MEHMET ALİ
KILIÇBAY

Şehirler ve Kentler

2. BASKI

İMGE kitabevi

Mehmet Ali Kılıçbay, 1945 yılında Ankara'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni ve AÜ SBF'yi bitirdi, iktisat doktorası yaptı. Gazi Üniversitesi'nde ders veriyor, çeviri yapıyor, kitap yazıyor, polemik yapıyor.

Kılıçbay'ın eserleri:

- *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı* (1982)
- *Doğu'nun Devleti, Batı'nın Cumhuriyeti* (1992, İmge Kitabevi Yayınları, 2000)
- *Benim Polemiklerim* (İmge Kitabevi Yayınları, 1995)
- *Cumhuriyet ya da Birey Olmak* (İmge Kitabevi Yayınları, 1995)
- *Bu Dünyayı Yaşamak* (İmge Kitabevi Yayınları, 1995)
- *Felsefesiz Sanat Oyunsuz Tarih* (İmge Kitabevi Yayınları, 1996)
- *Uyruktan Vatandaşa Geçimden İktisada* (İmge Kitabevi Yayınları, 1996)
- *Siyasetsiz Siyaset* (İmge Kitabevi Yayınları, 1998)
- *Dinin Fiziği Demokrasinin Kimyası* (İmge Kitabevi Yayınları, 1999)
- *Efsaneler ve Gerçekler* (A. Y. Ocak, İ. Ortaylı, İ. Togan, S. Divitçioğlu, S. Faroqhi, T. Timur ile birlikte, İmge Kitabevi Yayınları, 2000)
- *Ahşabın Öyküsü* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000)

Mehmet Ali Kılıçbay
Şehirler ve Kentler
ISBN 975-533-313-4
© İmge Kitabevi Yayınları, 2000
Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik yöntemlerle çoğaltılamaz.

1 Baskı: Gece Yayınları, Ocak 1993
2. Baskı: Temmuz 2000

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mehmet Göllü

Kapak Tasarım
Elvan Özsezgin

Düzelti
Muna Cedden

Kapak Baskısı
Pelin Ofset (312) 418 70 93/94

İç Baskı ve Cilt
Zirve Ofset (312) 395 20 92

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (312) 425 65 32
İnternet: www. imge. com.tr
E-Posta: imge@imge.com.tr

Mehmet Ali Kılıçbay

Şehirler ve Kentler

Genişletilmiş
2. Baskı

İMGE
kitabevi

İçindekiler

İkinci Baskıya Önsöz 7
Birinci Baskıya Önsöz 9
Dişi Şehirler, Erkek Kentler 13
Ebedi Şehirler: Roma, İstanbul, Paris 23
Benim Şehirlerim: Düşsel Bir Ansiklopedi Taslağı 35
Kentler ve Meydanlar 41
Tarihçilerin İstanbul'u 47
İstanbul'un Latinler Tarafından Zaptı (1204) 67
Homo Politicus Ancyrensis 83
Ankara'nın Amblemi 87
Bir Ankara Yazısı 93
Ankara'nın Sonbaharı 99
Ankara'nın Taşına (Üretimine) Bak 103
Ankara'nın İki Glasnostu 107
Sof Şehri Ankara 111
Bulgaristan'daki Osmanlı Mirasının Kaderi,
Bulgar Kentler Örneği 123

Antik Roma Sitelerinde Kentsel İşlevler ve Toplumsal Doku 133
Kent'e ve Kır'a Bakmak 151
Ortaçağ Kenti 169
Burjuvanın Kökeni 191
11. ve 12. Yüzyıllarda Bizans'ta Kent ve Köy 215
Floransa: Hümanizmin Beşiği 231

İkinci Baskıya Önsöz

Çok az şehri olan ve bu nadide örneklere de elbirliğiyle kötü davranmayı bir hayat felsefesi haline getiren insanların ülkesinde şehir üzerinde düşünmek, en halisinden bir fantezidir.

Ama fantezilere ihtiyacımız var, yoksa reel yaşamın hoyratlığının içinde eşyalaşır gideriz. Çünkü insan, bir süre sonra peşinden koştuğu şeyle benzeşir / o oluverir ve bunu farketme olanağını da artık kaybeder.

Şehri, şehre sahip olmayan bir ülkede düşlemek bir çelişki gibi gözükse de, düş kurmanın olmayanı zihinde yaratmak olduğu akla getirilince, bu işi tam yerinde yaptığımız anlaşılacaktır.

Bu yeni baskıya epeyi ilâve yaptım. Özellikle, düşünsel düzlemde de çok ihmal edilen Ankara'ya ilişkin bazı yazılarımı ekledim, bunların kitapla eklemleştiklerini düşünüyorum.

Türkiye de bir gün şehir düşünecek. O gün, demokrasi, laiklik, cumhuriyet... tartışmalarını aştığımızda gelecek.

Eylül 1998

Birinci Baskıya Önsöz

Kavramların birçoğunu, onları oluşturan ve yoğuran, değiştiren, harmanlayan, yeniden yaratan tarihten soyutlamak, kesitlerini almak geçmişi bugünün, hatta sadece bugün durulan yerin aynasında görmeye yol açmanın yanı sıra, mekânın eklediği farklılıkları da algılamaya engel olur. Hele bu kavram "kent" gibi, zaman ve mekân içinde sonsuz bir çeşitlilik arzediyorsa, bu tutum anlamayı değil de, anlamamayı davet eder. Önce modern çağın şafağında İtalya'da çifte kayıt sistemine dayanan muhasebenin icadıyla başlayan, sonra da koleksiyoncular ve doğabilimciler tarafından geliştirilen ve nihayet modern devlet örgütlemesiyle zirvesine çıkan sınıflandırma aslında çok temel bir yanlışa dayanmaktadır: bir bir'in başka bir bir'le özdeş olduğu. Aritmetiği de mümkün kılan bu aksiyom, benzeşmenin maksimumunun peşinden koşmaktadır, ama maksimum benzeşme asla özdeşlik değildir. Bu noktadan itibaren sorunlar çıkmaktadır. Benzeşen, ama aynı olmayan birimler

aynı kategori içinde sınıflandırılmaktadır.

Bunun üzerine, insanların çoğu için geçerli olan yüzeysel düşünme yöntemlerinden biri olan nomalizm binince, sorun katmerlenmektedir. İnsanların çoğu da ne yazık ki itibari (nominal) yaklaştırmalar olan adların özdeşliğinden, bu adları taşıyan nesnelerin özdeşliğini çıkarsamaktadırlar. Bu durumda benzeşme *spectrum*ları seyrek olan nesnelerin aynı kavramsal kategori içinde biraraya getirilmeleri, onların zihinlerinde yapay olarak bir ve aynı sayılmalarına yol açmaktadır.

"Kent" adı verilen kavramsal kategori yukarıdaki sakıncaları en fazla taşıyanlardan biridir. Aslında limitte, bu çerçeve içinde biraraya getirilen yerleşim yerlerinin tarımsal üretimin ağır basmadığı bir ekonomiye sahip olmaktan başka sabit bir ortak özellikleri de yoktur. Bu açıdan her kentin bizatihi bir tür olduğu veya her kentin *sui generis* olduğu söylenebilir. Ancak bu da diğer uca savrulmak olacağı için, bu spekülatif akıl yürütmenin de fazla bir yararı yoktur.

İnsanlar kent kurmaya başladığından itibaren bu olguyu tanımlamaya çalışmışlardır. Bu alanda fazla, hem de çok fazla tanım vardır ve bu bolluk hiçbirinin tatmin edici olmadığının iyi bir kanıtıdır. Öyleyse, tanım peşinde koşmanın bir anlamı olmayacaktır. Ancak bu kadar farklı unsuru birarada barındırmakta yetersiz olan bu kavramın bölünmesi gerekmektedir. Batı dilleri bunu çok eskiden beri yapmakta ve farklı kültür ve özellikteki kentsel olguları farklı kelimelerle (dolayısıyla kavramlarla) ifade etmektedirler. Türkçe bu konuda 2-3 kelimenin içine hapsolmuş durumdadır ve bu da Türkçe düşünen insanların kent üzerinde kavramsal ve soyut boyutlarda derinleşmelerini, zihinlerini çeşitlendirmelerini engellemekte, bunun sonucunda insanlarımız bu konuda esas olarak duyarsız kalmaktadırlar.

Bu kitapta yer alan makaleleri biraraya getirirken birden fazla amaç güttüm. Bunlardan bir tanesi kentin zaman boyutu içinde ne denli değişken olduğunu bir miktar gösterebilmekti. Buna bağlı olarak ortaya çıkan diğer bir amaç da, kentlerin mekânsal çeşitliliğini vurgulamaktı. Keza toplumsal formasyon ile kentsel formasyon arasındaki bağlantıya da bir miktar değinmek istedim. Ve nihayet başlıca amaçlarımdan biri de Türkçenin bu konudaki zayıflığını gözler önüne sermek oldu. Osmanlıca kelime ve terimlerin bazen aynı zihinsel yapı içinde olmak üzere "çevrilmelerinden" ibaret olan "dilin arıtılması" gayretlerinin bu derde deva olmayacaklarını biliyorum. Türkçenin sayılamayacak kadar çok alanda ve kavramsal çerçeve içinde yepyeni kelimelere ihtiyacı var. Eğer gerekirse bunların "uydurulma"sından kaçınmamak gerekir, çünkü bilindiği üzere dil zaten "uyduruk" birşeydir. İnsanlar varolduklarında bir dile sahip değillerdi. Onu biryerlerde de bulmadılar veya elektriği keşfettikleri gibi keşfetmediler. Uzaylılar da öğretmedi, çok basit olarak "uydurdular". O zaman bu derlemeyi bir "uydurmaya çağrı" olarak da kabul etmek mümkündür. Çünkü Türkçe bu haliyle düşünceyi birçok alanda kilitlemektedir. Bunun sonucu olarak ya yabancı dillerin istilasına uğrayacaktır, ya da bundan daha kötüsü, Türkler düşünmeyeceklerdir.

Öte yandan insanlarımızın çoğu kendilerini kentli olarak hissetmemektedirler. Kentlerini sevmemekte, onları sahiplenmemektedirler. Bunun neden böyle olduğu konusunda Bizans-Osmanlı mirası doğrultusunda düşünmeyi teklif ediyorum. Kentleri arsa (spekülasyon ve kazanç) ile konuttan (spekülasyon, kazanç ve yatakhane) ibaret olarak görenlerin çoğunluktan azınlığa geçmeleri için kent ve kentlilik bilincinin uyanmasının gerektiği çok açık bir gerçektir, ama bunun nasıl sağlanacağını bilmiyoruz, bunun üzerinde düşünmeyi teklif ediyorum.

Köy ve kır değişmenin tevkif edilmesi demektir. Dünyanın bilinen en eski köyü Türkiye topraklarının içinde, hemen yanıbaşındaki modern köyden hemen hiçbir farkı yok, varolan farklar da kentin kıra sızmasından ibaret. Kent ise değişmenin, farklılaşmanın, çoğulluğun mekânı, o halde çoğu kimsenin ütopik veya gerçekçi özlemlerini oluşturan birçok maddi veya manevi değerin de ortaya çıkma ve yoğrulma yeri, yani uygarlığın beşiği, potası. Kent üzerinde bu nedenden ötürü de düşünmek zorundayız.

Bu kitaba Raul Mansur'un çok emeği geçti, ona ve Gece Yayınları'ndaki bütün arkadaşlarıma içten selamlarımı gönderiyorum.

Ocak 1993

Dişi Şehirler, Erkek Kentler

Kavramların çok sayıda yararının olduğunun inkârı mümkün değildir, ama kapsadıkları gerçeklikler bütününü türdeş hale getirme, hatta aynılaştırma gibi müthiş bir zararları da bulunmaktadır. İlkel toplumlar genelleşmiş kavramlara ulaşamamışlardı ve her biri belli bir somutu veya varoluşu işaret eden kelimeleri, türdeşlikler yaratmanın uzağında kalmaktaydı.

Düşünebilmek; nesneler, olaylar ve soyut konumlar arasındaki bağlantıları yakalayarak, sentez veya analiz yapabilmek için kavramlara muhtacız. Ama, en gelişmiş dillerin bile kurtulamadıkları, bu "kavramın türdeş kılma" özelliği, çoğu zaman benzemezlerin, *a priori* benzer olarak kabul edilmelerine yol açmaktadır. Benim şu anda ilgilendiğim kavram "kent". Gördüğüm, filmde seyrettiğim, kartpostalına baktığım yüzlerce kente ait görüntüleri hayalimde canlandırdığımda, bunların ortak yönlerinin, zıtlaşan özelliklerinden çok daha az olduğunu fark ediyor ve kent kav-

ramının en azından şimdilik ikiye, sonra da ona, yüze, bine bölünmesi gerektiğini düşünüyorum. Bu konuda çok fazlasıyla genelleştirilmiş ve aslında büyük bir kavram ailesi oluşturan bir diziyle karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum. Dillerin zayıflığının gerçekliği örtemeyeceğini ve sırf dilsel nedenlerden ötürü, belli bir farklılaşmanın görmezden gelinemeyeceğini vurgulamak istiyorum. Kavramlar bizim malımız olduğundan, üzerinde belli bir anlaşma sağlanması halinde, onları istediğimiz gibi bölmeye ve farklılaştırmaya hakkımızın olduğunu sanıyorum.

Bir ilk farklılaşma açısı olarak, bazı kentler bana erkekmiş (onlara kent diyorum), diğerleri de dişiymiş gibi (onlara da şehir diyorum) gelmektedir. Uygarlığı da dişi bir olay olarak gördüğüm için, ayrım kendiliğinden netleşmektedir. Bana göre şehirler uygarlık yanları ağır basan yerleşim yerleri, kentler ise daha çok insan ve bina yığılmaları olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ayrımı meşrulaştırmaya geçmeden önce, uygarlığı neden dişi bir oluşum olarak gördüğümü açıklamalıyım.

Batı dillerinde *civitas*'tan (kent) türeme *civilis(z)ation* kelimesi uygarlığı ifade etmektedir. Aynı zihinsel iklim Arapçada da vardır ve bu dilin *medine*'si (kent), medeniyet kelimesine can vermiştir. Demek ki, insanlığın bizim temasta olduğumuz iki büyük kitlesi, uygarlığı her şeyden önce kentsel bir olgu olarak görmektedir. Ama bizim erkek uygarlığımız bu çağrışımların dışında bir kelimeyle yetinmektedir. Uygarlığın beşiği olan kent ise bir kadın icadıdır, yani kentin varlığını mümkün kılan, yerleşik hayata, dolayısıyla kentsel hayata geçmeyi zorunlu hale getiren tarımı kadınlar bulmuşlardır. Aslında üretimi demeliydim. Çünkü insanlığın şafağında yer alan ve mutlak zaman birimleriyle çok uzun süren erkek ekonomisi, varolanı dönüştürmek, yani üretim yapmak yerine, doğanın sunduklarını arayıp bulmaya yönelik bir tarz idi. Öte yandan, barınak ve koru-

naktan, yani doğanın sunduğu imkânlardan, "ev"e, yani üretilmiş konuta götüren sürecin her anına damgasını vuranlar, gene kadınlar olmuşlardır. Evin *par excellence* bir kadın mekânı sayılmasının altında, bu sürecin izlerini bulmak mümkündür.

Bunlarla birlikte, kendini ve yaşadığı mekânı, olduğundan başka bir biçime büründürme eylemi olarak niteleyebileceğimiz süsleme tavrının gelmesi de, daha çok kadınların gayretleriyle olmuştur. Ama, doğayı kendi programının dışında yeniden inşa eylemi, zaten sanatın ta kendisi değil midir?

O zaman, uygarlığın ana hatları ve esas itibariyle dişi bir oluşum olmasının görüntüleri de ortaya çıkmaktadır. Öncelikle yerleşik bir hayat; çünkü doğaya olan bağımlılığın azaltılması olarak üretimin onun karşına çıkartılması, buna karşılık kök salma biçiminde bir yerleşikliği dayatmaktadır. Bunun yanı sıra, bu yerleşikliğin ve küçük mekânın insanın kendi programı doğrultusunda yeniden örgütlenmesinin odağı olarak, gene başka dişi bir oluşum olan "ev" ortaya çıkmaktadır. Bu evin çevresinde örgütlenen yeni tipte toplumsallık, erkek ağırlıklı kandaşlık ilişkilerini parçalamakta ve kadının esas devinim alanı olan aileyi ön plana çıkartmaktadır.

Bu yeniden biçimlendirme hem ekonomik (tarım ve ondan sonra her alana yayılan her türden üretim), hem de sanatsal (kadının kendini ve çevresini süslemesi) yönden olmakta, ve erkeğin doğaya tabi yaşam biçiminin karşısında, uygarlığı inşa etmektedir. Erkek yaşam tarzı, başlangıcı itibariyle uygarlığın zıddında yer almaktadır, çünkü en mükemmelinden erkek ekonomisi olan avcılık ne doğayı dönüştürür, ne de belli bir mekânda sabitleştirmeyi gerektirir. Tabii kandaşlık ilişkilerinin bozulması ve ailenin de ortaya çıkması gerekmez. Bu açıdan, başlangıcı itibariyle bir kadın yaratısı olan uygarlık, aynı zamanda her tür insan

davranışının incelmesi ve doğallıktan giderek uzaklaşması sürecidir de. Erkekler ileride bu harekete hangi yoğunlukta katılırlarsa katılsınlar, uygarlık, kenti ve "ev"i icad eden kadının damgasını her zaman taşıyacaktır. Doğallıktan çıkışın ilk ana güzergâhları olan, yemek pişirme ve giyinmenin (yani dikiş dikme) bugün hâlâ kadınsal faaliyetler sayılmasının altında, erkeğin uygarlaşmaya karşı direncini olduğu kadar, kadının bu faaliyetlerin asıl sahibi olduğu olgusunu yakalamak mümkündür.

Uygarlığı oluşturan kadın, kentin de mimarıdır, çünkü "ev" onun alanıdır ve bir kent de her şeyden önce evler ve ona gerekenler demektir.

O halde kentlerin kökeninde dişilik vardır. Ama tarih uzundur. Bu geçmişe çoğu yerde sadık kalınırken, bazı yerlerde erkeklik ön plana çıkmıştır. Veya şöyle söyleyeyim, erkek de süreç içinde kendi kent modelini oluşturmuştur ve becerebildiğinde erkek kentler kurmuştur. Ama zaman içinde bu kentlerden bazıları daha dişi bir nitelik kazanarak şehirleşirken, bazıları da ya kent olarak kalmışlar, ya da şehirden kente dönmüşler veya kentsel özellikleri vurgulu hale gelmiştir. Bu süreç içinde çok çeşitli geçişler, geriye dönüşler ve yeniden yapılanmalar mümkündür. Fizik değil de tarih alanında olduğumuz için, belli yasallıklardan söz edemiyoruz (artık fizikte de söz edemiyoruz ya, geçelim). Ama gene de bir eğilimi, tarihin büyük bir aktörünün vurgulu etkisini yakalamak mümkündür. "Devlet" diye çok genel olarak zikredeceğim her türden hegemonya ilişkisinin geometrik yeri olan aktör, kentlerin dişileşerek şehirleşmesinde en büyük engel, şehirlerin de erkekleşerek kent haline gelmesinde en büyük teşvik unsuru olmuştur. Çünkü devlet, bana göre erkek bir olaydır ve bir bakıma avcılık örgütlenmelerinin, kadın müdahalesiyle her şeyin incelme sürecine girdiği bir dönüşüm içinde, bu yeni duruma uyum sağlamış biçimidir. O halde kent-şehir diyalektik tarihini,

erkek-kadın tavırlarının mücadelesi olarak görmek ve devleti de bu sürecin belirleyici değişkeni olarak kabul etmek mümkündür. Tabii bu kabul ediş içinde, dişi şehirlerin oluşumuna katkıda bulunan çok sayıda erkek ile, erkek kentlerden rahatsız olmayan çok sayıda kadının varlığını bir çelişki olarak görmemek gerekir, çünkü benim getirdiğim bu soyutlamalardaki erkek ve kadın imgeleri, birer cinsiyet belirlemenin iyice uzağında kalarak, "uygarlığa göre konum" diyebileceğimiz bir oluş halini ifade etmektedirler. Bu bakış açısından, "kadınlık" da zaten uygarlığın yarattığı bir konumdur. Daha açık olmam gerekirse, salt doğadaki farklı üretken cinslerin adı olan erkek-dişi konumlarından bir tanesi (dişi), doğallığından sıyrılarak, kadınlığa doğru değişmiş ve bu süreç esnasında, konumunda kalmakta ısrarlı "erkek"i de kör topal arkasından sürüklemiştir. Söylemenin zamanıdır, insanın dişisi doğallıktan kopmaktan korkmadığı için "kendini yaratan insan" haline gelmiş, bu yüzden de uygarlık onun başarı hanesine yazılmıştır. Erkek ise, tahakkümcü ve sahiplenici davranış kalıbı içinde, uygarlık da dahil, kadın yaratılarının hepsini kendi zimmetine geçirmeye çalışmıştır, ama kabalaştırarak.

Şimdi kentlere gelebilirim. Dünya dilleri bu olguyu ifade edebilmek, onun farklılıklarını vurgulamak üzere yüzlerce kelime oluşturmuştur. Türkçe ise, ne yazık ki, kent ve şehir (belki belde de bazen yardıma gelir) gibi iki kelimeye sıkışmıştır. Herhalde uygarlığa erkekçe bakışımızdan olsa gerek! Böylesine bir fakirliğe maruz kalan ülkemiz insanlarıyla, kent üzerine bir söyleşi yapabilmek için, bir şehri dişi kılan özelliklerin, bana göre neler olduğunu söylemeliyim (tabii dişi kelimesini kadın olarak okumak şartıyla). Kadın, doğanın kendinde varolmayan güzelliği, kendini güzel olarak yeniden yaratırken keşfetmiştir, bu aynı zamanda onun dişilikten kadınlığa geçiş sürecine de tekâbül etmektedir. Onun için kadın olma programında,

güzel olmaya yönelmek baş yeri tutmaktadır (özellikle bizim feministler, kadın hareketlerini bir erkek *alter ego*'su yaratmak biçiminde algıladıkları için, bu cins kadın hareketlerinin başarıya ulaşması halinde, korkarım fazlasıyla "erkek bir uygarlık"a mahkûm olma gibi bir tehlikeyle karşılaşabiliriz). Güzellik, "kadın ne yaparsa o" olduğu için, ulaşılabilecek, sonlu bir hedef değildir ve bu yüzden çok değişkendir. Bunun yanı sıra, kadın gene doğallıktan müthiş bir sapma olarak, duygusaldır ve nihayet, zorunlu ihtiyaçları bile belli bir inceltmeye tabi tutmaktadır. Ev kadınındır ama, yatak odasıyla, mutfak daha fazla onundur.

Bunların yanı sıra, kent bağlamında erkeksi özellikleri de vurgulamak gerekir. Erkek doğallığından kopmakta geciktiği ve dönüşmekte ayak sürüdüğü için, avcı karakterini hâlâ muhafaza ekmektedir. Bu nedenle örgütçüdür, nihayette her şeyi belli bir amaca yönelik olarak görmektedir. Siyaset, toplum, ekonomi onun için amaçlı örgütlenmelerdir.

Böylece neden dişi şehirler, erkek kentler ayrımını yaptığımı anlatabileceğimi sanıyorum. Ama bu zıtlaşmalı bir ayrım olmayıp, şehirlerde erkek öğeler, kentlerde de dişi öğeler olabilmektedir. Ayrım, egemen görüntü açısındandır. Zaten, dişiliği törpüleyen erkeksi devlet tavrı da her zaman etkili olamamaktadır. Bunun bence en doyurucu örneğini İspanyol şehirleri oluşturmaktadır. Yarım yüzyıl kadar süren, sapına kadar erkek Franco yönetimine rağmen, İspanyol şehirleri kentleşmemişler, Akdeniz'in o çok özel, oynak dişiliğini korumuşlardır. Bunun bir istisnası Madrid'dir. Ama bu kentin İspanyol tarzından saparak, erkeksi bir edayla ortaya çıkmasının bana göre nedenleri, kentin bir ortaçağ geçmişi olmaması ve doğrudan başkent olarak kurulmasıdır. Kuruluşundan getirdiği bu eksiklik nedeniyle, erkek ve bürokratik (avcı) olarak kalmıştır. Ama bunun tersinde büyük bir örnek bulunmaktadır. Bana göre

dünyanın en dişi şehri olan Paris, bin yıllık başkentlik kariyerine rağmen erkekleşememiştir, ama onun çok kapsamlı, çok yoğun yaşanmış bir ortaçağ geçmişi bulunmaktadır ve bununla birlikte, bu şehir, tek bir ülkenin erkek siyasetine teslim olamayacak kadar dünyaya malolmuştur. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında Paris hemen herkesin ikinci vatanı değil miydi?

Fakat ortaçağın dağınık, düzensiz, hayal gücüne geniş bir yer bırakan, sıkışık alanlar içindeki kentsel oluşumları da, dişiliğin gelişmesine tek başlarına etki etmemektedirler. Örneğin Almanya'nın ortaçağdan gelen biblo gibi kentleri, bugün çoğunlukları itibariyle dişiliklerini kaybetmişlerdir. Tüm ters saldırılara rağmen belki bir Heidelberg veya bir Bayreuth hâlâ şehir olarak kalabilmişlerdir. Ama Almanya'da işler çoğu zaman tepeden çözüldüğü için, gecikmiş Alman sanayi devrimi, ortaçağın anarşik ve dişi şehirlerini hizaya sokarak, disiplinli ve erkeksi kentler haline getirmiştir.

İtalya'nın pasaklı, ama güzel kadını Napoli ile, soylu hanımı Floransa'nın yanı sıra, zenginliklerinden emin burjuva hanımları Venedik veya Livorno'yu, parlaklıklarından ötürü bir yana bırakarak, bir sürü zarif küçük hanımla birlikte (örneğin Piza veya Verona), gene bir sürü cadaloz (cadaloz ama dişi Palermo, Trieste) ve reji kızı gibi, ağzı bozuk, ama çalışkan (Torino) şehir İtalyan kentsel haritasının dişiliğini vurgulamaktadırlar. Ama bu dişilik haritasının içinde en büyük yerlerden biri de Cenova'ya ait olmaktadır. Akdeniz'e doğru kat kat tünemiş olarak bakan bu şehir, geçmiş ihtişamının anıları içinde kaybolmuş yaşlı bir hanımın gururu içinde, artık köhneleşmiş, ama hâlâ zarif bir kaderi sürdürmektedir. Bu arada, görebildiğim kadarıyla, tüm görkemine ve çeşitliliğine rağmen, İtalya'nın en erkek kenti Roma'dır. Kendini kente dayatan Collyseum ve zafer taklarıyla, çok sayıda ulu kilisenin yarattığı otorite

etkisinden olsa gerek.

İngiliz kentleri ise, kadınların katkısının düşük olduğu arı kovanlarının kalıntıları olarak, donuk ve soğuk yığılmalar. Kadınların bahçelere çiçek doldurmaları, ellerine geçen hemen her şeyi kırmızıya boyamaları bu donukluğu daha da vurgulu hale getiriyor. Tanrı İngiltere'den güneşi esirgemiş, ama bu ülke dişileşmekte gecikmiş de. Buna karşılık Amerikan kentleri erkek bile değil, uyunulan yerler, çalışılan yerler, o kadar. Bir de Amerikan düşünün kurulduğu yerler. Bir tek New York dişiliğe giden yol üzerinde belli mesafeler kazanmış.

Uzakdoğu kentlerine gelince, bunlar bana göre bir ikilem yaşamaktalar. Kentlerin dışları, yani sokak ve binaları erkek, evlerin içi dişi. Hind'de ise erkek bir kent olabileceğine akıl erdiremiyorum. Tanrılarının bile çoğunun kadın olduğu bu ülkede, şehirler, pasaklı, fakir, ama dişi.

Güney Amerika kentleri ise bana göre büyülü ve büyü de, bir kadın faaliyeti, ama bu şehirleri erkekleştirmek üzere büyük gayretler sarfedildiğini düşünüyorum. Buenos Aires'in daracık sokaklarından yükselen tangoların yanı sıra, devletçi geleneğin açtığı büyük cadde ve meydanlar açık bir çelişki meydana getiriyor. Rio de Janeiro'nun lezzetli karmaşasının karşısına dikilen soğuk ve hesaplı Brasilia'nın kuruluğu, Güney Amerika'da işlerin iyi gitmediğinin göstergeleri.

Ya Fransa, bir kent müzesi, bir şehir müzesi. Bu kadar çeşitli yerleşim yerini başka bir yerde bulmak mümkün mü acaba. Akdeniz ile Kuzey arasında yer alan, Avrupa'nın en büyük kıstağı, dünyanın dört yanından gelenlerin de katkısıyla, sentezlemeyi beceremediği bir kültür harmanı halini almış. Bunun tabii kentsel yansımaları var. İtalyan mimarlarına ait olan Roman ve Barok dönemler en iyi örneklerini Fransa'da buluyor. Ama baron d'Haussmann'ın ihtişam kaygısıyla geniş caddeler açtığı Paris'te rue Mouf-

fetard gibi bir harika, kentin güzelliğinin nadide bir incisi olarak varlığını sürdürebiliyor. Fransız şehirlerini bu kadar cazip kılan, herhalde bu çeşitlilik.

Ya Türkiye? Tüm uğraşmalara rağmen hâlâ ülkenin en dişi şehri olarak kalan İstanbul'un zıddında, Türkiye'nin en erkek kenti olan Ankara'nın uçlarını oluşturduğu spektrum, ne yazık ki fazla çeşitli değil. Dişiler hanesine yazabileceğim bir İzmir, bir de küçük harika (hâlâ) Bodrum var. Diğerleri hep erkek, Bu erkeklik galiba Türkiye'nin kaderi.

Herkes kendi dişi şehirlerini ve erkek kentlerini kendi ölçüleri içinde üretebilir. Yaşadığımız alanlara sahip çıkabilmenin ve onlara sadece maruz kalan edilgen yaratıklar olmaktan uzaklaşabilmenin yollarından biri de bu olsa gerek.

Ebedi Şehirler
Roma, İstanbul, Paris

Hep vardılar,
Hep olacaklar.

Dünyanın irili-ufaklı, görkemli-mütevazı, parlak-donuk binlerce kentinden yalnızca üç tanesine "ebedi" sıfatını vermek, böylesine bir adlandırmanın ilk anda ilham ettiği gibi bir yüceltme değildir. Ebediliğin ancak yokolana, süremeyene nazaran bir konum olduğu fark edilecek olursa, bu üç şehrin böylesine süreçler yaratıyor veya yaratmıyor olmalarının hiçbir önemi olmaksızın, bunların başkalarının yokolmasının, zayıflamasının, gelişmesinin tevkif edilmesinin vb. pahasına ebediyet katına yükseldikleri anlaşılacaktır. Tanrı yarattığı varlıkların ölümlülüklerinin aynasında ebedidir.

O halde bu üç şehrin ebediyet kariyerlerinin biricikliğini anlamaya çalışmak uygun olacaktır.

Roma

Hepsinin en eskisi olan Roma, aslında bir bakıma şehrin *archetype*'i, ilk örneğidir. Daha doğru bir ifadeyle, modern kentlerin atasıdır, onların kurum ve yapılarının bir ilk taslağıdır. Bunu söylediğim zaman büyük bir iddiada bulunduğumu ve uygarlığı bir bayrak yarışı olarak algılayanları fazlasıyla kızdırmak ve özellikle de Batı'nın soy zincirini Yunan'dan başlatanları şaşırtma pahasına, Eski Yunan *po*lislerini başka bir tarih'in içine koyduğumun farkındayım. Ayrıca Mezopotamya'nın, Eski İran'ın, Uzakdoğu'nun, Colombus-öncesi Amerika'nın, yani antik Akdeniz dışındaki bütün dünyanın geçimlerini sadece tarımdan sağlamayan yerleşim yerlerini de (kent dememek için) başka bir tarihe yerleştirdiğimin farkındayım.

Böylesine bir iddianın ve tarihi aynı oyunu oynamayan çeşitli sahnelere bölmenin cezası olarak, bir kent tanımı getirmek zorundayım, bunu da biliyorum. Ancak tanımların bir olguyu, bir süreci, hele bu kadar genişse ve çeşitliyse, bütün unsurlarıyla kuşatmaktan çok, en fazlasından bir kesiti yakalamaktan ibaret olduğunu bilince, benimkinin de diğer bütün türdeşleri gibi kısmi olduğunu baştan ilân etmekten başka yapılacak birşey yoktur.

Tarihsel kent veya daha uygun bir ifadeyle, tarihin içinde herhangi bir yerdeki kent bana ancak bugünden itibaren tanımlanabilirmiş gibi gelmektedir. Çok açık bir nedenden ötürü: soy zinciri oğuldan ataya gider veya kimse dört beş kuşak sonraki torunlarını bilme olanağına sahip değildir, ama herkesin dedesini tarihin karanlıklarından çekip çıkartma şansı vardır. Hiç değilse böyle bir dede icad edebilme olasılığı vardır. Bu icad edilen dede, aslında belli bir tarihe mensup olma iradesinden başka birşey olmayacaktır. O halde kenti, ona bugünkü biçimini veren Batılı yapısı içinde tanımlamak ve buradan itibaren geriye gitmek

gerekmektedir. Tarihi icad eden ve kendi tarihini olması gereken tarih olarak dayatan Batı, kenti de icad etmiş ve kendi oluşturduğu bu yerleşim, bundan da önemlisi insanları örgütleme biçimini olması gereken olarak benimsetmiştir. Batıya intisab etmek, günümüzde onun kentsel değerlerini benimsemekten başka bir anlama gelmemektedir.

Batı'nın meydana getirdiği kent, önce kırsal (yani kendi ülkesinin veya denetleyebildiği bölgenin), sonra da gene kırsal (yani diğer ülkelerin veya denetim alanlarının) artık ürünlerine el koymanın organizasyonudur. Bunu kaba (siyasal, askeri) veya incelmiş (ekonomik, kültürel, dinsel) biçimler altında yapabilir, tarz çok önemli değildir, önemli olan artığın kente akması ve kent için, kent tarafından sahiplenilmesidir. Bu açıdan bakıldığında, Roma Akdeniz'i dışındaki dünyada böylesine oluşumların varlığına rastlamak mümkün değildir. Bu akıl yürütmenin içine eski Yunan da dahildir. İstisnalar kuralı güçlendirir. Örnek olarak yaklaşmaya cüret edersem, eski Yunan *polis*leri kırsal artığı tabii ki kırdan elde eden, ama kırla bütünleşmiş olan ve zaten artığa bu nedenle el koyan unsurların buluşma yerinden ibaret olarak kalmışlardır. Artığı kırdan elde eden kır adamları, esas itibariyle kırın sorunlarını çözmek için yönetsel yapılar, kırı korumak için askeri kurumlar, kırı eğitmek için dinsel ve sanatsal binalar yaptıkları yeri, bizatihi kendi için bir oluşum haline getirmemişlerdir. Sürekli sakinlerinin sayısı beş bin civarında olan bir *polis*'te yirmi beş bin kişilik bir amfitiyatronun bulunması, diğer birçoğu arasında, Yunan *polis*'inin varoluşunun kıra bağımlı olduğunu, bu yapılanmanın kır için varolduğunu ortaya koymaktadır.

Roma dönemindeki *civitas*lar da bundan farklı bir kadere sahip olmamışlardır. Kıra egemen olan kentler kesinlikle söz konusu değildir. Tersine, giderek daha da ağırlaşan

ve ortaçağın "kentsiz" ortamını yaratacak bir süreç içinde, kırın artığını belirli mekanizmalarla ele geçiren değil de, bu artığın bir kısmının harcandığı mekânlar söz konusu olmuş ve daha da ilginci Roma dönemi kentleri kırın ideolojik olarak örgütlendiği yerler olmaktan da çıkmışlardır. Eski Yunan ve Roma dönemi kentlerinin modern kentin atası olmadığına ilişkin bir diğer kanıt da, bu kentlerin neredeyse tümünün planlı oluşumlar olmasından kaynaklanmaktadır. İleride değineceğim üzere, kentin bizatihi kentliler tarafından meydana getirilen bir oluşum olmasının altında kaçınılmaz olarak anarşi öğesi yatar, bu unsurun olmadığı yerde, gerçek bir kentten söz etmek olanaksızdır. Modern kentlerin atalarını ortaçağın o karmakarışık kentsel ortamında, kentsel mayalanma döneminde aramak gerekir, ama bu başka bir yazının konusu.

Roma kentinin kendisi bu antik dönem "kentleri"nin meydana getirdiği "kent-olmama" ortamının istisnasıdır ve zaten benim akıl yürütmem içinde "ilk kent" nitelemesini bu nedenden ötürü haketmektedir. Fakat Roma "istisnası" da kariyerine çok sıradan ve cılız bir çıkış yapmıştır. MÖ 8. yüzyıl civarında Etrüksler tarafından kurulan bu kentin eski Yunan geleneği içindeki *polis*lerden hiçbir farkı olmamıştır ve hatta Atina veya Miletos ile karşılaştırıldığında, uzak bir fakir akraba bile sayılması güçtür. Ancak Roma'nın daha başlangıçtan itibaren iki avantajı olmuş ve emsalsiz talihini bunlar sağlamıştır. Roma yeni kurulduğu dönemlerde güçsüz ve pırıltıdan yoksun, basit bir taşralıdır, ama yakın çevresinde rakibi yoktur. Eski Yunan polislerinin aşırı bolluğu içlerinden birinin kendini diğerlerine dayatarak, şehir olma macerasına girişmesini engelleyen temel faktörlerden birini meydana getirmiştir. Şehirler rekabetten hoşlanmazlar. Roma'nın bu rakipsizliğine bağlı olan ikinci avantajı ise, önüne açılan merkezsiz (yani onlara ideolojik olarak eğiten *polis*lerin olmadığı) kırları fethe girişmesini

engelleyecek bir faktörün bulunmamasıdır. İşte eski Yunan modeli buradan itibaren kopmaktadır; artık coğrafyayı küçük kırsal alanlar halinde bölüşen bir kent-devletleri nebulası söz konusu değildir: Ulaşabildiği tüm coğrafyayı sonsuz bir iştahla yutan ve daha da önemlisi, buralara ilk kez bir merkez götüren bir kent belirmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra vurgulanması gereken bir nokta olarak, Yunan kent-devletlerinin kırsal alanı ellerinde tutanların bir koalisyonu olarak örgütlenmelerinin yanı sıra, Roma'nın kırı fethettiğidir, bu durumda kırın onun üzerinde herhangi bir söz hakkı olmayacaktır. Roma bu durumda toprak sahiplerinin bir loncası olarak ortaya çıkmamış, tersine fethettiği toprakları kendi seçkinlerinin arasında paylaştırmıştır. Öyleyse kırı *kent olarak* denetlemektedir. Kır ona tamamen bağlıdır.

Roma buradan hareketle, bilinen Eski Dünya'nın yarısına el koyacak, kendini bir imparatorluk olarak yeniden tanımlayacak, savaşı tekelinde tutmasını kendi adıyla süslediği *Pax Romana* olarak ilân edecek, uygarlık mekânını (Akdeniz) *Mare Nostrum* olarak zimmetine geçirecek (bunu fetih hakkına dayanarak yapacaktır), Roma kentinin yurttaşlığını bir egemenlik simgesi haline getirecektir.

İlk kent ve ilk ebedi kent doğmuştur.

Roma, varoluşunun ve biricikliğinin koşulu olan unsurları kendi kentsel bünyesi içinde yoğunlaştırmış, sonra da bunları giderek tekeline almıştır. Bu eğilimin en tipik örneği *senatus* üyeliğiyle toprak sahipliğinin ve daha da geniş olarak tüm ekonomik değerlerin (en başta köle) sahipliğinin özdeşleştirilmesidir. Öylesine ki, Roma en geniş sınırlarına dayandığında, *senator* herşeyden önce büyük toprak sahibi demektir. Bu süreç MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğu ortaya çıkartacaktır. Egemenliğin yoğunlaşması bunu zorunlu kılmıştır. Böylece Roma, "kent"in yanı sıra, imparatorluğun ve asıl önemlisi, Hıristiyanlık ve

Müslümanlıktan ibaret olan evrensel dinlerin (bütün dünyayı ve insanlığın tümünü kendi doğal genişleme alanları olarak görmeleri anlamında) de *archetype*'i olmuştur. Bu iki din daha sonra genişlemelerini ve devlet örgütlenmelerini bu model doğrultusunda yapacaklardır.

İmparatorluğun merkezi haline gelen Roma, ebedilik kariyerine bu noktadan itibaren başlamaktadır. Çünkü artık varolması ve kendini geliştirmesi için herhangi bir şekilde çalışmasına gerek yoktur. Akdeniz dünyasının artık ürününe kendi haşmetini üretmek üzere (bu haşmet bu artığın devşirilmesi için zorunludur), siyaseten el koymaktadır. Ama bu kadarı da yetmez, Roma haşmet üretirken doktrin de oluşturmaktadır. Bu doktrin "devleti ebed müdded"e dair olanıdır ve onun ebediliğini sağlayacak olan esas güç hattıdır.

Roma İmparatorluğu'nun Batı parçasının MS 5. yüzyılda, kendini taşıyamadığı için siyaseten ortadan kalkması ve Doğu parçasının da Bizans haline gelerek Yunan dünyasına intikal etmesi, Roma kentinin kaderini uzun boylu etkilememiştir. Çünkü oluşturduğu doktrinin atıf noktası olarak kalmakta ve bundan da önemlisi, ökümenik doktrinini onun aynasında oluşturan katolik kilisesi burayı makam tutmaktadır (tıpkı ortodoks kilisesinin İstanbul'u makam tutacağı gibi). Evrensellik ve ebediyet Roma'yı, İtalya'nın 1871'e kadar süren sonsuz parçalanmışlığına rağmen bugüne kadar, ona özgü yegâneliği içinde taşımışlardır. Ebedilik çağdaş Roma'da çok daha yoğun olarak hissedilmektedir. Şehrin içinde inanılmaz hızla dolaşan İtalyan şoförler, uyanık satıcılar, hele yazın sayıları (aslında kendileri de) tahammül edilmez hale gelen şaşkın turistler vs. ile katmanlar halinde birbirinin üzerine binen ve mimari olarak taş halinde donuveren tarih arasındaki korkunç çelişki bir ebediyet karşısında olduğunuzu ifşa etmektedir. Çünkü sonuçta ebediyet bana göre, donmuş gibi görünen hareket-

tir. Roma, iki bin yıllık merkez olma konumunu, imparatorluk doktrinini taşa yansıtmıştır. Müzenin kıpırtısızlığının içinde tarihe doğru uzanan köklerini görmemek mümkün değildir. Lağım kapaklarının üzerinde bile S. P. Q. R (*Societas Populus Que Romanum*'un baş harfleri) yazan bu kentte zaman dışı olduğunuzu hissedersiniz. Ebediyet herkesin zamanının dışında kalmak değilse nedir?

İstanbul

İstanbul'u İstanbul yapan ne yerinin güzelliği, ne Boğaz veya ne de bunlara benzeyen herhangi başka birşey. Dünyada yeri güzel (örneğin Rio veya Venedik, hatta Napoli), havası güzel (bütün Akdeniz şehirleri), kızları güzel (meşrebe göre bütün şehirler) binlerce şehir var. İstanbul'u tarih boyunca defalarca gerçekleşen köylü saldırılarına rağmen yıkılmaz yapan, kendi küllerinden yeniden doğmasını sağlayan onun ebediliğidir.

İstanbul da kariyerine tıpkı Roma gibi, mütevazıdan da düşük bir konumda olan bir *polis* olarak başlamıştır. Saint-Petersburg, Pekin, Bağdat veya bunların bir sürü türdeşi gibi ihtişamın içine doğmamıştır. Kapris ürünü değil, tarihin yaratısıdır. Burada vurgulamak istediğim, bu adı hak eden bir şehrin ancak *anarşik bir oluşum sürecine* sahip olacağıdır. Hangi sıfatı taşırsa taşısın, bir şehrin insanlarını (hatta kendilerini) aşan veya öyle olduğunu dayatan bir iradenin planı olarak oluşan kent, sakinlerinin bu planı delik deşik ederek anarşiye geri dönmelerine kadar kışladan ibaret olarak kalacaktır. Roma kampıyla Roma kenti arasındaki farkı anlayamayanların şehrin ne olduğunu anlamaları da olanaksızdır. İstanbul kendini anarşik olarak oluşturan şehirlerin en belirgin örneklerinden biridir. Üstelik bunu iki imparatorluğun başkenti olmasına rağmen başarabilmesi, biricikliğinin en çarpıcı ve vurgulu unsurla-

rından birini meydana getirmektedir.

İstanbul'un emsalsizliği ve ebediliği başkentlik kariyerinin sayesinde ortaya çıkmıştır, ama aynı zamanda temsil ettiği devlete karşı direnmesinin de ürünüdür. Bizans'ın başkenti olduğunda, ondan sönmekte olan Roma'nın parlaklığını yeniden ışıldatması, olacak olanı engellemesi beklenmiş ve Yeni Roma gibi anlamsız bir ad almıştır. İhtişamını simgelemesi istenen binalarla hızla dolmaya başlamış, hele Justinianus *reconquista*'sından sonra Aya Sofya gibi, tüm mimarlık tarihinin en değerli incilerinden biriyle bezendikten sonra, kaderi hızla kapris-şehirlerinkine kaymaya başlamıştır. Öte yandan, Bizans'ın daha sonra Osmanlının da modeli olacak bir şekilde, egemenlik alanı içindeki kentsel gelişmenin neredeyse tümünü İstanbul'un lehine tevkif etmesi ve merkez-kaç güçlerin kentten çok kalelere ihtiyaç duyması, Bizans İstanbul'unu şehri yegâne haline getirmiştir. 1204'te kenti ele geçiren Haçlıların onun azamet ve görkemi karşısında düştükleri şaşkınlık tarihçi abartması değildir.

Ancak İstanbul şehrinin yegâne haline gelmesi imparatorluğun hemen bütün faal unsurlarının (en azından bunların elitlerinin) bu kente akmalarına ve aynı zamanda, "tutunamayanlar"ın da hücumuna uğramasına yol açmıştır. İşte kente anarşik karakterini veren budur. Arena dansözünün imparatoriçe olması, Nika isyanı, yangınlar, araba yarışları vb. hep bilinen pitoresk unsurlar, fakat balıkçı semtleri, sıkış tepiş dükkânlar, dar sokaklar, unutulmuş mahalleler, kısacası küçük insanlar kenti anarşik olarak yeniden üretmektedirler. Burada kentin görkemini kapriş-şehir özlemi içinde kurmak isteyen merkez ideolojisine karşı, küçük yaşamların gündelik varoluş çabalarının verdikleri gerilla savaşının yarattığı karmaşa ve belirsizlik söz konusudur. İstanbul'un yerleşim haritasını belirleyen merkezin düzeni değil, halkın bu anarşisi olmuştur. Ortalıklar-

dan sürüldükleri zaman, civarı fethetmişler, fırsat bulduklarında da sefaletlerini görkemin arasına sızdırmışlardır.

Osmanlı İstanbul'u da aynı çizginin üzerinde yürümüştür. Bizans'ın devlet yolunu Divan yolu haline getiren, tepelerin her birine görkemli birer cami oturtan, Boğaziçi'ni incelmiş bir yaşama keyfinin ve bilgisinin beşiği haline getiren Osmanlı yönetimi, tıpkı önceki Bizans gibi, ama onunkinden çok daha büyük bir boyutta olmak üzere, İstanbul'a rakip olabilecek herhangi bir kent bırakmamıştır. Devletin merkezi yönetimiyle kentin beledi yönetiminin iç içe girmeleri, İstanbul'un her an denetim altında tutulması bu şehrin anarşik biçimlenişini engellememiştir. Merkez otoritesinin düzenli, hesaplı kitaplı, mekân tüketici yapılarının hemen arkasında, arasında, orasında burasında daracık sokaklar, eğri büğrü yokuşlar (ah o yokuşlar, bu şehri ne kadar da resimsel kılarlar!), yangın yerleri, tek veya en fazlasından iki katlı ahşap evler, bahçeler, yüksek tahta perdelerin arkasında meçhul avlular, cumbalar, kafesler, yangınlar ve yangınlar. Araba girmeyen sokaklar, çıkmaz sokaklar, kenti istila eden mezarlıklar, evler tarafından istila edilen mezarlıklar, iki evin arasında karşınıza birdenbire çıkan kavuklu bir mezar taşı, her yerde bir yatır veya evliya, adeta bir nekropolis. Daracık, karanlık ve basık dükkânlar, mütevekkil insanların doluştukları koltuk meyhane veya kahveleri, gene yokuşlar, sokağa sarkan asmalar ve tabii çiçekler, ama aynı zamanda minik bostanlar, asma yaprakları, Haliç'teki kayık anarşisi, Boğaz'ı geçen alamanalar, barçalar, çektiriler. İskeleler, çarşılar. Mısır Çarşısı ve Kapalı Çarşı'nın düzen endişesinin yanında Tahtakale, Unkapanı, Yemiş İskelesi, Balık Pazarı'nın lezzetli karmaşası. Yasak şehir Pera, yabancıların ikametgâhı.

Ve kente gelip, çarkların arasına katılıp, ona binbir rengini veren, dünyanın çok az dilinde rastlanılan bir deyim bolluğunu İstanbul Türkçesine katan sayısız insan. Minik

serseri mayınlar, atomlar. Ama biriktiklerinde anarşik ve değişmeyi belirsiz hale getiren unsurlar.

İstanbul, ülkenin yegâne cazibe merkezi olmasının bedelini, denetleyemediği kitlelerin göçünü kabul etmek zorunda kalmakla ödemektedir. Ama bu denetlenemeyen unsurlar ona renklerinin bazılarını vermekte ve onu ebedi kılmaktadır.

Paris

Hemen her güzel kentten bir nehir geçer, ama üzerinde ada olanı birdir, ikidir. Paris Seine nehrinin üzerindeki Cité adasından itibaren oluşmuştur. Kentin simgesi Notre Dame de Paris katedrali bu adanın üzerindedir (kentin simgesi Eiffel kulesi değildir, bu paslı, çirkin demir yığını endüstri devriminin Fransa'yı da kıskacına almasının simgesidir ve iyi bir turist tuzağıdır). Kent, nehir çevresinden itibaren halka halka genişleyerek, ortaçağ surlarının dışındaki alanı da kapsayan bir daire oluşturmaktadır. Bu kent hiçbir zaman bir imparatorluğa başkentlik etmemiş, ama hep Batı dünyasının merkezi olmuştur. Batı kavramı neredeyse Paris'le özdeştir. Paris'i ebedi şehir kılan işte bu özelliği olmaktadır.

Batı Roma'nın 5. yüzyılda siyasal varlığının ortadan kalkarak, gelenekler ve dolayısıyla düşler ülkesine intikal etmesinden sonra, Batı'da barbar krallıkları denilen dönem açılmıştır. Bu devrenin temel özelliği, hepsi de birer Roma olmak isteyen çapsız ve yeteneksiz göçebe krallıklarının, uygarlık karşısında büyücü çırakları olarak, Roma'nınkinden başka bir modeli teklif edememeleridir. Roma'yı ihya etme, daha doğrusu manevi varlığını yaşatma işini Roma Kilisesi üstlenecektir. Ancak Kilise'nin bu işi başarması için gereken silahlı gücü yoktur, o halde barbar krallıklarının en umut verenini bir imparatorluk haline dönüştürmesi ge-

rekmektedir. Frank krallığı Charlemagne' ın 800 yılında, papanın elinden taç giymesiyle, *in gratia dei* (Tanrı'nın inayetiyle) Kutsal Roma İmparatorluğu haline gelmiştir. İmparatorluğun 843'te Verdun'de üçe bölünmesi ve Almanya'nın Avrupalılığını çok uzun bir süre erteleyecek olan bir Lotharingiya contasının oluşmasıyla (Belçika, Hollanda, İsviçre ve Burgonya adeta barbarlıkla uygarlık arasındaki sınırın kilometre taşları olarak, bu contanın üzerinde yer almaktadırlar). Batı'nın kalbi Paris'te atmaya başlamıştır. Capetlerin merkezi, 11. yüzyıldan itibaren entelektüel hayatın da merkezi haline gelmiştir. Fransa'nın gel gitlerle dolu tarihi Paris'in Batı'nın dâhi çocuğu olmasını asla engellememiştir. Rönesans, din savaşları, Reformasyon dalgalarını atlatan Paris, 18. yüzyılda Aydınlanma hareketiyle dünya düşünce oluşumlarına damgasını vurmuş ve sanatı da tekeline almıştır. 1789 devrimiyle bir ara siyaset teorisini de kendi düzleminde belirler gibi olmuştur. Napolyon imparatorluğu ve arkasından gelen savaşlar Paris'in dünya başkentliğini giderek kemirecektir. Fakat Roma'nın Akdeniz dünyasına, Osmanlının da Ortadoğu ve Balkanlara el koymuşluğunun bir benzeri olarak, Paris'in dünyanın entellektüel ve sanatsal hayatına el koymuş olması, bu alandaki en iyi beyinlerin Paris'e akmalarının sürmesini sağlamıştır. Böylece Paris üstünlüğünü ve ebediliğini koruma şansına sahip olmuştur.

Bu arada Napolyon otoriterliğinin izini süren dönemde baron d'Haussmann'ın devletçi müdahaleleri kenti o güzelim anarşisinden uzaklaştırmışsa da, korunabilenler bile kentin yegâneliğini sürdürmesine yetmektedir. Paris bugün insanların ikinci vatanı olmakla yetinmekte ve bu, onu ebediyete taşımaktadır.

Benim Şehirlerim: Düşsel Bir Ansiklopedi Taslağı

İnsan, bütün hayatını buna vakfetse, ömrü boyunca kaç şehir görebilir, kaç şehire nüfuz edebilir, kaç şehri sevebilir, kaçına aşık olabilir ve kendini kaçının hemşehrisi sayabilir? Bu sayılara giderek azalan ve sonunda herhalde bire inen sayılarla cevap verilebileceği açıkça ortadadır. Ya tarihin şehirleri, artık olmayan ve olamayacak şehirler? Ya tarihi bir yük olarak taşımaya zorlanan, arsız bir kabuk tarafından yok edilmekte olan şehirler?

O halde şehirler yok, herkesin kendi şehirleri var. Yani açıkçası şehir jenerik bir kelime değil, bir tür belirlemiyor, olsa olsa bir kavram ailesinin adı. Herkesin şehir algılaması farklı, bu yüzden ayrı kelimeler gerekiyor, ben de kendi şehirlerimi şehir sayar, diğerlerini saymayabilirim ve buna herkesin hakkı var. Benim şehirlerim gördüklerimin, seyrettiklerimin, okuduklarımın, dinlediklerimin harmanında oluşuyor. Kartezyen devrimden geçtiğimiz için (skolastik düşünmeye devam edenler de dahil), ben de şehirlerimi tasnif etmekten kendimi alıkoyamıyorum.

Önce *şiir şehirler*. Galiba bütün İtalyan kentleri bu kategoride yer alıyor, ama hepsinden önce Venedik, sonra da hiç görmediğim, ama bir gün görürsem bir *déjà vu* yaşayacağıma emin olduğum Floransa ve elbette pasaklı Napoli, Juliette'in Verona'sı (birazcık da Romeo'nun) ve daha bir sürüsü.

Şiir, anlamdan çok izlenime, akıldan çok ruha yöneliktir. Sözün müziğidir. Anlamını (eğer varsa), yazarından bağımsız olarak oluşturur. Venedik de öyle. Lagüne sığınan köylülerin kafasında sadece barbar saldırılarından korunmak vardı, bir mimariyi ve şehircilik harikası yaratmak değil. Büyük Kanal şehre ritmini verince, Venedik şiir olarak oluşmak zorundaydı. Kanalların üzerinde her köprü, her bina, her *calle*, ister istemez birbirleriyle eşleştiler ve Venedik adındaki labirent böyle oluştu. Şiir de zaten sözsel bir labirenttir. İçindeyken bütünü görmek, hissetmek asla mümkün değildir ve zaten çoğu zaman bir bütün de yoktur.

Venediğin içindeyken, insan her sokakta, her evde, her geçitte, her çeşmede, her kapıda... hep bir bireysellik bulacak, bütünü hiçbir zaman kavrayamayacaktır. Venediklilerin içinde kaybolurken, kendi Venediğini yaratacak ve ona aşık olacaktır.

Sonra r*oman şehirler*. İçine girdiğiniz zaman kendinizi bir romanın örgüsü içinde bulursunuz. Bitişik, ama eklemleşmemiş katmanlar, şehrin geçmişini bir açık hava müzesi gibi gözler önüne sererler (bakmasını bilen gözlerin önüne). Bir çekirdekten itibaren halkalar halinde ortaya çıkan farklı oluşumlar, örüntüler, geçmiş ile şimdinin biraradalığından çok, bir romanın bölümleri gibi sizi sararlar veya iterler.

Her roman şehir farklı bir romandır. Paris'inkiyle İstanbul'un veya Roma'nın veya Moskova'nınki birbirine hiç benzemez. İyi günler ile kötü günler aynı tarihsel düzlemde

çakışmaz. Paris'te barikatlar kurulurken, İstanbul'da Lale Devri yaşanır; Moskova'da ihtilal varken, İstanbul'da işgâl vardır; Roma kahverengi gömleklerin elindeyken Paris "vur patlasın"dadır.

Romanı tarih belirler, ama coğrafya da üslubunu verir. Paris'in göze alabildiğine uzanan düzlüğüne karşılık, Roma ve İstanbul'un yedişer tepesi; İstanbul'un denizine karşılık Paris'in Seine'i, Roma'nın Tiber'i ve Moskova'nın Moskova Nehri elbette romana damga vururlar.

Roman şehirler ne dıştan, ne içten anlaşılırlar. İçten, küçük bir roman kahramanı, dıştan sıradan bir okuyucu olmaktan başka bir çaremiz yoktur. Paris için dinini bile değiştiren IV. Henri de dahil, kimse bu şehre tam nüfuz edememiştir. Aynı şey bütün roman şehirler için geçerlidir. Bu şehirlere sahip olunamaz, ancak onun esiri, kölesi veya figüranı olunabilir.

Tarihe nazaran bu büyük oyuncuların yanında, daha mütevazı kaderleri olan *hikâye şehirler* de vardır. Büyük tarihe zaman zaman dahil olan, ama ömürlerinin çoğu itibariyle bunun kıyısında kalan, büyük tarihi belirlemekten çok onun tarafından sürüklenen bu kentlerin hayatında bazı hikâyeler vardır. Örneğin Bruges veya Amsterdam'ın dünya ticaretinin merkezi oldukları dönemler veya gümüş sayesinde hiç yoktan varolan, görkemli bir hikâyenin ardından unutulmuşluk ve yalnızlığın içinde ömür tüketen Potosi; Bizans ve Osmanlı dönemlerinde çeşitli gel-gitlere uğrayan, şimdilerde gene başını su üstünde tutmaya çalışan Bursa veya Akitanya sarayının mücevheri, *troubadour*ların Bordeaux'su veya az daha Fransa'nın merkezi oluverecek kadar zirveye yaklaşmış, ama romanı olmadığı için hikâye ile yetinmek zorunda kalan Lyon.

Aslında her şehrin hikâyesi/hikâyeleri vardır. Hakkâri'nin bile, iki sokak bir cadde ve bir drugstorelu Amerikan kentlerinin bile, ama hikâye şehir, hiç olmazsa bir kere bü-

yük oynamış, kaybetse bile bir ara çok parlak bir dönem yaşamış bir kenttir.

Bir de hikâyelerini kendilerinin yaşamalarına izin verilmeyen *dekor kentler* vardır. Bu tipin örnekleri, eskiden yeniye doğru, Pekin, Londra, St. Petersburg ve Brasilia'dır. Bu kentlerin ortak özelliği, yoktan varedilmeleri, iradi bir plana göre şekillendirilmeleri ve üretilmiş bir görkemin kente imgesini vermesinin istenilmesidir. Ama bu imge, her seferinde bir dekor olarak kalmış, bir kenti şehir yapan kendiliğindenlik, bu gibi oluşumlarda gizlenen, görmezden ve bilmezden gelinen sefalet halinde tecelli etmiştir. Bu tasarlanmış dekor kentler, doğumlarından itibaren ikili/çift olmuşlardır. Buckingam veya Westminster mi Londra'dır, yoksa birbirinin aynı, kibrit kutusu gibi olan ve komik bahçelerin birazcık gerisine sıra sıra oturtulmuş evlerden meydana gelen yüzlerce sokak mı? Pekin yasak şehir midir? Tien An Men meydanı mıdır, yoksa içine giren her yabancının anında kaybolmasının kader olduğu gecekondu labirentleri mi?

Aslında her şehir, her kent bu ikiliği, hatta daha başka zıtlıkları/farklılıkları/benzemezlikleri bünyesinde barındırır, ama bunları gizlemeye kalkışmaz veya örtmek için büyük çaba harcamaz, istemese de razı oluverir. Ama dekor kentler, bu olguyu inatla reddeder ve kuruluşundaki iradenin her an geçerli olduğu inadı içinde, kendilerini dekor haline dönüştürürler.

Yeryüzünde çok sayıda *büyü şehir* de bulunmaktadır. Bunlar büyülü değil, büyü şehirlerdir, yani kendilerini/içinde yaşayanları değil, ziyaretçileri/yabancıları büyülerler ve şehirlere alıştıkça büyü giderek kaybolur, ama sevgi ve hayranlık bitmez.

Bana göre Cenova büyü şehirlerin emsalsiz bir örneğidir. Akdeniz'den dağlara doğru basamak basamak tırmanan bu şehir, Amalfi veya St. Malo gibi birtakım benzerlere sa-

hipse de, küçük ölçekli ikizi İstanbul'un Tünel-Şişhane kesimidir. Şili'deki Valparaiso kentinin de bu tünek-büyü şehir kategorisinin içine katmak gerekir.

Yokuşlar, bir şehrin büyüsünün başlıca unsurudurlar, ama dar sokaklar da öyledir. Cezayir'in Kasbah'ı, Kudüs'ün eski kesimleri, Urfa, Mardin; Hong Kong'un, bir sürü Çin şehrinin derinlikleri, ortaçağdan beri gelen nadide bazı Avrupa şehirlerinin karmakarışık kent dokusu hep büyü unsurlarıdır. Bunların arasında Bodrum'u da sayardım, ama "kalkınma hamlemizin" turizm koluna armağan edilen bu yer artık bir özellik taşımıyor.

Bu şehirlerin bazıları daha da öteye geçip *rüya şehir* oluverirler. Bunlar günün her saatinde başka bir kıyafete bürünürler ve siz onları her zaman başka bir tülün arkasından görürsünüz. İsviçre'nin çoğu minik göl şehirleri böyledir. Gölün parçası mıdırlar, ormanın parçası mıdırlar? Baktığınız saate göre cevap değişir. Cenevre her saatte farklı bir şehirdir, tıpkı Basel, Zürih veya Lozan gibi. Bu, İsviçre şehirlerinin yazgısı olsa gerek, çünkü diğer göl şehirlerinin hepsi gölü yutmuş, yok etmiş, kentin parçası veya büyücek bir "Gençlik Parkı" haline getirmiştir; Hamburg, Chicago veya hiç aklınıza gelmemiştir, ama Van'da olduğu gibi.

Kışla kentler ise, ne yazık ki dünyada bu adı taşıyan yerleşim yerlerinin çoğunluğunu meydana getiriyorlar. Bunlara yatakhane kent, yemekhane kent, atölye kent, hapishane kent, yatılı okul kent gibi daha bir sürü başka ad takılabilir. En başta bizim Ankara ve Türkiye kentlerinin % 90'ı arkasından üçüncü dünya kentlerinin neredeyse tamamı ve bazı istisnalar dışında bütün Amerikan ve bütün Rus şehirleri böyledir. Ne yazık!

Kışla kent, annesinin ayakkabısıyla dolaşırken onun kadar güzel olduğunu hayal eden ve buna inanan küçük kız çocuğundan bile daha safçasına bir hayali yaşamaktadır. Şehir olduğu hayali. Oysa o yalnızca bir bina yığıntısıdır,

sokakların deldiği bir taş kitlesi. Üslupsuz, zevksiz ve en beteri, tarihin anarşisinden nasibini almamış.

Kentler, şehirler, bireysellikleri ölçüsünde cazipleşen bu varlıkları bir de böyle tasnif etmenin herhalde bir lezzeti olacaktır, çünkü çok sübjektif.

Kentler ve Meydanlar

Kent, belki de bir bakış açısından meydan demektir. Madem ki uygarlığın her şeyden önce bir kent olayı olduğu hakkında kimsenin kuşkusu yoktur, o halde uygarlığın neden kentlilik demek olduğu bilinmektedir. (Batı dilleri *civilisation* kelimesini *civitatis:* kent'ten türetirlerken, Arapça da *medine:* kent'ten medeniyeti türeterek, bunun evrensel bir kabul olduğunun kanıtlarından birini sunmuştur). Kent birçok açılardan tanımlanabilir, ama tarihsel ve toplumsal çıkış noktası olarak, kendi kendini yöneten ve birarada oturan bir topluluğun işgal ettiği ve bu işgalden ötürü iskân ettiği, buna bağlı olarak örgütlediği mekân demektir. Bu yönetimin zaman zaman kent içinde bazı azınlıkların eline geçmesi, aslında her kentin bir *res publica*, yani kamusal nesne olduğu gerçeğini ortadan kaldıramaz. kamusallık ise, kentdaşların kendi mahremiyetlerinin dışında ve ötesinde, bir *corpus* oluşturmalarının ve böylece hemşehri olmanın bilincini ürettikleri ortaklık mekânlarının varlığını zorunlu kılar.

Ortaklık mekânları Batı kentlerinde, ilk oluşumlarından itibaren varolmuşlardır. Eski Yunan *polis*lerinde *agora* olarak ortaya çıkan ve kamusal binaların çoğu ile, insanları sürekli temas halinde tutan ticaret, sanayi ve dinin başlıca odağını oluşturan, bu en mükemmelinden kamusal mekân bir meydandır. İlk Yunan sitelerinin korunma amaçlı *akropolis*ten hareketle ortaya çıkıp, sonradan düze indikleri zaman, hemen her seferinde ilk önce oluşan unsur *agora* olmaktadır. Bu meydan poliste yaşayan insanların ev ve iş dışındaki hemen tüm zamanlarını geçirdikleri yerdir ve bu nedenle de toplumsallığın ve onun başka bir ifade tarzı olan siyasetin merkezi burası olmaktadır.

Roma'da da durum farklı değildir. Bizzat kendi bir *civitatis* olarak ortaya çıkan Roma kenti, fetihlerle büyüyerek, tarihin kaydettiği en büyük devlet formasyonlarından biri haline gelecektir. Ama Roma devleti, bizde çoğu zaman sanıldığının aksine, ülkenin her birimine kendi iradesini tartışmasız bir şekilde kabul ettiren despot, mutlakçı ve aşırı merkezci bir üst siyasal belirlenme alanı olmanın iyice uzağında kalmıştır. Roma aslında bir *civitatis*ler konfederasyonudur. Bu konfederasyonun oluşturucu birimleri olan bu kentsel-siyasal varlıklar, aslında civarlarındaki kırsal alanla birlikte ekonomik, siyasal ve toplumsal bir bütün meydana getirmektedirler. Bu bütünlüğün çok çeşitli simgeleri arasında en dikkat çekici olanı *forum*'dur. Tıpkı Yunan *polis*lerinde de olduğu gibi, Roma *forum*u kentin toplumsal, ekonomik ve siyasal odağını oluşturan bir meydan olarak ortaya çıkmaktadır.

Batı dünyasının kentsel hayatı, ortaçağın ilk yarısında önemli bir kesintiye uğramıştır. Özellikle ekonomik nedenlere dayalı olarak kırsal hayatın öne çıkması, bu dönemde kentleri toplumsal hayatın vazgeçilmez unsurları olmaktan çıkartmıştır. Roma döneminden gelen kentler ya yokolmuşlar, ya da küçülmüşlerdir. Bunun yanı sıra, kırsal

hayatın tamamen kendine yeterli birimlerden oluşuyor hale gelmesi, kentin de buna uyum sağlayarak, kendine yeterliliği üretmesi gerekmiştir. Bu durumda, antik kır-kent ilişkisi tam anlamıyla kopmuş, dönemin küçülerek ayakta kalabilen kentleri, surlarının arkasında, kırsal ve kentsel faaliyetlerini birleştirerek hayatlarını sürdürmeye çalışmışladır. Ama, bu noktada vurgulanması gereken husus, bu kentlerde meydanın varlığını sürdürmesi ve kentin toplumsal odağı olma işlevini devam ettirmesidir.

11. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın iyice belirli noktalarından itibaren, yeni bir ekonomik canlanma harekete geçmiştir. Özellikle endüstri ile dış ticaretin yeni boyutlar kazanmaya başlamaları, kentsel paftanın buna uyum gösterme çabasını harekete geçirmiştir. Ayakta kalan kentlerin bazılarının yeni durum karşısında büyümelerinin yanı sıra, yeni kentler oluşmuştur. Bu dönemde ve bu gelişme içinde başı, Kuzey İtalya kentleri çekmektedir ve bu kentlerin en önemli bölümünü de *piazza*, yani meydan oluşturmaktadır. Bu *piazza* Antikite ve ortaçağdaki öncellerinden çok daha büyük ölçekte ekonomik ve toplumsal hayatın odağı haline gelmiştir. Birkaç örnekle yetinmek istersem, ilk bankalar burada türemiş, nakit akımları ile ekonominin yüksek voltajlarının düzenlenme alanı burası olmuş, toplumsal fırtınalar ilk önce burada patlamış ve bu fırtınaları çıkartanlar da burada cezalandırılmıştır. Bunun yanı sıra, her kilise, her tarikat *piazza*ya bakan bir dinsel bina edinmenin peşine düşmüştür. Binaları olmayan dilenci tarikatlar ise, vaazlarını doğrudan meydanda vermişlerdir. Ama sonuçta herkesin bakışları meydana yöneliktir. Fazla uzağa gitmeden, Türkçeye İtalyanca'dan ve *piazza* sözünden piyasa olarak geçmiş olan kelimenin iki esas anlamını incelemek, bu konunun önemini belirlemek açısından yeterli olacaktır.

Kelimenin birinci anlamı gerek somut, gerekse soyut içeriğiyle mal ve hizmetlerin alınıp satıldığı alanı ifade et-

mektedir. Piyasa bu açıdan, Türkçenin kendi tarihine ilişkin olarak üretemediği bir kavramı sağlamakta ve ekonomik hayatın odağını ifade etmektedir. İkinci anlam ise, "piyasa yapmak" deyiminde ifadesini bulan, gezinmek, insanlarla karşılaşmak gibi atıflarla birlikte, toplumsal hayatın odağına gönderme yapmaktır. Böylece, çok dolaylı bir yoldan bile açıkça ortaya çıktığı üzere, *piazza* İtalyan ve giderek Batı Avrupa kent hayatının ekonomik ve toplumsal, dolayısıyla da siyasal odağı olmuştur.

Osmanlı dünyasına geldiğimizde ise, Batılı anlamı içinde bir meydan görülmemektedir. Osmanlıda çarşı, pazar, bedesten, at meydanı ve cami avlusu gibi farklı mekânlar, ancak birleşselerdi Batı meydanlarının işlevini görebilirlerdi. O zaman şu soru meşruiyet kazanmaktadır: Osmanlı kentlerinde neden toplumsal ve ekonomik odak oluşmamış ve bu işlevler kente neden parçalar halinde dağılmışlardır? Bu soruyu cevaplandırmadan önce, bu parçaların işlevlerine kısacık bakmak uygun olacaktır. Çarşı, pazar ve bedesten gibi mekânlar, aslında esnafın bir arada bulundukları yerlerdir. Özellikle pazar, aynı iş kolundaki esnafın bir aradalığını ifade etmektedir. Çarşı daha geniş bir kavram olup, çeşitli esnaf gruplarının bir arada olma halini belirtmektedir. At meydanı ise bir başka kardeşi olan Ok meydanı ile birlikte, daha çok savaş talimine yönelik sportif faaliyetlerin alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlıda cirit ve ok atma gibi savaşa yönelik oyunların itibar gördüğü bilinmektedir. Ve ilginç nokta, meydan sözü yalnızca bu spor sahaları için kullanılmaktadır. Cami avlusuysa, İslam adetlerinin de belirlediği üzere, zaten bir toplantı alanıdır ve toplumsal işlevi ağır basmaktadır. Bu durumda Osmanlıda kent halkının ekonomik ve toplumsal faaliyetlerinin farklı mekânlar halinde bölündüğünü ve daha da önemlisi, denetim altında tutulduğunu teşhis edebiliriz. Esnaf çarşıda merkezin memurları (kadı ve muhtesib), kent halkı da cami

avlusunda ve caminin içinde dinsel otorite tarafından gözetim altında tutulmaktadır. Dinsel otorite de, gerek eğitimin devlet elindeki medreselerde olması, gerekse yükselme sisteminin şeyhülislamlık örgütü aracılığıyla merkezin kontrolünde olması nedeniyle, tamamen üst bir belirlenme alanı olarak ortaya çıkmakta, devlet örgütünün bir parçası olarak kendini göstermektedir. Zaten Osmanlı gibi merkezi bir formasyonun başka türlü yapması beklenemezdi. O halde Osmanlı sisteminin kentsel oluşumu önlediği, daha doğrusu kentlerin kendi merkezi iktidarının tartışıldığı odaklardan biri haline gelmemesi konusunda dikkatli olduğu söylenebilir. Bunun böyle olduğunun en iyi göstergesi, Osmanlı kentlerinde meydanın yokluğudur.

Gene bu bağlamda kalmak üzere vurgulanması gereken başka bir nokta da, Osmanlı "millet" ve "mahalle" sistemidir. Osmanlı Devleti çokuluslu bir imparatorluk idi. Bu niteliğinden ötürü ve diğer tüm benzerleri gibi, ulus-devletlerden farklı olarak, bir üst belirlenme alanı olarak ortaya çıkan merkezi devlet, çeşitli etnik unsurların ulusallıklarının oluşmasına engel meydana getirmekteydi. Böylesine bir örgütlenme içinde, belirleyici öğe olarak din unsuru ön plana çıkartılmış ve imparatorluğun uyrukları mensup oldukları dinler temeli üzerinde, "millet" adı verilen gruplanmalara bölünmüşlerdir. Esas itibariyle her "millet" kendi dinsel önderi (patrik, piskopos, hahambaşı) aracılığıyla doğrudan merkeze bağlanmaktadır. Böylesine bir algılama içinde, aynı işi yapan, ve aynı hayat koşulları içinde yaşayan kimselerin, farklı "millet"lere mensubiyetleri, onların *esprit de corps* geliştirmelerine ve buradan da, hemşehrilik ve kent yurttaşlığı kavram ve bilincine ulaşmalarını olanaksız hale getirmektedir. Bu bilincin oluşmasına ikinci engel, mahalle örgütlenmesidir. Osmanlı sistemi içinde, bir mekân ve buna bağlı olarak bir yaşam ve bir toplumsallık ortaklığı olmaktan çok, bir vergi birimi olarak ortaya çıkan mahalle, Os-

manlı kentlerinde yaşayan insanların küçük mekânlarda dahi "aynı gemide olma" bilincine ulaşmalarını engellemiştir.

Sonuç olarak, Batı kenti tarihi bir anlam içinde, meydanda ve meydan etrafında örgütlenen ekonomik ve siyasal toplumsallık olurken, Osmanlı kentleri bütünsel toplumsallıkların üretileceği meydanların oluşmasına tanık olmamışlardır. Cumhuriyetle birlikte kentlerde girişilen ilk faaliyetlerden birinin meydan açmak olması anlamlıdır.

Tarihçilerin İstanbul'u

İstanbul tarihlerinin tarihini yazmak, kentin tarihini yazmaktan daha güç bir iştir; hele "Tarihçilerin İstanbul'u" gibi bir konuyu kavramaya ve kapsamaya kalkışmak aklı başında bir kişinin, tek başına girişeceği bir iş değildir.

Bunun böyle olmasının çok sayıda nedeni bulunmaktadır. Bir kere, İstanbul'un geçmişi eski Yunan kolonizasyonuna kadar geri gitmektedir, bu nedenle bugün işgal etmekte olduğu yerleşim yerinin üzerinde, en azından 2500 yıldan beri varolmaktadır. Üstelik bu sürekli bir mevcudiyettir. Dünya kent tarihinde bu kadar uzun ve neredeyse kesintisiz bir geçmişi olan şehirleri bulmak çok kolay iş değildir ve bu alanda İstanbul'un rakipleri ve kader arkadaşları, ancak antik dünyanın devleri ve Akdeniz evreninin çeşitli zamanlardaki metropolleri olan Roma, Atina, İskenderiye veya Antakya gibi kentler olmaktadır. Bunun yanı sıra, İstanbul I. Constantinus'tan, yani 4. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına kadar, on altı yüzyıl süreyle hep başkent

olarak kalmıştır; bu da onu emsalsiz kılan özelliklerinden biri olmaktadır. İstanbul diğer rakiplerinin tersine, bazı talihsiz anlar yaşamakla birlikte, bu başkentlik kariyeri esnasında her zaman ülkenin en muhteşem, hatta belki de tek muhteşem kenti olmuştur.

Bunlarla birlikte, İstanbul Roma İmparatorluğu'nun Batı kesiminin barbar müdahalesiyle 5. yüzyılda çökmesinden sonra, Eski Dünya'nın tek büyük kenti olarak kalmıştır. Batı Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllara kadar onunla boy ölçüşecek bir kentin taslağı bile ortaya çıkmamıştır. İslam aleminde oluşan Bağdat, Şam veya Kahire gibi kentlerin nisbi parlaklıkları da, Osmanlı fetihlerinden sonra İstanbul'a yaklaşmanın iyice uzağında kalmışlardır. Uzakdoğu'nun Çin İmparatorluğu'nda zirvesine ulaşan merkezi devlet anlayışı ise, başkentini bir türlü sabitleştirememiş, Moğol istilasıyla birlikte Pekin'in bu kariyerdeki rakipsizliğini dayatmasına kadar, başkent çeşitli kentler arasında dolaşıp durmuştur. Pekin de birkaç kere bu önceliğini başka kentlerin lehine kaybettiyse de, uzun süreçte bu kavgadan galip çıkmıştır. Ancak Pekin belki de Eski Dünya'nın İstanbul'la boy ölçüşebilecek yegâne kenti olmakla birlikte, ülkenin tümüne İstanbul ölçüsünde el koyamadığı için gerilerde kalmaktadır.

İstanbul'un emsalsiz kalması, iki imparatorluğa başkentlik etmesiyle yakından ilgilidir. Her ikisi de antik tarzda örgütlenmiş olan Bizans ve Osmanlı, başkentin taşra üzerindeki kesin ve rakipsiz egemenliğine dayalı siyasal ve ekonomik formasyonlardı. Bu nedenle gerek *basileuslar,* gerekse padişahlar bu şehri, imparatorluklarının diğer kentleri aleyhine ölçüsüz ve belki de kendi yavrularını yiyerek gelişen bir canavarın imgesi içinde büyüterek ve boyutları çoğu zaman simgesellik içinde kalan bir anlayış içinde süsleyerek, böylece eyaletler üzerindeki egemenliklerini vurgulamak, ama aynı zamanda bunu yeniden üret-

mek veya yalnızca üretmek istemişlerdir. Antik imparatorluk, ihtişamın sergilenmesinin muhalefeti yok etmek amacıyla kullanılmasının ustasıdır.

Öte yandan, her iki imparatorluğun ekonomik yapıları uluslararası ticarete yönelik olmadığı (öylesine ki, örneğin Bizans'ın kendi alanının dışıyla olan ticari ve diğer uluslararası ilişkilerini esas olarak İtalyan şehir cumhuriyetleri düzenlemektedir; Osmanlıların fethettiği İstanbul'un esas olarak bir İtalyan kenti olduğunu söylemek pek fazla sakıncalı değildir. Nitekim kenti Türklere karşı savunanların arasında İtalyanlarla Rumlar arasındaki oran neredeyse beş İtalyana karşı bir Bizanslı gibi bir sayıdaydı ve daha da önemlisi, Batı tarzında bir feodalleşme yaşanmadığı için, başkent dışındaki kentlerin ekonomik açıdan gelişmeleri söz konusu olmadığı gibi, Batı'dakine benzer bir kentsel özerklik hareketi de meydana gelmemiştir.

Böylece İstanbul, hepsi birbirinin aşağı yukarı benzeri olan küçük taşra kentlerinin karşısında, kıyas kabul etmeyen bir yücelik ve ihtişam anıtı olarak yükselmektedir. Bu durumda bu kentin tüm dikkatleri kendi üzerinde toplamasından daha doğal birşey olamaz. Nitekim öyle de olmuş, Bizans ve Osmanlı ülkesine gelenler esas olarak İstanbul'la ilgilenmişlerdir. Bunun yanı sıra, başkentliğini yaptığı ülkenin taşrasında yaşayan ve belli tutkuları olan her insanın, istediklerine ulaşmanın yegâne yeri olarak da bu kent görülmüştür.

İstanbul tarihlerine ilişkin bir yazı yazmanın bir güçlüğü, bu kentin oluşturduğu cazibenin çok sayıda esere can vermiş olmasının sonucu olarak, böylesine bir devasa kitaplıkta kaybolma tehlikesiyse; ikinci güçlük de bu eserlerin niteliğine ilişkindir. Bu konuda ilk sorun, hangi eserlerin "tarih" olarak kabul edileceğidir. Bilindiği üzere, "tarih" disiplininin edebi bir tür olmaktan bilimsel bir tür olmaya uzanan uzun soluklu bir macerası vardır ve tarih, bilimler

arasındaki yerini ancak 19. yüzyılda almaya başlamıştır. Demek ki günümüze gelinceye kadar, İstanbul hakkında üretilmiş eserlerin büyük çoğunluğu bilimsel olmanın uzağında kalmaktadır. Bu büyük bir sorundur, çünkü bu cins çalışmalardaki önermelerin geçerliğini saptamak için, herbirinin eleştirel bir edisyonunun yapılması gerekir ki, bu da insanüstü bir çabadır ve başarı her zaman garantili değildir.

İkinci güçlüğe bağlı olan, daha doğrusu bu güçlüğü yaratan sorunlardan biri de, kabaca "seyyah edebiyatı" olarak nitelendirilebilecek İstanbul anlatılarıdır. Ve sorunu katmerli hale getiren nokta, diğer birçok kent için olduğu gibi, İstanbul hakkında yazılan eserlerin ezici çoğunluğunun bu tür içinde yer almasıdır. Seyyahlar esas amaçları İstanbul'u belli bilimsel kıstaslara göre tanımak, tanımlamak ve sonra da betimlemek olmayan insanlardır. Hemen her seferinde, seyyah bu kente farklı bir "asıl" amaçla gelmekte ve bunların içlerinden kalemi kuvvetli olanları yolculuk anılarını kaleme almaktadırlar. Bunların birçoğu, bilimsel tekniklere tabii ki aşina olmadıkları gibi, yazı yazma tekniklerine de sahip değildir ve gene çoğunun "edebiyatı"nın iyi olduğu dahi söylenemez. Bu durumda seyyahın kimliği, ortaya çıkardığı İstanbul tasvirini yakından belirlemektedir. Seyyahın İstanbul'u bütünlüğü içinde kavrayabilmesi konusunda gereken asgari koşullara sahip olma derecesi, anlatısının sağlığını belirlemektedir. Hemen her seyyah, İstanbul'a geliş nedeni tarafından belirlenen bir İstanbul anlatısı yapmaktadır. Eğer seyyah bir tüccarsa, daha çok İstanbul'un ticari mahallelerini ve ekonomik yapılarını görmekte; bir din adamıysa, İstanbul'daki gayrimüslimlerle daha çok ilgilenmekte; mimarsa, yapılara daha fazla dikkat etmektedir vb... Bunların dışında, seyyahın Avrupa'nın hangi devrine ve hangi bölgesine mensup olduğu da çok önemlidir. Eğer Avrupa'da Haçlı ruhunun kabardığı dö-

nemlerden veya Osmanlıyla çatışma halinde olan ülkelerden geliyorsa, bu seyyahın tasviri bazen küfür edebiyatına bile varabilmektedir. Buna karşılık kendi ülkesinde aradığını bulamamış ve kendine yeni vatan arayan biriyse, yargıları bazen riyakârlık derecesine varana kadar pro-Osmanlı olabilmektedir.

Bunları uzatmanın gereği yok, ama İstanbul'un anlaşılabilmesi konusundaki temel engellerden biri olan dil sorununu aşabilmiş çok az Batılı seyyahın bulunduğunu ekleyerek bu konuyu burada bitireyim.

Seyyah anlatıları kadar sorunlu olan yazılı ürünlerin başında, yabancı devlet görevlilerinin "resmi" belgeleri yer almaktadır. Muhtıra, rapor gibi kimliklere bürünen bu belgeler, düzenleyicinin meşgûl olduğu sorunun paralelinde kalmak üzere İstanbul tasvirlerine de yer vermektedir. Ancak bu cins belgelerle boğuşabilmek gerçek bir uzmanlığı gerektirmektedir. Bir kere her ülke ve neredeyse her bölge için farklı adlara ve değerlere sahip olan ölçü ve para birimlerini birbirine dönüştürmek, İstanbul'a ait kurum ve yer adlarının yabancı dillerde aldığı şekillerin içinden çıkabilmek fazlasıyla emek sarfını gerektirmektedir. Bunun yanında, bu gibi belge düzenleyicilerinin kendi devlet yönetimlerini etkileyebilmek için neyi abarttıklarını, neyi küçülttüklerini veya neleri saptadıklarını saptamak her zaman mümkün olmamaktadır.

Adları doğrudan "tarih" olan veya bu kelimeyi içeren kitaplara gelince; 19. yüzyıl öncesi için bunların tümünün güvenilmez olduklarını söylemekte hiçbir sakınca yoktur. Doğrudan İstanbul'u konu edinen, 19. yüzyıl öncesi Batı veya Doğu kaynaklı tarih yapıtları son derece kıttır. Bunlar da diğer genel tarih kitaplarının muzdarip oldukları kavrayış hastalıklarının hepsinden nasiplerini almışlardır. Özellikle Doğulu tarih eserleri tamamen zanaat zihniyeti içinde yazılmakta, yani ustanın eseri kopya edildikten ve onun

usulleri aynen benimsendikten sonra, yazarın kendi dönemine ilişkin anlatısı eklenmektedir. Ancak vekayi geleneği içindeki bu tarihler, modern bilimsel usullerin hiçbirine sahip olmadıkları için kulaktan duyulan bilgileri, efsaneleri, halk söylentilerini, edebi anlatıları, hatta halk hikâyelerini bile malzeme (belki de belge) olarak kullanmakta; ama asıl önemlisi, olaylara merkezi iktidarın bakış açısından yaklaşmaktadırlar.

İstanbul meslekten tarihçi olmayanların da ilgisini çekmiştir. Bunları 19. yüzyıldan sonrası için, seyyahların dışında bir kategoriye oturtmak gerekir. Askeri, siyasal ve ekonomik nedenlerle Osmanlıyla ilişki kuran yabancılar, hele ikametleri uzun süreli olduysa, genelde İstanbul'a büyük bir yer ayırdıkları veya yalnızca bu şehri ele aldıkları bir Osmanlı tasviri yapmaktadırlar. Bu cins çalışmalar da büyük bir hacim oluşturmaktadır. Nihayet, onlarla benzeri özellikler taşıyan, edebiyatçıların İstanbul'a yönelik izlenimlerinin kâğıda dökülenleri, araştırmacıyı ürkütecek boyutlardadır.

İstanbul'un bilimsel tarihin kapsamına girmesi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiştir. Yerli ve yabancı tarihçiler, bilimsel yöntemleri uyguladıkları çok sayıda kısmi veya bütünsel İstanbul tarihini oluşturmuşlardır. Bu durumda "Tarihçilerin İstanbul'u" ancak bazı örnekler itibariyle yazılabilecek bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu açıdan ikisi yabancı, ikisi yerli dört İstanbul tarihçisini ele almak istiyorum. Bunlardan birincisi bir Fransız baronu olan Villehardouin, İstanbul'un 1204'te Haçlılar tarafından fethine dair yazdığı kronikte, kente ilişkin geniş tasvirler yapmaktadır. İkinci olarak iki 17. yüzyıl Osmanlı seyyah ve kronikçisi olan Evliya ve Eremya Çelebilerin eserlerini ele alacağım. Nihayet bilimsel tarih alanında en kapsamlı ve en doyurucu İstanbul tarihini yazmış olan Ro-

bert Mantran'ın *İstanbul* kitabını inceleyeceğim.

Aslında İstanbul tarihleri Bizans araştırmalarıyla birlikte Batı bilim çevrelerinde önem kazanmıştır. Bu tarihi araştırma dalı bugün ulaştığı düzeyde, bu bilim dalının en önde gelen kesimlerinden birini oluşturmaktadır. Dünyanın gelişmiş üniversitelerinin her birinde en azından bir tane Bizans enstitüsü bulunmakta, ayrıca birçok bağımsız araştırma kurumu bu alanda çalışmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye'de hiçbir Bizans enstitü ve kürsüsünün bulunmadığını söylemek ve bunu nasıl açıklayacağını bilememek üzüntü vericidir. Batı'nın Bizans araştırmaları alanındaki erkenciliği ve gelişmişliği, bu alanda 19. yüzyılın ortalarından bu yana muazzam miktarda malzeme yığılmasına yol açmıştır. Vassiliev, Charles Diehl, Louis Bréhier ve Ostrogorski gibi ün kazanmış öncülerin yarattıklarının dışında, sayılamayacak kadar çok Bizans tarihi vardır ve imparatorluğun yukarıda andığım, başkenti ülkenin tümüne dayatan yapılanması nedeniyle, aslında her Bizans tarihi az çok İstanbul tarihi de olmaktadır ve ilginç bir nokta olarak, modern İngiliz tarihçiliğinin ilk önemli yapıtı sayılan, Edward Gibbon'un 1776'dan itibaren yayımlanmaya başlayan *Roma İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* adının çağrıştırdığına rağmen, daha çok Bizans, dolayısıyla İstanbul tarihidir.

Ama Batı'nın Bizans'la ilgilenmesinin kökleri Rönesans dönemine kadar geri gitmektedir. Bizans'ı ayrı bir tarihsel konu olarak ilk ele alan kişi, ünlü Augsburglu Fugger ailesinin sekreteri Hieronymus Wolf'tur. Rönesans'ın nedeni ve sonuçları arasında yer alan hümanizma akımının yol açtığı araştırma zihniyeti kadar, Türklere karşı mücadele ile Protestanların Katoliklerle olan mücadelelerinde papa-karşıtı Bizans'a dayanmak istemeleri, Doğu Roma tarih ve hukukuna olan ilginin artmasına neden olmuştur. Öncülerin birkaçı Wilhelm Holzmann, Denis Petau, B. Vulcarius,

Uniates, Nicolaus Alemannus gibileridir. Bu öncüler yalnızca Bizans metinlerini Batı dillerine çevirmek ve şerhetmekle yetinmişlerdir.

Asıl Bizans araştırmaları 17. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da başlamış ve gelişmiştir. XIV. Louis ve Colbert'in himayeleriyle, Louvre'deki ünlü saray matbaası Bizanslı tarihçilerin eserlerini dizi halinde basmaya başlamıştır. Bunların ilki Kantakuzenos'un 1643'te yayımlanan *Tarih*'idir. Avrupa'nın yetiştirdiği ilk büyük Bizans tarihçisi olan Du Cange *Fransız İmparatorlar döneminde İstanbul İmparatorluğu tarihi,* (1657) gibi genel kitapların yanı sıra, *Constantinopolis Christiana* gibi İstanbul topografyasına ilişkin bir eser de yayımlanmıştır. 18. yüzyılda Aydınlanma hareketinin bir Fransız entelektüalizmi olarak ortaya çıkması ve arkasından Batı Avrupa'ya yayılmasıyla, Bizans araştırmaları boyut kazanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlayan modern tarihçilik Alfred Rambaud, Vasili G. Vasileyevski, Karl Krumbacher, J. B. Bury gibi nitelikli Bizans araştırmacılarının ortaya çıkmasına uygun ortam yaratmıştır. Bu kuşağın en ünlü Bizans uzmanı, Sabatier'in öğrencisi Ch. Diehl, esas olarak İstanbul'u arkaplan olarak sergilediği *Figures Byzantines* adlı kitabıyla ünlüdür. Bizans ve Bizans dönemindeki İstanbul hakkında yazan tarihçileri sayıp dökmek için sahifeler ve sahifeler gerekmektedir. Ve bu yapıtlardan yalnızca on tanesi Türkçeye çevrilmiştir ve birkaç sanat tarihi veya arkeoloji makalesinin dışında, İstanbul tarihinin bin yıldan fazlasını kapsayan Bizans dönemine ilişkin hiçbir Türkçe yazılmış kitap yoktur.

Bu kadar engin bir malzemenin içinden Villehardouin'in kroniğini seçme nedenimi açıklamam gerekiyor.

Villehardouin, Bizans'a göre oldukça geri bir Avrupa'dan gelen bir Haçlı, bir soylu, yani bir kır adamıdır. Bu Haçlının Avrupa'sı kırsal, geri ve kentlerin köylerden çok az

farklılaştığı bir dünyadır. Onun İstanbul'un görünümü karşısındaki şaşkınlığı, aslında antikite ile ortaçağ arasındaki farkı da resmetmekte, böylece İstanbul tasviri gerçektekinden daha vurgulu hale gelmektedir. Ama bu vurgu aynı zamanda kentin ihtişamının ve biricikliğinin de kanıtıdır. Villehardouin'in kroniği birbirleriyle eşit olmayan iki dünyanın buluşma şokunu aktarma gibi bir erdeme sahiptir. Ve tüm barbarların bu şehri yegâneyi neden defalarca kuşattıklarını ve Türklere nasip olsun diye, alamayıp döndüklerinin bilgisini bu kronikten üretmek mümkündür.

Haçlı filosu 1203 yılının Haziran sonlarında İstanbul önlerine varmıştır. Tarihin garip bir cilvesi olarak, Haçlılar bu "Dünyanın en Hıristiyan kenti"nin karşısında *Veni Creator Spritu* (İsa'nın ruhu geldi) ilahisini söylemektedirler. Kent Batılılara "halkının gevşekliğiyle ünlü Sybaris" gibi görünmüştür. Villehardouin Bizans başkentinin Haçlılar üzerindeki etkisini şöyle anlatmaktadır: "Onu şimdiye kadar hiç görmemiş olanların İstanbul'a nasıl bir dikkatle baktıklarını hayal edemezsiniz, çünkü bu insanlar kentin yüksek surlarını ve onu çevreleyen zengin kuleleri ve zengin saraylarını ve yüksek kiliselerini görünceye kadar, dünya üzerinde bu kadar zengin bir kent olabileceğini akıllarına bile getirmemişlerdi. Üstelik bu yapılardan o kadar çok vardı ki, kimse kendi gözleriyle görmeden inanamazdı ve kentin eniyle boyu muazzamdı... Ve bilemezsiniz ki, ne kadar cesur olursa olsun, herkesin vücudu bu manzara karşısında titremeye başlıyordu ve bunda şaşılacak birşey yoktu, çünkü dünya varolduğundan beri bu kadar muazzam bir eser vücuda getirilmemişti."

Haçlılar büyük bir dirençten sonra kenti ele geçirmelerinin arkasından turistik gezilere başlamışlardır. Villehardouin, "ordunun çoğu kenti dolaşmaya gitti, bunlar zengin sarayları, büyük kiliseleri ve hiçbir şehirde olmayan zenginlikleri gördüler. Tasvirlerden ise hiç söz etmemek

gerek, çünkü kentte bunlardan, dünyanın geri kalanında olduğu kadarı var." diye yazmaktadır. Bu turistik turlar İstanbul'un kaderini belirlemiştir, kente kedinin ciğere baktığı gibi bakan Haçlılar, bu kez tahta geçirdikleri Bizanslıyı da indirip, kente tamamen egemen olmak üzere saldırmışlar ve 13 Nisan 1204'te Ortaçağın en büyük, ama ortaçağa antikiteden kalan bu şehir "katil haydutların" eline geçmiştir. Kentin ele geçirilmesinden sonra Latinler üç gün süreyle görülmemiş bir vahşet ve şiddetle talana girişmişlerdir. Bu yağma esnasında kent yakılmış, yıkılmış, yüzyıllar boyu yığılan hazineler kapanın elinde kalmıştır. Sadece askerler değil, onlarla birlikte papazlar, hatta başrahipler bile talana katılmışlardır. Bu üç gün esnasında sanat yapılarının çoğu yok edilmiş, bir daha bulunmaları mümkün olmayan klasik elyazmalarının çoğu yırtılarak sokaklara atılmıştır. Aya Sofya, hiç acımadan, mermerleri sökülene kadar yağmalanmıştır. Talana katılan Villehardouin, "dünya yaratalı beri, hiçbir kentten bu kadar ganimet sağlanmamıştır" demektedir. Batılı köylülerin bu vahşi, çılgınca ve gözü dönmüş yağmasından sonra, sıra kentin sistematik talanına gelmiştir. Örneğin başrahip Martin, Paris civarındaki manastırı için dinsel eşyalar toplamış ve bunların bir listesini çıkartmıştır: "okuyucu bu anlatılanlara inanabilsin diye kısmi bir liste verdik...". Martin 25 azize ait birçok kutsal emanete el koymuştur. Onun ve diğerlerinin yağmaları sonucu "İstanbul'dan gelen kutsal emanet ve tasvirlerle süslenmemiş pek az Batı kilisesi kalmıştır." Villehardouin ise, "ganimet o kadar büyüktü ki, kimse size toplamını söyleyemez; altın ve gümüş sofra takımları ve değerli taşlar ve satenler ve ipekliler ve hermin, boz ve alacalı kürkler ve yeryüzünde hiç bulunamayacak değerli şeyler" diyerek, dünyevi yağmanın bilançosunu çıkartmaktadır. Rakam vermek gerekirse, kentin resmi talanından Fransızların payına düşen 3/8'lik oranın tutarı 400.000 mark gü-

müş veya 20 milyon altın franka eşittir.

Villehardouin'in Bizans İstanbul'una ilişkin tanıklığı birçok açıdan ilginçtir. Öncelikle, kentin Batılı insanların havsalasını defalarca aşan bir boyut ve zenginlikte olduğunu vurgulamaktadır. Böylesine bir oluşum, ancak diğer kentlerin gelişmelerinin tevkifi sayesinde olabilirdi. İkincisi, İstanbul'un ne denli büyük bir dinsel merkez olduğu ortaya çıkmaktadır. Şehir bu rolünü Cumhuriyet'e kadar sürdürecektir. Ama bu kroniğin asıl önemli getirisi, İstanbul'un antik bir kent olduğunu açığa çıkartması, Batı oluşumlarının tamamen dışında olduğunu ortaya koymasıdır; şehir bu kaderini de tüm kariyeri boyunca izleyecektir, çünkü antik imparatorluklara başkentlik etmek, ihtişamı içinde donmak, ekonomik ve toplumsal oluşumların devrimci dalgalarını ıskalamak demektir.

İstanbul tarihine dair örnek olarak inceleyeceğim ikinci grubu, "seyahatname edebiyatı" adını verdiğim grupta yer alan iki yerli yapıt oluşturuyor. İstanbul, seyyah yapıtlarının favori konuları arasında yer almaktadır. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren Batı-Doğu ticaretinin boyut kazanmasıyla, Doğu ülkelerine yönelen bir Batılı seyyah akını başlamıştır; bunlar başta ticari olmak üzere, ama bunun dışında askeri, bilimsel, diplomatik vb. amaçlarla Doğu'ya gelmekte ve çoğu zaman da İstanbul'dan geçmektedirler. Bunların başında İtalyanlar (öncelikle Venedikliler) ve sonra da Fransızlar ve Almanlar gelmektedir, İngilizlerin Türkiye'yle ilgilenmeleri 16. yüzyılda ilk elçi olan Hawthorne'u yollamaları ve *Levant Company*'yi kurmalarına kadar geri gitmekle birlikte, İngiliz yazıları doyurucu bir seyyah edebiyatı boyutuna ancak 18. yüzyıldan itibaren ulaşmışlardır.

Aslında İstanbul'u en iyi tasvir edenler, yazdıkları *relazione*lerle Venedik *balioları* (balyoz) olmuştur; bunların en ünlü birkaçını saymak üzere Alvise Contarini, Pietro

Foscarini, Giovanni Querini gibilerinin adlarını verebilirim. Fransızlar ise İtalyanların bu muhtıra geleneğine 16. yüzyıldan itibaren uyacaklar, diğer Batılı ülke elçilikleri onları izleyecektir.

Resmi veya gayriresmi, İstanbul'a geçici olarak gelen Batılı seyyahların yazdıkları ise saymakla tükenir gibi değildir. Bu konuda da yalnızca örnek olmak üzere birkaç Fransız; Michel Baudieu, Sier du Loir, Jean Chardin, Jean-Baptiste Tavernier, Jean Thévenot, Quiclet, Gédoyn; birkaç İngiliz: Hery Haward, John Greaves, Sir Henry Blount, John Covce, William Litngow; birkaç İtalyan: Tommaso Alberti, Pietro della Valle, Luigi-Fernando Marsigli, Giovanni-Battista Donado; birkaç Alman; Cornelius von den Driesch, Hans Dernschwam, Salomon Schweigger'i saymak yeterli olacaktır. Bu alanda baron de Tott veya von Moltke gibi askeri, siyasi görevleri olan kişileri, elçileri, Lady Montagu gibi zamanından önce turistleri, André Chénier gibi zorunlu mukimleri, Pierre Loti gibi "Şark" tutkunlarını da gündeme getirirsek, İstanbul hakkında yazanların envanterini çıkartmak, olanaksızın sınırlarını zorlayacaktır.

Osmanlılara gelince, onlar ne İstanbul ile ne de ülkenin herhangi başka bir kent veya bölgesiyle ilgilenmişlerdir. Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'si, Seydi Ali Reis'in *Mir'at-ı Memalik'i* gibi birkaç nadir istisnanın dışında, Osmanlılar tarafından yazılmış seyahatnameye rastlamak mucizedir. Ancak 17. yüzyılda çok hoş iki sürpriz vardır; Evliya Çelebi'nin on ciltlik *Seyahatname*'sinin İstanbul tasvirine ayrılmış olan birinci cildi ve Eremya Çelebi Kömürciyan'ın *İstanbul Tarihi*'dir. Bunlar hemen tek Osmanlı kaynağı oldukları için bunları seyahatnamelere örnek alıyorum.

Evliya Çelebi'nin İstanbul'u da, aralarındaki 4,5 yüzyıla ve başkentlik yaptığı imparatorluğun niteliğinin değişmiş olmasına rağmen, tıpkı Villehardouin'in İstanbul'u gibi muazzam ve muhteşemdir. Çelebi 74 selatin cami, 1935

veziri azam camisi, 6990 mahalle mescidi ve ekâbiran tarafından yaptırılmış 6685 cami bulunduğunu söylemektedir. Ünlü Osmanlı seyyahının abartmayı sevdiği bilinmektedir, ama bu rakamlar düzeltme sonucunda ne kadar azaltılırsa (örneğin bu düzeltmelerden birine göre gerçek rakam 485 büyük, 4492 küçük camidir) azaltılsın, yine de, onun tasvir ettiği kent, karşımıza devasa bir oluşum olarak çıkmaktadır. Evliya Çelebi bu muazzam kenti anlatırken 9990 Müslüman, 304 Rum, 657 Yahudi, 17 Frenk ve 27 Ermeni mahallesi olduğunu söylemekte, "hepsi de taştan" 40 tane büyük sarayın bulunduğunu bildirmektedir. Çelebi'nin 40, 70, 1000, 1001, 9990 gibi simgesel rakamlara fazlasıyla itibar etmesi, verdiği sayılara güvenme olasılığını düşürmekteyse de, modern araştırmalar, kentin onun çağında 700-800 binlik bir nüfusa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Tarım ve endüstrinin kapasitesi ile ulaşım olanakları hesaba katıldığında, bu inanılmaz bir rakamdır ve İstanbul'un imparatorluğunun tümü sayesinde geçindiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti tam bir başkent imparatorluğudur. Tüm eyaletler İstanbul için vardırlar.

Evliya Çelebi şehrin tüm semtlerini, başlıca binalarını, bahçelerini, mesire yerlerini betimlemektedir. Çizdiği manzara, gene inanılmaz büyüklükte ve ihtişamda bir kente ait olmaktadır (sayılara meraklı olan Çelebi, bu arada İstanbul'da 1400'den fazla meyhane olduğunu bildirmektedir ki, rakam ne kadar abartılı olursa olsun, sosyal tarihçiler için ilginç bir ipucu oluşturmaktadır. Kentteki gayrimüslim oranının %40'lar civarında olduğu bilinmekle beraber, bu meyhanelere müslümanların da devam ettiklerini bizzat Evliya Çelebi söylemektedir).

Evliya Çelebi, İstanbul tavsirinde, kentin idari ve beledi örgütlenmesi hakkında da bilgiler vermektedir ve bunlar hemen hemen başka hiçbir kaynakta bulunmayan çok değerli dökümlerdir. Çelebi'nin kentin ekonomik hayatına ve

bunun örgütlenmesine dair verdiği bilgiler, iktisat tarihçileri için birinci dereceden önemlidir. Ancak Osmanlı seyyahının asıl erdemi, İstanbul'un esnaf örgütünün panaromasını benzersiz bir şekilde çıkartmış olmasıdır. Evliya Çelebi'nin İstanbul'da yaşadığını söylediği sanat erbabı kişilerin sayıları toplandığında, zikredilen 57 esnaf grubunda 260.000 zanaatkâr ve tüccar rakamına ulaşılmaktadır. Bu büyük rakam gerçekdışıdır ve Çelebi'nin simgesel rakamlara ve abartmaya düşkünlüğünden kaynaklanmaktadır. Ama gerekli düzeltmelerin yapılmasıyla geriye kalan rakam da çok büyüktür ve hiçbir şey ihraç etmeyen İstanbul'un, yalnızca kendi ihtiyaçları için ne denli geniş bir zanaat tipi endüstri oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Evliya Çelebi'nin tasviri karşımıza, o çağın olanakları içinde son derece büyük ve inanılmaz ölçüde kalabalık bir kent çıkarmaktadır. Çelebi'nin İstanbul'u imparatorluğunun tümünü kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmekte ve örgütlemektedir.

İkinci Osmanlı seyyahı ve vakanüvisi olan Eremya Çelebi, bir İstanbul Ermenisidir ve Batı gelenekleriyle Doğu geleneklerinin harmanı olan ilginç bir *İstanbul Tarihi* yazmıştır. Bu eserde söylenceler, kulaktan dolma bilgiler, anlatılar, yazarın bizzat gördükleriyle ve eski eserlerden yapılan anlatılarla bir aradadır. Eremya Çelebi anlatısına, şehrin batısından doğusuna doğru gerçekçi bir topografik tasvirle başladıktan sonra, Tatar hanının kaçışına, Kanlıca'daki Mukaddes Haç'a ve pis suda yıkanma öykülerine geçmektedir. Ancak Çelebi, kentin kuruluşuna dair bilgiler vererek, tarihçi kimliğini ortaya koyduktan sonra, kentin ayrıntılı bir tasvirine girişmektedir. Bu tasvir çok değerlidir, çünkü Evliya Çelebi'nin tersine, global rakamlar vermek yerine, dinsel ve kamusal binaları teker teker anlatmaktadır. Böylece, 17. yüzyıl İstanbul'u hakkında gerçekçi bir tablo elde edilmiş olmaktadır.

Eremya Çelebi'nin tasvirinden elde edilen izlenim çok büyük, tüm ekonomik olanaklarını halkın iaşesine tahsis etmiş bir kente dairdir. İmparatorluğun tüm siyasal, dinsel ve askeri örgütlenmesi bu şehirde yoğunlaşmıştır. Bunun yanı sıra, Evliya Çelebi'nin anlatısıyla paralel olarak, kentin Müslüman, gayrimüslim Osmanlı uyrukları ve Frenkler denilen yabancı unsurlarıyla çok kozmopolit bir bütün oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca kent folkloruna ve toplumsal yaşamına ilişkin renkli izlenimler de alınmaktadır. İmparatorluk 17. yüzyılda dönüşü olmayan şiddetli bir gerileme sürecine girmiştir, ama İstanbul, ihtişamına ve ayrıcalıklarına sıkı sıkıya sarılmış olarak, yegâneliğini sürdürmekte ve işin aslına bakılırsa, eyaletlerin kaderiyle de o kadar fazla ilgilenmemektedir. Çünkü o, kendi başına bir evren oluşturmaktadır.

İstanbul'u doğrudan veya dolaylı olarak konu alan modern anlamda tarih çalışmalarının sayısı da hayalleri zorlayacak miktardadır ve ne yazık ki bu alanda da Türkçe yazılmış eserler sonlarda gelmektedir. Örneğin kentin yerleşim yerine ve topografyasına ilişkin öncü çalışmalar hep Batılı bilim adamlarının imzasını taşımaktadır; bu alandaki başlıca örnekler arasında P. de Tchibatcheff, J. Dallaway, P. A. Detrier, A. Dix, Alfred Philippson, Vital Cuinet gibilerinin çalışmaları sayılabilir. Türk yazarların en fazla eser verdikleri, İstanbul'un mimari mirası alanında da, ne yazık ki Batılı kaynaklar açık farkla öndedir. A. Şeref, Ahmet Refik, Halil Edhem, Ekrem Ayverdi, K. Baykal, R. E. Koçu, T. Öz, İ. Baykal, Süheyl Ünver, Çelik Gülersoy, Haluk Şehsüvaroğlu'nun başlıcalarını oluşturduğu yerli yazarlara karşılık çok sayıda yabancı, İstanbul'un tarihsel dokusunu konu alan eserler vermiştir.

Kolağası Mehmet Raif Bey'in *Mir'at-ı İstanbul* (hicri 1314, miladi 1898), Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* (1938-1965), Celal Esad'ın *Constantinople de*

Byzance à Stanboul, (Paris 1909), (Türkçesi Eski İstanbul, 1328), Ahmet Refik'in *İstanbul Hayatı* dizisi ve *Eski İstanbul*'u, Celal'in *Eski İstanbul Yaşayışı* (1946), Kevork Pamukciyan'ın makaleleri gibi birkaç çalışmanın dışında, modern tarihçilik alanında İstanbul'a tahsis edilmiş yerli eser bulmak son derece güçtür. Buna karşılık Batılılar bu alanda çok sayıda eser vermişlerdir; bunların dökümü çok fazla mekân tüketici olduğu için, en iyilerinden biri olduğunu düşündüğüm, Robert Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (Paris 1962, Türkçesi, Ankara, 1986) adlı çalışmayı örnek olarak ele alıyorum.

Robert Mantran, *Annales* okulundan, özellikle de Braudel'in devasa *Akdeniz*'inden geniş çapta etkilenmiş bir Fransız tarihçidir. 1930'lu yıllardan itibaren Marc Bloch tarafından inşa edilmeye başlanan *Histoire Totale* (toplam tarih) anlayışı, Braudel'in eserlerinde *Histoire Globale* (bütünsel tarih) haline gelmiştir. Bu anlayış, tarihin yalnızca yüzeydeki görüntüsü olan olaysal veya olayanlatıcı tarihi reddederek, değişmenin insani veya insani olmayan tüm faktörlerini gündeme getirerek, bir kesit çözümlemesi yapmakta ve deyim yerindeyse, değiştirici öğeleri katmanlar halinde sunmaktadır. Bu katmanlar yavaş değişenden hızlı değişene doğru; yani doğadan ve coğrafyadan başlayarak, ekonomiye ve nihayet yönetime ve siyasete ulaşmaktadır.

Mantran da 17. yüzyılın ikinci yarısındaki İstanbul'u incelediği kapsamlı eserini bu doğrultuda planlamıştır. Birinci kitapta önce kentin coğrafi konumunu ele almakta, sonra şehrin bu yerleşim yeri üzerinde nasıl konumlandığını incelemekte ve mahallelerini teker teker ele almaktadır. Sonra toplumsal yapıya geçen Mantran, beledi örgütlenmeyi incelediği bölümle ekonomik hayata bir merdiven atmakta ve ikinci kitabı tamamen ekonomi katına ayırmaktadır. Nihayet İstanbul'un bu Fransız hayranı, üçüncü kitapta, şehirdeki yabancıları incelerken, hem ekonomi,

hem de toplum katlarına uğramakta, ama asıl bunların merkezi devletle ilişkileri açısından siyaset katına çıkmakta ve İstanbul tasvirini tamamlamaktadır.

Bu kitap bana türünün en iyisi ve İstanbul hakkında yazılmış tarih kitaplarının en doyurucularından biri olarak gözükmektedir. Çünkü Mantran hemen hemen Tüm Venedik, Fransız ve Osmanlı arşiv belgelerine ulaşmaya çalışmış; ayrıca gene hemen hemen tüm muhtıra, elçilik raporu ve Batılıların seyahatnamelerini elden geçirmiştir. Üstelik yerli veya yabancı, eski veya yeni önemli genel veya özel tarih çalışmaları da dikkatinin dışında kalmamıştır. Sonuçta ortaya çıkan eser, İstanbul hakkında yazılmış en kapsamlı sentez olmaktadır.

Bu sentezin unsurlarının birçoğunu Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik, toplumsal ve siyasal örgütlenmesine ilişkin genel yargılardan soyutlamak pek mümkün değildir, çünkü hem İstanbul'un varlığı imparatorluğun varlığına, bundan da önemlisi genişliğine; hem de imparatorluğun kendini sürdürebilmesi, İstanbul'un ihtişamına bağlıdır. Daha açık bir ifadeyle kent ve imparatorluk kendilerini birbirlerinin aynasında inşa etmektedirler.

Bu nasıl olmaktadır? Çünkü Osmanlı İmparatorluğu antik imparatorluklar tarzında örgütlenmiştir. Bunun çerçevesinin kalın çizgilerle belirlenmesi halinde, ortaya katı bir merkeziyetçilik çıkmakta ve bu tür örgütlenmenin en belirgin ifadesi de, başkentin kendi olmaktadır. Osmanlının türdeş olduğu antik imparatorluklarda (örnek olarak Roma İmparatorluğu'nda Roma, Bizans'ta İstanbul, İslam halifeliklerinde Şam veya Bağdat, Hint'te Delhi vb.) olduğu gibi, başkent merkeziyetin hem simgesi, hem de fiili aracı olarak, diğer tüm kentsel gelişmeleri olabildiğince dondurmak zorundadır. Bunun sonucunda, ülkenin merkez örgütünün ve merkez ordusunun burada konumlanmasının dışında, ekonomik, toplumsal ve kültürel faaliyetler de bu

kentte yoğunlaşmakta, dolayısıyla yabancıların da ilgisi öncelikle buraya yönelmektedir.

Böylece, Osmanlı başkenti İstanbul bir milyona yaklaşan nüfusuyla, kendine en fazla yakışabilen diğer imparatorluk kentlerinden en az yirmi kat daha kalabalık olmaktadır. Bunun yanı sıra, ülkenin maddi kaynaklarının önemlice bir bölümünün kente akması, kentin biricikliğini yeniden üretirken, diğer yandan da merkezin taşra üzerindeki egemenliğini bir kez daha kanıtlamaktadır. Öte yandan, eski ekonomi koşulları içinde yer alan böylesine kalabalık ve büyük bir kent, dışarı hiçbir şey satamayacak kadar büyük bir piyasa, bizatihi bir pazardır. Bu durumda İstanbul'un önemli karakter çizgilerinden biri olarak, kendi dışına hiçbir şey vermeyen, ama imparatorluğun tüm eyaletlerinden mutlaka bir şeyler alan yapısı ortaya çıkmaktadır. Osmanlı yönetim dilinde "iaşe" olarak ifade edilen, kentin dış kaynaklarla beslenmesi olgusu, İstanbul'un bugüne kadar süren yerleşim manzarasının kararlı çizgilerinden birini oluşturmuştur. Asıl İstanbul'un Marmara kıyısındaki iskelelerinin her biri, kente getirilen belli bir mal türünde uzmanlaşmış (Yemiş iskelesi, Odun iskelesi gibi), ayrıca belli ticari alanlar belli malların depolanmasına tahsis edilmiş (Unkapanı, Yağkapanı gibi) ve dışarıdan gelen hammaddeyi işleyerek, İstanbul halkının ihtiyaçlarına cevap veren esnaf iyice belli mahalle ve sokaklara yerleşmiştir (Bakırcılar Çarşısı, Bedesten, Çukahane, Sahaflar Çarşısı vb.). Galata iskeleleri ise yabancı ülkelerden gelen malların indirildiği ayrı bir ekonomik alandır.

Bu "iaşe" tüm Osmanlı eyaletlerini kapsamına almakta ve her bölgenin başkente göndereceği ham ve mamul maddeler yasa hükümleriyle belirlenmektedir. Bu tavrın sonucu olarak, İstanbul'un ünlü hanları kent manzarasına katılmıştır. Bunun yanı sıra, merkezin tekelci otoritesinin yansıması olarak girişilen ihtişam inşaatları, İstanbul'un gene

çok ünlü silüetini oluşturmuştur. Dinsel, kamusal ve sivil mimari mümkün olduğunca ihtişama ve büyüklüğe yönelmiş, İstanbul manzaraları içinde bugüne dek kalıcılığını korumuştur.

Fakat kentin ilk bakıştaki bu azametli ve görkemli görüntüsü, ayrıntı düzeyinde kaybolmaktadır. Tepelerden halk katlarına inilince, karşımıza iki insanın yan yana zor geçeceği dar sokaklar, "patlıcan mevsimi"nde çıra gibi tutuşan, dar ve küçük ahşap evler, zanaatkârların küçük ve karanlık dükkânları, çamurlu ve kaldırımsız sokaklar çıkmaktadır. Bu kentte asayiş "sıkı yönetim" önlemleriyle sağlanmaktadır. Örneğin gece sokağa fenersiz çıkmak yasaktır, kadınlar tek başına dolaşamaz. Ve manzarayı tamamlamak üzere yokuşlar, gene yokuşlar. Araba kullanmayan ve insan gücüne fazlasıyla yüklenen taşımacılık, su taşıyan sakasından, seyyar satıcısına kadar, İstanbul'un küçük insanları, bu şehrin maddi ve gündelik hayatının tümünü sırtlarında taşımaktadırlar. Ve sık yangınlarla çok hızlı değişen yerleşim haritası; ayrıca İstanbul folklorunun önemli bir parçası haline gelen "boş arsalar" ve "yangın yerleri".

Bu şehir hakkında yazılan çeşitli çalışmaları okuyan bir kimsenin her zaman iki İstanbul olduğunu fark etmemesi olanaksızdır; bir yanda merkezin aynası muhteşem İstanbul; diğer yanda da bu sahneye figüran olarak çıkanların, ama ezici çoğunlukta olanların, devasa dekorların gerisindeki zayıf, korumasız, sürekli yenilenen İstanbul'u. Bu iki İstanbul'u kafasında birleştirmeyi başaramayan, bu kentin asıl lezzetine varamayacaktır. Zaten bu şehre yönelik olarak bu kadar çok şey yazılmış olmasının ve yazılıyor olmasının derin nedenlerinden biri de, bu çelişkili yapıda yatmaktadır.

İstanbul'un Latinler Tarafından Zaptı (1204)

Hıristiyanlığın Katoliklik ve Ortodoksluk adları altında bilinen iki ana kilise halinde bölünmesi, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ve bunlardan Batı parçasının ortadan kalkmasıyla yakından ilgilidir. Hıristiyanlığın iki kilise halinde bölünme süreci, her dönemlemede olduğu gibi takribi olarak, Batı Roma'nın 476'da siyaseten ortadan kalkmasıyla Charlemagne'ın (Karolus Magnus) 800 yılında Batı İmparatorluk tacını giymesi arasında yer almaktadır. Hıristiyanlık uzun süre sürgünde ve yeraltında faaliyet gösteren bir din olmuştur. Bu dönemin ürünü olarak, Hıristiyan kilisesi çok sayıda din kahramanı üretmiştir. Bunlardan biri ve en önemlisi İsa'nın çok sevgili havarisi Sanctus Petrus'tur. Peygamberin ölümünden sonra kilisenin önderi olan bu havarinin Batı'yı Hıristiyanlaştırmaya gelmiş olması, onun ilk papa sayılmasına yol açmıştır. Diğer yandan Petrus'un Roma'da çarmıha gerilmiş olması eski İmparatorluk başkentinin şimdi Hıristiyanlığın başkenti olması-

na yol açmıştır. Madem ki Sanctus Petrus ilk papadır ve Roma'da ölmüştür, o halde Roma, Hıristiyanlığın merkezidir. Bu düşünceye 5. yüzyılda itiraz eden yoktur. Ancak Batı parçasının (*Pars Occidentalis*) barbarların eline geçmesi ve Batı Roma siyasal bütünlüğünün parçalanmasını takiben Roma İmparatorluğu'nun ve geleneğinin İstanbul'a göç etmesi, Roma ile İstanbul'un birbirlerinden önce uzaklaşmalarına, sonra da kopmalarına yol açmıştır. Hıristiyanlık tıpkı Müslümanlık gibi evrensel bir dindir ve Museviliğin tersine tek bir etnik unsur veya tek bir ulusal devletle kendini sınırlaması mümkün değildir. Bu nedenle, 476'dan sonra Roma Kilisesi'nin gözü hep İstanbul'a dönük olmuştur, çünkü antik evrenselciliği artık o temsil etmektedir. Ancak, Bizans özellikle Justinianus'tan itibaren "tek devlet, tek kilise, tek yasa" siyasal formülünün egemen olmasıyla, Roma'yı gözden çıkartmış -aslında Justinianus *reconquista*sının geriye işlemeye başlaması ve İslamiyetin yükselmeye başlamasından sonra Batı'nın tamamı gözden çıkartılmıştır- ve İstanbul patriğini Bizans Kilisesi'nin önderi olarak teşvik etmiştir. Bu teşviğin uzantısı olarak Roma Kilisesi de artık Bizans'ın gözünde öncelikli yerinden inerek, barbarlar arasında Hıristiyanlığın bir patrikliği olarak görülmeye başlamıştır. Roma çaresizdir ve Bizans ona destek olmadığı için mutlaka başka bir imparatorluk bulmak zorundadır - ulusal devletlerle yapamaz. Diğer yandan, Doğu-Batı ayrılığının bir ürünü de Batı kilisesinin mümin halkının giderek antik uygarlık ve gelenekten bihaber kimselerden meydana gelmeye başlaması olarak ortaya çıkmıştır. Misyoner faaliyetler Katolik öğretiyi İrlanda kadar uzaklara yaymış, ama bunun bedeli Roma'nın hiç istememesine rağmen, Doğu'dan -yani antikitenin yeni muhafızından- biraz daha kopmak olmuştur. Doğu, Batı'yı istememektedir, Batı'nın müminleri giderek artan miktarda barbar kökenlilerdir, o halde kilisenin kendine kuracağı imparatorluğun da barbar

olmasında pek bir sakınca yoktur. Bu durumda Frankların 800 yılında kurdukları imparatorluk Roma Kilisesi tarafından Roma-Germen İmparatorluğu olarak takdis edilmiştir. Artık iki dünya hem siyasal, hem de dinsel olarak kopmuşlardır. Bu kopuş kesin ve süreklidir, ama Hıristiyanlık aslında antik geleneğin bir ürünü olduğundan Roma'daki papalar bu kopuştan sonra da iki kiliseyi birleştirme ideallerinden bir gün bile vazgeçmeyeceklerdir. Fakat artık bu yeni birleşmenin tabanı Katoliklik olacaktır. Demek ki Roma'nın İstanbul'da gözü vardır.

İstanbul'da gözü olan ikinci Batılı unsur Venedik'tir. 5. yüzyıl barbar istilaları sırasında kaçışan yerli halkın, bataklıklar ve kumlu adalar üzerinde kurduğu bu kent, Doğu-Batı ticaretindeki uygun konumuyla Adriyatik'in kraliçesi haline gelmiştir. Frank Krallığı'nın 7. ve 8. yüzyıllardaki karaya çekilme sürecinin ürünü olarak 8. yüzyılın sonunda Bizans'a terk edilen Venedik, Doğu Akdeniz ticaretinin kaymağını toplama kariyerine başlamıştır. Özellikle İmparator I. Aleksios zamanından beri, Bizans'ın egemen olduğu topraklar ve denizlerde, başka hiçbir ülkeninkiyle karşılaştırılamayacak ticari ayrılıklara sahip hale gelmiştir. II. Ioannes ve I. Manuel'in bu ayrıcalıkları kaldırma yönündeki çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış ve Angelos hanedanının bu iki imparatoru da bunları teyit etmek zorunda kalmıştır. Zaten son derece isteksizce boyun eğmiş olan imparatorluğun başkaldırma çabalarının yeniden ortaya çıkması ve 1171 ile 1182 yıllarında İstanbul halkının âni patlamaları (1171'de Venedik teknelerine el konulmuş, tüccarları tutuklanmıştır; 1182'de ise İstanbul'da bir Latin katliamı olmuştur), Venedik'in güvensizlik duygusunun artık sürekli hale gelmesine yol açmıştır. Adriyatik incisi ve Doğu Akdeniz'e egemen deniz cumhuriyeti her an tetikte durmak, İstanbul'daki her imparator değişikliğinde ayrıcalıklarını yeniden elde etmek için zor kullanmak ve muhtemel karşı

koyma hareketlerini silahla önleme durumundaydı. Üstelik Bizans, Venedik'e karşı ağırlık yaratmak için diğer İtalyan tüccar şehir-devletlerine ve özellikle de Cenova ve Piza'ya, ayrıcalıklar tanımıştır ve bu, Venedik tekelinin tehdidi anlamına gelmektedir. Demek ki, İstanbul'da bir Bizans imparatoru durdukça, Venedik tekelci çıkarlarını güvenlikte göremezdi. Ve İstanbul fethedilmeliydi.

Yaşlı -o tarihlerde 80'ini geçmişti- kör, ama bilge *doge* Enrico Dandolo bu yoğunlaşmış düşünceleri Senato'da açıkça söyleyememiştir, ama bütün senatörlerin bu ülkülerden haberi vardır ve onlar da aynı doğrultuda düşünmektedirler.

Tam bu sıralarda (8 Ocak 1198) papa seçilen III. Innocentius yeni bir Haçlı Seferi'ni başlatmak üzere sıkı bir çalışma içine girmiştir. Diğer yandan, yeni papanın Bizans'la muhtemel bir anlaşma zemini arayışları da Doğu İmparatoru'nun dünyevi otoritenin ruhani otoriteye üstün olduğunu savunması nedeniyle, yeni bir gerginlik kaynağı yaratmaktan başka bir işe yaramamıştır (III. Aleksios bu konudaki düşüncelerini papaya yazılı olarak bildirmiştir, demek ki bu Bizans'ın resmi görüşüdür). Bütün bunlara bir de daha 2. Haçlı Seferi'nden beri Norman şövalyelerinin İstanbul'u fethetmeyi akıllarına koymuş olmalarını eklemek gerekmektedir.

Papanın çağrısına katılma çok az olmuştur, çünkü Avrupa'da genelde Norman şövalyelerinin maceracı ve talancı karakterleri bilinmektedir ve üstelik bu Haçlı Seferi fikri III. Innocentius'un çağrısından bağımsız olarak, 28 Kasım 1199' da Champagne ve Picardie senyörlerini bir araya getiren Encry-sur-Aisne Şatosu'nda düzenlenen turnuva sırasında ortaya çıkmıştır. Avrupa'nın diğer şövalyeleri Fransızlardan kendilerine pek bir pay kalmayacağını bilmektedirler ve Bizans tarihinin ünlü uzmanlarından Luchaire'nin dediği gibi "Birçok Haçlı için Haçlı Seferi her şeyden önce bir iş-

tir".

Çoğunluğu Kuzey Fransa'dan gelen ve "Fransız şövalyeliğinin çiçeği"ni meydana getiren Haçlılar Venedik'te toplanmaya başlamışlardır (1202 yazı). Venedik, bedeli karşılığında onları gemileriyle taşımaya hazır gibidir. Haçlı Seferi'nin ilk hedefi Mısır gibi gözükmektedir (Venedik Mısır'a saldırılmasını hiç istememektedir, çünkü Mısır'la kereste, demir, silah ve köle ticareti yaparak milyonlar kazanmaktadır, hatta Mısır sultanının seferin yönünün değiştirilmesi için Venedik'e rüşvet verdiği iddia edilmektedir). Ancak Venedik, taşıma bedelinin tamamının peşin ödenmemesi halinde yolculuğa başlamayı reddetmektedir (üzerinde anlaşmaya varılan bedel 85.000 gümüş marktır ki, bugünkü değerle 10 milyon dolar civarında etmektedir. Taşıma listesinde ise 4.500 şövalye ve atları, 9.000 şövalye yamağı, 20.000 piyade, 9 aylık erzak ile mühimmat yer almaktadır, ayrıca Venedik Haçlıların emrine 50 savaş kadırgası verecektir). İstenilen miktara sahip olmayan Haçlılar -zavallıların 34.000 markları çıkışmamıştır!- "yufka yürekli" Dandolo'nun teklifini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Zara'nın Venedik hesabına fethedilmesi.

Zara, kısa bir süre önce Venedik'ten kopartılarak Macaristan'a bağlanmıştı. Ve herkesin o dönemde bildiği üzere Macaristan Haçlı Seferlerine asker yollayan bir ülkeydi. Üstelik Zara (Zadr) kenti de son Haçlı Seferi'ne katılma hazırlığı içindeydi. Venedik'in teklifini kabul eden Fransız şövalyelerin Zara'ya çıkartma yapmalarıyla "Kutsal Topraklar"ı kurtarmaya yönelik bu harekât Haçlıların yaşadığı bir kente yönelmiş olmaktaydı.

Papanın öfkesi, aforoz tehdidi ve Zara halkının surlar üzerine çıkardıkları haçlar Haçlıları durduramamış ve kent Venedik hesabına zaptedilip, Haçlılar hesabına yağmalanmıştır (Kasım 1202).

Papanın kentin düşmesinden sonra bu harekâta katı-

lanları aforoz etmesi Venediklileri etkilememiş, ama Haçlılar -Fransızlar- bu kararın iptali için her çareye başvurmuşlardır. Nihayet onlara "acıyan" papa kendilerini affetmiş, ama Venedikliler aforoz edilmiş olarak kalmaya devam etmişlerdir. Haçlıların aforoz edilmiş Venediklilerle ilişkilerini bilhassa yasaklamamış olması nedeniyle, ortak harekât devam etmiştir.

Zara'nın kuşatılması ve fethi sırasında İstanbul'un Latin fethinin üçüncü aktörü sahneye girmiştir. II. Isaakios'un oğlu olan Aleksios Angelos, tahttan indirildikten sonra, gözlerine mil çekilen babasıyla birlikte kapatıldığı zindandan kaçarak Batı'ya ulaşmayı başarmıştır. Batı'daki başarısız yardım aramalarının sonunda Venediklilere başvurarak, babasının tahta çıkartılması halinde, Bizans'ı dinsel alanda Roma'ya tabi kılmayı, Haçlılara yüksek bedeller ödemeyi ve Haçlı Seferi'ne bizzat katılmayı önermiştir.

Böylece harekâtın yönünün ve niteliğinin bir kez daha değiştirilmesi olanağı doğmuş oluyordu. *Doge* Dandolo bu önerilerin Venedik çıkarları açısından sağlayacağı avantajları hemen değerlendirmiştir. Fakat Haçlılar bunu hemen kabul etmemişler, ama sonunda bir uyuşma noktasına ulaşılmıştır.

Haçlıların çoğu İstanbul'un fethine katılma ve burada kısa bir ikametten sonra, başlangıç kararına uygun olarak, Mısır'a yönelme kararı almışlardır. Böylece Zara'da İstanbul'un fethine dair bir anlaşma imzalanmış, Prens Aleksios Zara Haçlı kampına bizzat gelmiştir. Mayıs 1203'te Dandolo, Boniface de Montferrat ve Aleksios Angelos'u taşıyan filo Zara'dan hareket ederek bir ay sonra İstanbul önlerine ulaşmıştır.

Bizans tarihinin en büyük ustalarından Vasiliev'in zikrettiği bir Novgorod kroniği, Haçlı Seferi'nin yönünün değişmesi konusunda "Franklar ve bütün şefleri, Prens Aleksios'un onlara önerdiği altın ve gümüşlere bayılmışlardır"

demektedir. Diğer yandan, aynı kronik hiçbir Batılı kaynakta yer almayan bir iddiaya yer vererek, İstanbul'un fethine papanın da karar verdiğini bildirmektedir. Bu iddia doğru da olabilir, yanlış da; ancak biliyoruz ki, Rusların da Çarigrad adını verdikleri İstanbul'da gözleri vardır ve buranın Batılı güçlerin eline geçmesine tahammülleri yoktur; diğer yandan, tarihsel yaşanmışlığın belgelere doğru intikali nadiren rastlanılan bir durumdur. İstanbul'un Latinler tarafından fethinde sayısız yararlar gören ve bunun ancak Haçlılar tarafından yapılabileceğinin bilincinde olan papa, anti-Müslüman bir harekâtın Hıristiyanlara yöneltilmesinden, müminlerinin muazzeb olmalarından ve kilise öğretisine inançlarının zayıflamasından korkmuş olmalıdır. Bu nedenle görünüşte karşı çıkmakla beraber, el altından mutlaka destek vermiş olmalıdır. Tabii ki belgeler resmi durumu kurtarmaya yöneliktir, çünkü yüksek siyaset halkın dışında yapılır.

Batı tarihçileri arasında 4. Haçlı Seferi'nin yönünün değişmesi konusunda pek bir tartışma yoktur, çünkü hemen hepsi bu harekâtın başlıca görgü tanığı olan ve bir kronik bırakmış (*Histoire de la Conquête de Constantinople*) Fransız soylusu, kronikçisi ve savaşçısı Geoffroy de Villehardouin'in anlattıklarına bağlı kalmışlardır. Villehardouin'in anlatısında olaylar çok basit ve tamamen rastlantısal gelişmektedir: Tekneleri olmayan Haçlılar Venedik'ten gemi kiralamak zorunda kalmışlardır; Venedik de onları bu kentte toplanmaya zorlamıştır. Tekneler kiralanmıştır, ama bu kez de Haçlıların paraları yetmemektedir, bu durumda San Marco Cumhuriyeti onları Zara'yı fethederek borçlarını ödemeye zorlamıştır. Daha sonra Aleksios belirmiş ve Haçlılar İstanbul'un fethine sürüklenmişlerdir. Bu hikâyede ne Haçlı ihaneti, ne de Venedik entrikası vardır.

1203 yılının Haziran ayı sonunda Haçlı filosu İstanbul önlerinde belirmiştir. Tarihin garip bir cilvesi olarak, Haç-

lılar bu "dünyanın en Hıristiyan kenti"nin karşısında *Veni Creator Spiritu* (İsa'nın Ruhu Geldi)'yu söylemektedirler. Kent Batılılara "halkının gevşekliğiyle ünlü Sybaris gibi" gözükmektedir.

Villehardouin Bizans -dünya mı desek acaba?- başkentinin Haçlılar üzerindeki etkisini şöyle anlatmaktadır: "Onu şimdiye kadar hiç görmemiş olanların İstanbul'a nasıl bir dikkatle baktıklarını hayal edemezsiniz, çünkü bu insanlar kentin yüksek surlarını ve onu çevreleyen zengin kuleleri ve zengin saraylarını ve yüksek kiliselerini görünceye kadar dünya üzerinde bu kadar zengin bir kent olabileceğini akıllarına hiç getirmemişlerdi. Üstelik bu yapılardan o kadar çok vardı ki, kimse kendi gözleriyle görmeden inanamazdı ve kentin eniyle boyu muazzamdı... Ve bilmelisiniz ki, ne kadar cesur olursa olsun, herkesin vücudu bu manzara karşısında titremeye başlıyordu ve bunda şaşılacak bir şey yoktu, çünkü dünya varolduğundan beri bu kadar muazzam bir eser vücuda getirilmemişti."

İyi tahkim edilmiş surlara sahip olan başkent, sayıları fazla olmayan Haçlılara karşı başarıyla direnmiştir. Fakat, Latinler Avrupa kıyısına çıkartma yapıp Galata'yı ele geçirdikten sonra, Haliç ağzındaki gerili zinciri kırıp limana girdiler ve birçok Bizans gemisini yaktılar. Aynı anda kente karşı saldırıya geçen şövalyeler, inatçı bir mukavemetle karşılaştılar, özellikle Vareng paralı asker birlikleri kenti cansiperane koruyorlardı. Ancak İstanbul gene de Haçlıların eline geçti. Enerjisi ve iradesi kıt İmparator III. Aleksios, devlet hazinesi ve mücevherlerini de alarak kaçtı. II. Isaakios hapisten kurtarıldı ve Haçlılarla kente giren oğlu IV. Aleksios ünvanıyla ve babasıyla birlikte imparator ilan edildi.

Isaakios'un tahta çıkmasından sonra, başlarında Dandolo olduğu halde Haçlılar, İmparator oğlunun verdiği sözlerin, yani büyük bir miktar para ile Aleksios'un Haçlı

Seferi'ne katılmasını talep ettiler. Bu sonuncu koşul özellikle Batılı şövalyeler tarafından ısrarla ileri sürülmekteydi. Diğer yandan, Villehardouin'in bildirdiğine göre "Ordunun çoğu kenti dolaşmaya gitti, bunlar zengin sarayları, büyük kiliseleri ve hiçbir şehirde olmayan zenginlikleri gördüler. Tasvirlerden ise hiç söz etmemek gerek, çünkü kentte bunlardan dünyanın geri kalanında olduğu kadar vardı". Bu maddi ve ruhani zenginlikler Haçlıların iştahını kabartmıştır. Bunun üzerine, IV. Aleksios Haçlıların İstanbul'da kalmamalarını ve kent dışında kamp kurmalarını istedi, ayrıca istenilen miktarın tamamını ödeme olanağına sahip olmadığından süre talep etti. Villehardouin, İmparatorun Haçlıların kentin dışına çıkmalarını istemesini Rumların Fransızlara düşmanca davranmalarına ve çıkacak bir çatışmayla kentin altüst olacağına bağlamaktadır. Bu doğrudur, ama asıl neden Haçlıların İstanbul'a kedinin ciğere baktığı gibi bakmalarıdır. Bu durumda Latinler ile Bizanslılar arasında bir gerginlik ortaya çıkmıştır. Kentte de imparatorların siyasetine karşı halk muhalefeti büyümekte ve kendileriyle devlet çıkarlarının Haçlılara kurban edildiği düşünülmektedir. Bu durumda kentte bir isyan çıkmış ve 1204 başında muhteris Aleksios Dukas Murtzuphlos (kaşları bitişik), II. Isaakios ve IV. Aleksios'u devirmiştir, birincisi hapiste, ikincisi boğularak öleceklerdir.

Murtzuphlos V. Aleksios adıyla bilinmektedir ve Haçlılara düşman Halk Partisi'nin adayı olarak tahta çıkmıştır. Haçlılar V. Aleksios'u tanımamışlar ve Isaakios ile Aleksios'un ölümlerinden sonra kendilerini Bizans'a karşı olan bütün angajmanlarından kurtulmuş saymışlardır. Artık Haçlılar İstanbul'u bu kez kendi hesaplarına ele geçirmeyi düşünmektedirler. 1204 yılının Mart ayında Venedik ile şövalyeler arasında, fetihten sonra Bizans İmparatorluğu'nun paylaşımı konusunda bir antlaşma imzalanmıştır. Villehardouin, antlaşma koşullarını ayrıntılarıyla vermek-

tedir. Antlaşmanın başlangıcı çarpıcıdır. "Her şeyden önce İsa'nın adını zikrederek kenti silahla zaptetmek zorundayız". Kent zaptedildikten sonra bir Latin yönetimi kurulacak, ganimet belli ölçülerde paylaşılacak, 6 Venedikli ve 6 Fransızdan oluşan bir kurul "Tanrı'nın ve Kutsal Roma Kilisesi'nin ve İmparatorluğun şanı için" yönetecek olan imparatoru seçecektir. İmparator başkentteki ve diğer yerlerdeki fetihlerin dörtte biriyle İstanbul'da iki saray alacaktır; dörtte üçlük diğer bölüm ise Venedik'le şövalyeler arasında eşit olarak paylaşılacaktır; Aya Sofya kilisesiyle patrik seçimi imparatorun çıkmadığı kesime bırakılmıştır; toprak alan bütün şövalyeler İmparatora vassal yeminiyle biat edeceklerdir. Yalnızca Dandolo bu yemin zorunluluğunun dışındadır. Açıkça görülüyor ki, kent ganimet ve Batı Hıristiyanlığı'nın alanının genişletilmesi kastıyla fethedilmek istenmektedir. (Fetihten sonra Flandre kontu Baudouin imparator ve Venedikli Tommaso Morosini de patrik seçileceklerdir -hepsi Katolik-).

Koşullarda anlaşan Haçlılar kente karadan ve denizden saldırıya geçmişlerdir. Birkaç gün umutsuz şekilde direnen İstanbul, kader gününün gelmesiyle (13 Nisan 1204) düşmüştür. Bizans İmparatorluğu'nun başkenti "şu katil haydutların harekâtı olan IV. Haçlı Seferi'nde çökmüştür".

Kentin ele geçirilmesinden sonra Latinler üç gün süreyle görülmemiş bir vahşet ve şiddetle talana girişmişlerdir. Bu talan sırasında kent yıkılmış, yakılmış, yüzyıllar boyu yığılan hazineler yağmalanmıştır. Ne kutsal eşyalar, ne sanat abideleri, ne kiliseler, ne de özel mülkler bu vahşetten kendilerini kurtarabilmişlerdir. Yalnızca Batılı şövalyeler ve askerleri değil, aynı zamanda Latin rahipleri, hatta manastır başrahipleri bile yağma ve vahşete katkıda bulunmuşlardır. İstanbul'un Latinler tarafından fethinin görgü tanığı olan Niketas Khroniates ile Efes metropoliti Nikolam Mesarites, Haçlı vahşeti ve talanı konusunda bize çarpıcı

tasvirler aktarmışlardır. Talan, şiddet ve meydana gelen harabiyat, tarihin bu konuda kaybettiklerinin en büyüklerinden biridir.

Bu üç gün esnasında sanat yapılarının çoğu yok edilmiş, kütüphaneler yıkılmış, bir daha bulunması mümkün olmayan klasik el yazmalarının çoğu yırtılarak sokaklara atılmıştır. Aya Sofya hiç acımaksızın yağmalanmıştır. Haçlılarla birlikte İstanbul'a giren Villehardouin "dünya yaratılalı beri hiçbir kentten bu kadar ganimet sağlanmamıştı" demektedir. Ama bu yağma ve vahşet tasvirlerinin en ilginci Papa III. Innocentius'a ait olanıdır. Papa bu konuda yazdığı bir mektupta "kargılarını yalnızca döneklere çevirmek durumunda olan bu İsa muhafızları Hıristiyan kanıyla yıkanmışlardır. Ne din, ne yaş, ne de cinsiyet onların elinden kurtulabilmenin nedeni olabilmiştir. Alenen zina, fücur ve bedeni zevk duyma suçlarını işlemişlerdir. Aile analarını, bakireler, hatta kendilerini Tanrı'ya adamış olanlar bile, askerlerin iğrenç saldırılarına maruz kalmışlardır. Ve hazineleri tüketmek, küçük veya büyük özel kişileri soymak da onlara yetmemiş, Kilise'nin zenginliklerine el uzatmışlardır ve bundan da kötüsü Kilise'nin bizzat kendine saldırmışlardır. Mihrapların gümüş bezemelerini sökmüşler, bunları parçalayıp paylaşmak için aralarında kavga etmişler, haçlara ve dinsel kutsal emanetlere el koymuşlardır". Papanın söyledikleri bir infial mi, yoksa zevahir kurtarma mı, bilmek mümkün değildir. Aya Sofya'da ise Niketas'ın tanıklığına göre özellikle büyük skandallar yaşanmıştır. "Sarhoş bir asker kutsal kitapları yırtmakta, dinsel tasvirleri çiğnemekte, değerli kumaşları yerlerde sürüklemekte, adak kâselerinden içki içmekte, orduyu takip eden fahişelere mihraptan söktüğü kumaş ve mücevherleri dağıtmaktadır. Kilise'de çok sayıda bulunan sanat eserlerine gelince, bunlar da parçalanmakta ve olağanüstü güzellikteki diğer kutsal eşyalar gibi askerler arasında paylaşılmaktadır... Bütün bu

değerli şeyler paylaşıldıktan sonra döşemeler bile sökülmüş ve bunları taşımak için at ve katırlar Kilise'ye sokulmuştur... Fahişelerden biri patriğin tahtına oturmuş ve açık saçık bir şarkı söylemekte ve ikide bir dans etmektedir... Bronz heykeller *sou* (Fransız parası) yapılmak üzere eritilmiştir."

İstanbul'un talanına katılanlardan biri olan başrahip Martin de, Paris yakınlarındaki manastırı için dinsel eşyalar toplamış ve bunların bir listesini çıkartmıştır. Listesine şöyle başlamaktadır: "Okuyucu bu anlatılanlara inanabilsin diye kısmi bir liste vermeye karar verdik...", sonra listeye geçmektedir. Sayılan kutsal eşyalar arasında İsa'nın kan izinden, İsa'nın haçının bir parçasına, Aziz Yahya'ya ait bir eşya parçasına, havarilerden birinin koluna varıncaya kadar çok çeşitli eşyalar yer almaktadır. Kendine ait kutsal eşyanın toplandığı azizler teker teker sayılmaktadır. Bunlar toplam 25 azize ait kutsal emanetler olup, Aziz Kosma'nın ayağı, Kipriyanus'un başı, Aziz Laurentius'un dişi gibi nesneler bulunmaktadır. Listenin sonunda ise bazı kutsal emanetler geldikleri yere göre tasnif edilmişlerdir ve bunların çoğu Kudüs ve civarı kökenlidir.

Üç günlük vahşi talandan sonra sistematik talan başlamış ve kentin bütün hazinelerine el konulmuştur. Villehardouin "ganimet o kadar büyüktür ki, kimse size toplamını söyleyemez: altın ve gümüş, sofra takımları ve değerli taşlar ve satenler ve ipekliler ve hermin, gri ve alacalı kürkler ve yeryüzünde hiç bulunamayacak değerli şeyler" diye yazmaktadır. Haçlılar topladıkları bu ganimet karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdir ve Ch. Diehl'in bildirdiğine göre Fransızların payı olan 3/8'in tutarı 400.000 mark veya 20 milyon altın franka eşittir. İstanbul'u daha iyi tanıyan Venedikliler ise en iyi parçaları seçip kentlerine taşımışlardır.

Yığılan ganimet laik ve kilise mensubu Latinler arasında paylaşılmıştır. Bu yağmanın sonucu olarak bütün Batı

Avrupa İstanbul'dan götürülen hazinelerle zenginleşmiştir. Riant'ın söylediğine göre, "İstanbul'dan gelen kutsal emanet ve tasvirlerle süslenmemiş pek az Batı kilisesi kalmıştır". Bunların çoğu Fransız Devrimi sırasında tahrip edilmişlerdir. Antikiteden kalan ve İstanbul At Meydanı'nın en güzel süslerinden birini meydana getiren dört bronz at Dandolo tarafından Venedik'e götürülmüştür ve bugün hâlâ San Marco kilisesinin cümle kapısını süslemektedir. Diğer yandan, bugün Venedik'te bulunan sanat eserleri ve mücevheratın onda dokuzu İstanbul kökenlidir.

Kentin düşmesiyle uzun bir duygusal söylev kaleme alan Niketas Akominates, sözlerine başlarken adeta halkının duygularını dile getirmektedir. "Ey kent! Kent! Bütün kentlerin gözbebeği! Bütün evrende ondan söz edilen, dünyanın en yüce seyirliği, bütün kiliselerin süt annesi, iman beldesi, Ortodoksluğun rehberi, eğitimin muhafızı, her türlü iyiliğin haznesi, sen tanrısal öfkenin kupasından içtin ve daha önce beş kentin üstüne düşmüş olanlarınkinden daha korkunç bir ateş tarafından ziyaret edildin".

Ortaçağın en büyük kenti böylece haritadan silinme noktasına gelmiştir. Zenginliklerini ve insanlarının çoğunu kaybeden İstanbul, 1453'de Türklerin eline geçene kadar bir daha toparlanamamıştır. Ve çoğu zaman söylendiğinin aksine, Türklerin eline geçen kent en fazla 50.000 nüfusa sahip ve çok fakir bir yerdir.

Batı hep bizi İstanbul'un parlaklığına son vermekle suçlamaktadır, oysa Türkler İstanbul'u yeniden parlatmışlardır, karartan ise Haçlılardır ve İstanbul'un Türkler tarafından fethiyle Batı'ya kaçan ve orada Rönesans hareketini başlatan Bizanslı bilim adamları masalına da artık son vermek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Bréhier, Louis, *Vie et Mort de Byzance*, Paris, Albin Michel, 1969.

de Villehardouin, Geoffroy, *La Conquête de Constantinople*, Paris, Garnier-Flammarion, 1969.

Diehl, Charles, *Histoire de l'Empire Byzantine*, Paris, Auguste Picard, 1924.

Kılıçbay, Mehmet Ali, "Son Dönem Bizans Ekonomisi", *Ekonomik Yaklaşım*, c. 3, sayı 7, İlkbahar 1982.

Ostrogorsky, George, *History of the Byzantine State*, Londra, Basil Blackvell, 1954.

Vasiliev, A. A., *Histoire del'Empire Byzantine*, 2 cilt, Paris, Auguste Picard, 1932.

VİLLEHARDOUİN KİMDİR?

İstanbul'un Latin fethinin Haçlı cephesinden kroniğini yazmış olan Geoffroy de Villehardouin, 1150 civarında Champagne kontlarının vassali olan bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. 1172'de adı ilk kez Champagne kontunun vassalleri listesinde belirmiştir. 1185'te yeğeni Erard d'Aulnay'nin yerine Champagne *Maréchal*'i olmuştur. Görevleri iki türdendir, birincisi hizmetkârlık olup, ahırları yönetmekte ve senyörünün yolculukları sırasında ona refakat etmektedir. Askeri olan görevleri ise senyörünün, *Sénéchal*'in, şarabdarın ve ahırlar kontunun yoklukları halinde orduya komuta etmektir, onlar varken ordunun öncülüğünü yapmaktadır. 1190-1194 arasında Champagne kontu II. Henri ile birlikte 3. Haçlı Seferi'ne katılmış olması muhtemeldir. 1198'de Champagne kontu III. Thibaud'nun Fransa Kralı Philippe Auguste'ün mutlak adamı olma törenine katılmıştır (bu olaydan sonra Champagne yavaş yavaş Fransa kralının etki alanına girecektir).

1199 yılının 28 Kasım'ında, Ecry-sur-Aisne Turnuvası'nda Foulques de Neuilly'nin çağrısı üzerine, Thibaud de Champagne ve Louis de Blois gibi o da Haçlı olmuştur. 1201'in Şubatı'nda Conon de Béthune'le birlikte Haçlıların temsilcisi olarak Venedik'e, denizden taşıma işinin pazarlığını yapmaya gitmiştir.

24 Mayıs 1202'de senyörü Champagne kontu III. Thibaud'nun ölümüyle 4. Haçlı Seferi'nin en etkin kişilerinden biri haline gelmiş ve İtalyalı Norman baron Boniface de Montferrat'nın başa geçmesinde büyük payı olmuştur. Artık Haçlılar arasındaki her türlü sorunu o çözmektedir.

Haçlıların Zara ve İstanbul fetihlerine katılmış ve fetih sonrası olayları da kapsayan kroniğini kaleme almıştır.

Villehardouin Fransa'ya dönmemiş ve 1212 ile 1218 arasında bir tarihte İstanbul'da ölmüştür.

Yazdığı kronik tarafsız değildir. Haçlı davasını haklı göstermeye uğraşmaktadır, ama satırlar arası okunduğunda, gene de İstanbul'un Latin fethinin gerçek yüzü hakkında çok miktarda bilgi edinmek mümkündür.

Homo Politicus Ancyrensis

Ankara'yı İstanbullular kurdular. Daha doğrusu yeniden kurdular, başkent olma kaderini onlar belirlediler, bu şehri Türkiye'nin "sahibi" yaptılar. Her eski şehir gibi, yükseliş ve çöküşlerden geçen Ankara, 20. yüzyılın başlarında, köyden ancak genişliği ve kalesinden geriye kalanlarıyla ayırdedilebilen, neredeyse metruk bir kasaba haline dönüşmüştü. Eski görkeminin kalıntıları, Roma, Bizans ve Osmanlının kucaklaştığı yapılarından geri kalanların arasında bostanlar, bağlar uzanıyordu. "Şehir, kendi yiyeceğini kendi üretemeyen yerleşim yeridir" ilkesi, burası için uzak bir anı olarak kaldığından kır, kendine meydan okuyan bu yapay oluşumu uzun zamandan beri istila etmeye ara vermediğinden, artık bir kentten söz edilemezdi.

Kader birden değişivermiştir. Birlikte çökmekte olduğu Osmanlı Devleti'nin içinden, bu devletten geriye kalanlardan doğmakta olan sonuncu devlet onu başkent yapıvermiştir. Anadolu'ya çekilmenin, İstanbul'a meydan okuma-

nın simgesi olarak. Ama, başkent imparatorluğu Osmanlının sonuncu kadroları, devlet başkent içindir iklimi içinde yetişmiş sivil ve askeri erkân, bozkır ortasındaki tepelikler arasındaki bu eğri büğrü yokuşlu çanağa gelince, apışıp kalmışlardır. Ne biçim başkent! O halde biraz çeki düzen vermek gerekiyordu. Önce bir meclis binası bulundu, karşısına Ankara Palas oturtuldu ve bu ikisiyle bir üçgen oluşturan istasyon binası, İstanbul'dan gelenlerin Ankara'sının sınırlarını belirledi. Yahya Kemal'e atfedilen sözle, onlar için Ankara'nın en güzel yanı "İstanbul'a geri dönmesi"ydi.

İstanbullular Ankara'larını, Cumhuriyetin ilk Ankara'sını kendilerine göre oluşturdular. Mecliste ülkeyi yönetiyorlar, Ankara Palas'ta kalıyorlar ve istasyondan trene binerek, hemen İstanbul'a geri dönüyorlardı.

Ama, Ankara yavaş yavaş kendine özgü Ankaralı türünü üretmiştir. Ama, İstanbul'un aynasında. Daha doğrusu İstanbul'un siyasal adamını, Cumhuriyet'in ve Ankara'nın sunduğu yeni koşullar içinde, bir kez daha ve farklı bir boyutta yeniden inşa etmiştir.

Her devlet bir *res publica*'dır. Her devlet bir şirkettir ve bir ideal, limitte ulaşılacak bir hedef olarak, bunun bir vatandaşlar şirketi olduğu söylenir. Devletleri birbirinden farklılaştıran nokta, aslında bu şirketin ortaklar topluluğunun o ülkenin halkıyla ne ölçüde kesiştiğidir. Başka bir ifadeyle, "vatandaş" tanımlanmaya kalkışıldığında, rivayet ihtilaflı hale gelmektedir. Bazıları daha fazla "vatandaş" olmaktadır. İşte bu hiçbir zaman açıkça ifade edilmeyen vatandaşlık "katsayısı", bir *res publica*'nın kapsamını belirlemektedir. Osmanlı da bir *res publica*'ydı. Tarihte rastlanılan en darlarından biri, saray ve ordu ile sınırlı bir *res publica*. Memalik-i mahrusa-i Osmani önce Osmanlının, sonra da bunlarındı. Cumhuriyet de tabii ki bir *res publica* olmuştur. Burada Fransız Devrimi konusunda konuşan de Tocqueville'in bir işaretini hatırlatmanın zamanı gelmiştir. "Hiçbir

devrim, eskinin inkârı olamaz". Cumhuriyet *res publica*'sı da, kendini kuran ve ona başkent olarak Ankara'yı veren İstanbullu "vatandaş"ın reflekslerinden azade olamamış ve saray ile ordunun yerini, biraz daha genişlemiş boyutlarda, bürokrasi ve ordu almıştır. İşte, devleti elinde tutan, Cumhuriyet'i kurduğu için sahiplenen bu "vatandaşlar" topluluğunun kendine Ankara'yı mekân seçmiş olması, yeni Ankaralıyı belirlemiştir.

Ankaralı, en mükemmelinden bir siyasal insandır, yani kelimenin esas ve asıl anlamında, iktidara yönelik bir insan. İktidarın da esas ve asıl anlamında, gücü eline geçirmek için onu isteyen insan. Cumhuriyet, zorunlu olarak demokrasi demek olduğuna göre, "halkın kendi kendini yönetmesi" biçiminden bir tanım onun için her zaman geçerli olmayabilir. Bu durum Ankaralı için açıkça ortadadır. Ankaralıyı belirleyen temel çizgi budur. Siyaset, güce ulaşmanın yoludur. Güç ise, sahiplikle eşanlamlıdır. Milletvekillerinin Ankara'nın suyundan içer içmez, "sen benim kim olduğumu biliyor musun?" babalanmalarına girişmeleri, "vatandaşlar" topluluğuna katıldıklarının ve temsil etmenin aslında hükmetme olduğunun bilincine vardıklarının göstergesi olmaktadır.

Ankaralı, varlığını hükmetme terimleri içinde dışa vuran, antik siyasetten bir milim öteye geçememiş bir *homo politicus*'tur.

Ankara'nın Amblemi

Bugün yeryüzünde varolan bütün bağımsız devletlerin birer ulusal amblemi var, Batı alemindeki büyük şehirlerin (hatta küçüklerinin de) birer arması bulunuyor. Bunun dışında, birçok kurumun, üniversitenin, cemiyetin amblemi her an karşımıza çıkıyor. Her an biryerlerde karşımıza çıkıveren bu armalar, amblemler, yani koskoca bir simgecilik bütünü, acaba her zaman bu yaygınlığa sahip olmuş muydu?

Simgecilik, insanlığın en eski tutkularından biridir. Bir yandan doğanın gizlerini ifade etmek ve bunlardan yarar sağlamak üzere, öte yandan da onlara egemen olmak üzere, erken tarihlerden itibaren çok sayıda simge kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, bu simgeciliğin plastik sanatların olduğu kadar yazı veya dil gibi birçok alanın kökeninde yer alan en önemli unsur olduğunu söylemek mümkündür. Daha açık söylemek gerekirse, simgecilik, belli bir grameri olan bir dildir ve her dil gibi birşeyler anlatmaya yöneliktir.

Ancak simgelerin görsel işaretler bütünü haline getirilerek, belirli ve tekil bir kimliği işaret etmek üzere kullanılmaları epeyi yeni bir oluşumdur. Daha açık bir ifadeyle, amblem veya arma adı verilen figüratif işaretler, 12. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'nın belirgin bir alanında ortaya çıkmaya başlamışlardır. Daha önceleri doğal güçlerle ilişkileri düzenlemek üzere kullanılan ve bir bakıma büyüsel özellikler gösteren simgeler, artık bu tarihlerden itibaren tamamen dünyevi bir dile dönüşerek, yeni gramer unsurlarıyla donanmış hale geleceklerdir.

Kimlik işareti olarak kullanılan amblemlerin ortaya çıktığı ortamın toplumsal-ekonomik yapılanmasına feodalite adını veriyoruz. Bu kompleks yapılanmanın özünü, merkezi iktidarın parçalanarak, iktisadın, siyasetin, toplumsallığın yerel düzlemde atomize olması meydana getirmektedir. Böylesine bir dağılma ve yerelleşme süreci içinde, iktidar ve otorite odakları da en düşük ölçekte yerelleşmiş ve her feodal güç odağı, kendi başına bir otorite merkezi haline gelmiştir.

Yaklaşık olarak 5. yüzyılda başlayan Batı Avrupa, feodalleşmesinin zirvesine 11. yüzyılda ulaşılmış, 12. yüzyıldan itibaren de ülkesel (teritoryal) birimler oluşmaya başlamıştır. Yani daha açık bir ifadeyle, bu yüzyıldan itibaren özellikle Fransa ve İngiltere gibi yörelerde ulus-devlet oluşumunun ilk nüveleri belirmeye başlamış, feodal parçalanmanın telafisi anlamına gelecek siyasal-ekonomik bütünleşmeler oluşmaya başlamış ve bu bağlamda, feodal dönemin tümü boyunca nominal hale inmiş bulunan merkezi iktidar, yeniden, ama çok ağır adımlarla ve uzun soluklu bir süreç içinde oluşmaya başlamıştır.

İşte armaların bu ortamda, 12. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkmaları hiç de rastlantı değildir. Her feodal birimin bu dönemde kendine bir amblem edinme gayretinin içine girmesinin nedeni, feodallerin oluşmaya başlayan

merkezileşmeye gösterdikleri tepki ve bağımsız kimliklerini kanıtlama çabasıdır.

11. yüzyılın iyice sonunda meydana gelen Birinci Haçlı Seferi'ne katılan Batılı şövalyelerin hiçbirinde arma olmadığını, bu olayı bizzat yaşamış olan Bizanslı prenses, imparator Aleksios Komnenos'un kızı Anna Komnena'nın *Aleksiad* adlı eserinden biliyoruz. Ancak, 12. yüzyılın başına denk düşen 2. Haçlı Seferi'nde, ağırlıklı olarak Kuzey Fransa ve Norman İngiltere'sinden gelen şövalyelerin hepsi armalıdır. İşte bu kısa zaman aralığı içinde, merkezileşmenin kendileri için meydana getirdiği tehlikeyi gören Fransız ve İngiliz soylular, hem soyluluklarını (yani iktidarlarının kaynağının devlet olmadığını), hem de kendi başlarına bir iktidar odağı olduklarını simgeleyen armaları, sönmeye yüz tutan feodalitenin kalıcı bir unsuru haline getirmişlerdir.

Aynı dönemde, merkezi iktidar odaklarının oluşmasına olanak veren çok önemli bir süreç daha harekete geçmiş bulunmaktadır. Sonradan kapitalistleşme adını alacak bu süreç esnasında, kentler yeniden canlanmakta, bunun yanı sıra çok sayıda kent oluşmakta, iç ticaret gelişmekte ve burjuvazi oluşmaktadır. Yani artık kentler de birer güç odağı olarak ortaya çıkmakta ve feodallerin egemenliğinden kurtularak, kendi iktidarlarını kurmak istemektedirler. Komün hareketi adı verilen bu mücadele döneminde, Batı Avrupa kentlerinin çoğu bağımsızlıklarını, feodal efendilerinden kılıç zoruyla veya parayla sağlayacaklardır. Ve bağımsız hale gelen her kentin yaptığı ilk iş, kendine bir amblem edinmek olacaktır.

Ortaçağda özerklik, bağımsızlık ve ayrı kimlik talebinde bulunan her cemaat, her kurum, her topluluk kendine 12. yüzyıldan sonra bir amblem oluşturmuştur. Böylece loncaların, üniversitelerin, dinsel toplulukların (bu arada örneğin Masonlar gibi gizli cemiyetlerin) birer arması olmuştur.

Bütün bu gelişmelerin açıkça gösterdikleri üzere, amblemin birinci ve temel işlevi, farkı vurgulamak ve farklılık göstergesini başka herhangi birinin taşımasına engel olmaktır. Bunun yanı sıra, birincisi kadar önemli olan ikinci işlevi, okumasız yazmasız insanlara mensubiyetlerini işaret etmektir.

Demek ki, ister soylularınki isterse kentlilerinki olsun amblemler olabildiğince dar bir mensubiyeti ve bundan da önemlisi, bir özerkliği belirlemektedirler. Amblemin bir kimlik göstergesi olduğu unutulmamalıdır. Kimlik ise, mümkün olduğunca daraltılmış bir alanı işaret eder, yoksa geniş kitlelerle aynılık kimlik değildir.

Türkiye'de de hemen hemen her kent, yakın tarihten itibaren ve sırf moda olduğu veya diğeri öyle yaptığı için, kendine bir amblem edinme peşine düştü. Bunun sonucunda ortaya hiç de temsili olmayan, çoğu zaman kimlik değil de, zevksizlik ve bilgisizlik gösteren bir sürü amblem çıktı. Bu arada Ankara kendine Hitit öğeleri içeren bir amblem edindi. Ancak Refahlı Melih Gökçek'in Büyükşehir Belediye başkanı olmasıyla, bu değiştirildi ve yerine 1001 Gece Masalları'nı hatırlatan bir Arap geceleri ve Arap camisi figürü getirildi. Bu amblemin hiçbir meşru, yasal, sanatsal ve duygusal (bu arada tarihsel, folklorik vb.) geçerliliğinin bulunmamasına rağmen, Gökçek bunu olur olmaz her yere koyarak, tam bir dayatmacılık sergilemektedir.

Ve birçok nedenden ötürü hata etmektedir. En başta amblem bir benzeşme değil, bir farklılık unsurudur. Ankara'ya, cami gibi, 1,5 milyar kişinin ortağı olduğu bir simgeyi seçmek, kenti sıradanlaştırmak ve anonimleştirmek demektir. İkincisi, cami hiç de Ankara'yı temsil eden bir figür değildir. Eğer kentte Müslümanların çoğunlukta olduğu düşünüldüyse, bu kıstas açısından, Türkiye'de ve dünyada binlerce kentin ambleminin aynı olması gerekirdi, bu da amblem filan değil, başka birşey olur. Böylesine bir figürün

seçimi, ideoloji haline getirilen ve aşırı siyasallaştırılarak gerçek özünden boşaltılan dinin dayatılması anlamına gelmektedir.

Öte yandan, Gökçek bizzat taşıyıcısı olduğu ideolojiyle çelişkiye düşmektedir. Çünkü amblem bir Batı icadıdır ve herkesi "Batı taklitçiliği"yle itham eden bir partinin böyle bir iş yapması gülünçtür. Refah Partisi'nin bütün kurmayları, hemen her söylevlerinde "milli değerler"den söz etmektedirler. Milli değerlerin Refah jargonunda ne anlama geldiğinin şifresi artık çözüldüğünden, bunun Arap anlamındaki İslamiyetin değerleri olduğunu biliyoruz. İşte bu değerler arasında kent amblemi diye birşey yoktur. Gökçek, Arap İslam ideolojisine de ters düşmüş olmaktadır ve bu da gülünçtür. Ayrıca İslamda resmin yasak olduğunu kendileri söylemekte, ama resmi de kullanmaktadırlar.

Ankara'yı uzak geçmişiyle bütünleştiren ve farklı kimliğini vurgulayan Hitit figürlü amblemi geri istiyorum.

Bir Ankara Yazısı

Ankara'yı savunan bir yazı yazacağım hiç aklıma gelmemişti. Basında şimdiye kadar çıkan çok sayıdaki Ankara aleyhtarı görüşün son zamanlarda belli bir yoğunluk kazanmaya başlaması canımı sıkıyordu, ama gene de bir "Ankara müdafaanamesi"nin çok gerekli olduğunu düşünmemiştim. Ancak Tanıl Bora, *Radikal iki*'de çok güzel bir yazı yayımlayınca, bu işe ucundan bucağından bulaşmaya karar verdim.

Öncelikle belirtmeliyim ki, ben Ankara'yı şehir estetiği açısından beğenmem, onu fazlasıyla Amerikan bulurum. İstanbul'a ise yani benim İstanbul'uma (herkesin farklı bir İstanbul'u vardır) hayranımdır. Ayrıca iki şehrin kıyaslanabilir nitelikte olduğunu hiç sanmıyorum. Ama her ne hikmetse, bazı İstanbullular bu cins bir karşılaştırmayı yapmayı adet haline getirerek, sonuçta Ankara'yı kötüleyecek ve küçümseyecek kanıtlar oluşturmaya çalışıyorlar. Ben işte buna dayanamıyorum.

İşe şuradan başlamak gerekiyor: Ankara'yı İstanbullular kurdular. Tıpkı Erdek ve Bodrum'u da kurdukları gibi. Daha açık bir ifadeyle cumhuriyetten bu yana birçok eski şehir, İstanbullular aracılığıyla yeni bir şehir haline gelmiştir. Daha doğrusu, varolan tarihsel bir dokunun üzerinde ve etrafında yeni bir şehir inşa edilmiştir. Bu bağlamda, İstanbul'un kendi de aynı kadere maruz kalmış, tarihsel İstanbul'un üzerine birçok yeni İstanbullar kurulmuş, eski görüntü değiştirilmiştir.

İşte Ankara'yı kötüleyenlerin yanılgısı bu noktadan itibaren ortaya çıkmaktadır. Tarih ve doğa hiç de onların eseri olmadığı halde, bu peşin avantajlarla Ankara'yı mahkûm etmeye kalkışmak, bir yargısız infaz olmaktadır. Asıl yapılması gereken, İstanbulluların cumhuriyetten bu yana kurdukları İstanbul ile gene onlar tarafından kurulan Ankara'yı kıyaslamaktır. Yoksa Ankara'nın, Bizans'ın görkeminin simgesi Aya Sofya ile Osmanlının Süleymaniye'si ve altı minareli Sultan Ahmet'inin karşısına çıkartacak pek birşeyi yoktur. Boğaz, Marmara, Adalar gibi coğrafya harikalarının karşısına bozkırın sert rüzgârını çıkartmayı da kimse aklına getirmez.

Ankara'yı İstanbul'un kurmuş olması gerçeğinden yola çıkınca, bu şehri, İstanbul'un imparatorluğu elinden kaçırmasının suçluluğu içinde kurduğu hemen anlaşılacaktır. Cetvel gibi yollar, birarada toplanmış bakanlıklar, hepsi birarada memur evleri, geniş caddeler. Öylesine bir şehir tasarlanmış ki, İstanbul'un ve onun tarafından temsil edilen Osmanlı zihniyetinin tersi olsun.

Osmanlı bir başkent imparatorluğuydu. Bunun anlamı, imparatorluğun bütün artık ürününün İstanbul'da yoğunlaşmasını sağlayacak bir düzene dayandığıdır. Sonuçta İstanbul, ihtişamını diğer kentlerin güdük kalmaları pahasına üretmiştir. Nüfusu 17. yüzyılda 800.000'e ulaşan İstanbul'un dışında, imparatorlukta 50.000 rakamını bile yakalaya-

bilen hiçbir kent olmamıştır. Açıkçası, İstanbul'un hayranlık uyandıran tarihsel mirasının tabanında Anadolu ve Rumeli'nin azgelişmişliğe mahkûm edilmeleri vardır. Bu süreçten Ankara da elbette nasibini almış, *sof* ticaretinin merkezi olmasına rağmen, imparatorluğun başkenti lehine dayattığı bu tekelci tutumun sonucu olarak, hiçbir zaman bir dünya kenti haline gelememiş, bir taşra merkezi olmaktan öteye geçememiştir.

Zaten İzmir veya Selanik gibi birkaç şehrin 19. yüzyılda dünya kenti haline gelmeleri başka bir hikâyedir. Osmanlının artık kolunun kanadının kırıldığı bir dönemde, ona rağmen, Batı emperyalizminin etki ve baskısıyla ortaya çıkmış bir durumdur.

Gelelim cumhuriyetten sonraki Ankara'ya ve İstanbul'a. Ankara, işte böylesine bir imparatorluğun varoluşunun nedeni olan kentin, bu besleyici gövdeyi kaybetmesinden sonra, eskiye bir itiraz olarak kurulmuştur. Yoksa başkentin Anadolu içlerindeki bir bozkıra taşınmasını sadece güvenlik nedenleriyle açıklamak mümkün değildir. İstanbul'dan bir cins intikam olan yeni Ankara, İstanbul'un bütün tarihinin özetinin tersine, düzenli bir şehir olarak tasarlanmıştır. Ama bilindiği üzere, düzen güzellik demek değildir, hatta tersidir ve Ankara kariyerine çirkin ördek yavrusu olarak başlamak zorunda kalmıştır (hikâyenin sonunu bilmeyenler için, çirkin ördek yavrusunun bir kuğu olduğu sonradan anlaşılacaktır).

İstanbul ise 1950'lere kadar yaprak kıpırdamayan bir süreç içinde, yavaş ve aheste, hatta uyuşuk bir şekilde, artık Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmadığı gerçeğiyle yüz yüze gelmiş ve bunu içine sindirmeye çalışmıştır. Ahşap evlerin çoğunlukta olduğu Üsküdar, Fatih ve Boğaz köyleri gibi semtlerin yanı sıra, Avrupalıların Beyoğlu'su ile İstanbul'un Ankara'sı Kadıköy ve diğer birçok mahalle ve semt, birbirlerinden kopuk, habersiz, ayrık hayatlarını sürdür-

müşlerdir. Pitoresk yokuşlar boyunca sıralanan ve bir düzlükte soluklandıktan sonra tekrar bir yokuş boyunca dizilen eski, zamanın ağırlığı altında iki büklüm olmuş ahşap evlerin arasındaki diş çürüğü gibi yangın yerleri, boş arsalar, koyun otlatılan geniş alanlar, mahalle çeşmeleri, eve ilaçlama yapmaya gelen görevliler, fare kapanları, eşek sırtında zerzevat satanlar, sönük veya hiç yanmayan sokak lambaları, ev aralarındaki mezarlıklar, Lânga, Beykoz veya Kadıköy'deki bostanlarla, İstanbul hâlâ çok kırsal, çok arkaik bir havadadır. Evet, denizden görülen silueti harikadır, ama ya içine girince, sokaklardan akan bulaşık sularına basmamak için veya Arnavut kaldırımlarının oyukları arasında oluşarak bütün sokağa yayılan çamur deryalarından korunmak için nasıl yürümeli acaba?

Sonra kalkınma hamlesi, sanayileşme ve İstanbul'a akan binlerce, milyonlarca taşralı. Nerelere yerleştiler? İstanbul'a İstanbullar eklendi. Uğruna şiirler yazılan Sadabat (Kâğıthane), Beykoz, Üsküdar'ın mesiresi Ümraniye köyü, Boğaz sırtları... (saymakla biter mi?) gecekondularla doldu. Şehrin birçok eski mahallesi gecekondulaştı. Samatya'dan başlamak üzere ta Bakırköy'e kadar bütün tren yolu boyu; önce Tünel, sonra Tarlabaşı olmak üzere bütün Beyoğlu. Bu da yetmedi, tepeler fethedildi: Kuştepe, Yüceţepe vs.

Fabrikalar yapıldı, etrafı gecekondu doldu. Çayırova'dan Tekirdağ'a, hatta Edirne'ye kadar uzanan devasa, ama çirkin bir İstanbullar manzumesi inşa edildi. Buralarda ucuza çalıştırılan ve ucuza çalıştıkları için ancak gecekondularda oturabilen insanların İstanbul'una tepeden bakan başka İstanbullar daha oluştu. Levent yetmedi, birinciden dördüncüye kadar ilaveler oldu. Şişli gözden düştü, fakirleşti, Beyoğlulaştı, ama Ulus çıktı. Levent Boğaz'ın sırtlarından ilerledi, Etiler oldu, Akatlar oldu. İstanbul'un Ankara'sı Kadıköy, İzmit'e doğru hızla ilerledi, ona kavuşmak için o minik ve hoş eski dokusunu feda eden bu şehit şehirle

Gebze denilen, kat çıkarım diye demirleri açıkta bırakılmış bakkal kadar emlakçının bulunduğu, fantastik bir alanda buluştu.

Boğazın iki yanında yükselen tepeler hızla işgal edildi. Büyük rantlar sağlandı ve bunlar çarçur edildi. Sonra bu nüfusu kaldırmak için iki çirkin köprü yapıldı. Galata Köprüsü bile betonlaştı. Vapur, çirkin ve kimliksiz araba karşısında nostalji haline geldi, turistik oldu. Artık vapura binmeyen İstanbullu, bu şehrin güzelliklerini hâlâ görebildiğini iddia edecek kadar komik durumlara düştü. İnanılmaz kuleler yapıldı, şehrin silueti rezil edildi, daha da ediliyor ve Yeni Cami'nin önüne ilk üst geçit yapıldığında hiç sesini çıkartmayan İstanbullu, bunlara da sesini çıkartmadı ve hâlâ güzel şehrine aşık olduğunu sanmaya devam etti. Beyoğlu lime lime edilirken ağlamayanlar, Boğaz korularının talanına da ses çıkartmadılar.

Yani İstanbul, kendine yaptıklarını Ankara'ya yapamadı, yapmak istedi, isterdi, ama beceremedi, beceremezdi, çünkü artık Ankaralı denilen ayrı bir cins, İstanbul'dan koparak oluşmuştu. Bu iki şehre son 70-80 yıl içinde yapılan ilaveler açısından bakıldığında, ibre şiddetle Ankara'dan yana gözükmektedir.

Pekâlâ, Ankara aleyhtarları İstanbul'un nesini savunuyorlar? Mahvettikleri tarihini ve doğasını mı? Bu imkânsız, böyle birşeyi yapmaları tebessüm yaratır. Bodrum'u ne kadar perişan ettilerse, İstanbul'u da o kadar rezil ettiler, şimdi kendilerine başka avlar arıyorlar. O halde İstanbul'un adam başına 3-5 milyon hesap ödenen 1042 lokantasını mı, lüks otellerini mi, butiklerini mi savunuyorlar? Bunların belli bir ekonomik konjonktürün ürünü olarak elde edilen üretim dışı kazançların sonucu olduğunu bilmiyorlar mı? Kayıt dışı ekonomi kayıtlı hale getirilirse, İstanbul'un yeme, içme, giyinme şaşaası gene de sürer mi?

Ya kültür demeyin, Ankara sizi utandırır.

Ankara'nın Sonbaharı

Yazının başlığını atarken epeyi düşündüm. *"Ankara Sonbaharı"* mı demeliydim?... Ama o zaman bunun bir sonbahar türü olduğu ve başka yerlerde de görülebildiği anlaşılırdı. *Ankara'nın Sonbaharı* üzerinde karar kıldım; fakat bundan da tatmin olmadım, çünkü bunun da eğreti bir anlamı var ve *Ankara*'nın bir kent olarak gerileme sürecine girdiği anlamı çıkartılabilir. Sonuçta, Türkiye'yi bu hale getirenlerin cezasını biz, bir başlığı atarken bile saatlerce düşünerek ödüyoruz... Ödüyoruz, ama gene de tam ifade olanaklarını yakalayamıyoruz.

Her neyse, bunu başka bir yazıya bırakmalıyım; ben aslında sonbahardan ve *Ankara*'dan söz etmek istiyorum. *Ankara*'nın öyle çok güzel bir şehir olduğunu iddia etmek pek kolay değildir. İçinde uzun yaşamaktan ötürü alışkanlık yoluyla birçok şeyini güzel görmek mümkünse de, bu kent geleni hemen kendine çeken estetik bir yapılanma içinde değildir. Üstelik hızlı (ve gereksiz) büyümenin ağır faturası, çirkin, kişiliksiz apartman yığılmaları halinde bu eski kentin üzerine çökünce *Ankara*'ya belli bir kişilik veren

bahçeli evlerin hızla tükenmesi sonucunda şehrin geçmişine özlem artarken, korumaya değer hemen hiçbir şey de kalmadı.

Yeni *Ankaralıların* pek bilmediği bir özellik olarak, *Ankara* sulak bir şehirdir; birçok dere, çay, hatta nehir kentin içinden geçer. Beceriksiz yönetimler, bunları ıslah ederek, şehrin adını hakeden bir yerleşim yerinde olduğu gibi bunları şehrin güzelleşmesi yönünde kullanmak yerine ya yatağını değiştirmeyi, ya da üstünü kapatmayı, hatta kurutmayı seçmiştir. Ben doğrusu çocukluğumdaki, içinde ördeklerin yüzdüğü *Bent Deresi*'ni hasretle anıyorum, ve hiç kimsenin de "ama şehri sel basıyordu" demesini istemiyorum. Çünkü selin neden ve nasıl bastığını biliyoruz. Açıkçası, selin bir doğal afet değil de bürokratik bir afet olduğunu artık öğrendik.

Bütün bunlar yetmezmiş gibi, *Refahlı* belediye afeti, kentin üzerine bir kâbus gibi çökmüş bulunuyor. Dinle hiçbir ilgisi olmayan arkaik bir köylü beğenisini (veya beğenisizliğini) şehre egemen kılmaya çalışan zihniyet, çok çirkin fıskiyeler, inanılmaz bir zevksizlik örneği olan üstgeçitlerle kenti tam bir palazlanmış köy haline getiriyor. İnsanı asıl üzen nokta, dünya sanatına emsalsiz eserler armağan etmiş olan *İslam* uygarlığının, bu yalnızca köylü zihniyetin elinde ideolojik bir araç, bir rozet (parti rozeti) haline gelmesidir. Şehrin köy tarafından istilasının kanıtlarının ve sonuçlarının hızla arttığı bu ortamda, bazı şehirlerin apartmanlarını (evlerini) uçuk renklerle badana ettirmeleri, cam ve teraslarını çiçeklerle süslemeleri, bütün bu çirkinlikleri örtmese de, gene de estetik bir sığınak yaratıyor.

Doğanın ve iklimin de *Ankara*'yı pek kayırdığından söz edemeyiz. Denizi olmayan bütün şehirler gibi koyu bir grinin egemen olduğu *Ankara*'da, bu tekdüzeliği yeşille kırmak mümkün olabilirdi. Ama şehri önce karın doyurma,

sonra talan yapma ve servet edinme yerinden ibaret olarak gören ortalama zihniyetin hoyratlığı *Ankara*'yı yeşile hasret kılarken, griliği de bazı yerlerde siyaha dönüştürdü.

Bütün bu olumsuzlukların içinde, *Ankara* muhteşem bir *sonbahara* sahiptir ve samimiyetle söylüyorum, bu bir ayrıcalıktır. Ilık ve güneşli günlerin çok sayıda olduğu *Ankara sonbaharı*, kışa doğru kaçınılmaz ilerlemesi sırasında, artık giderek eğilmekte olan güneş ışıklarının da yardımıyla, şehre seyrine doyulmaz bir tablo işlenmişliği verir.

Sararıp dökülen yaprakların, çöpçülerin kaytarmaları sayesinde sokaklarda birikmesi, bunların üzerinde yürümesini bilene, kendine göre bir müziği olan çıtırtı eşliğinde müthiş büyülü bir halının üzerinde gezinme olanağı verir. Hiçbir şehirde olmadığı kadar bol bulunan atkestanesi ağaçlarının etrafa cömertçe saçtıkları nadide renkli meyvaları, uğur meraklıları tarafından istekle toplanır.

Akşamları giderek artan serinlik, *Ankara*'nın *sonbaharının* kent halkına bir bozkır kentinde olduğunu hatırlatmasının ötesinde, kapalı mekânları sevdirme gibi bir işlevi de bulunmaktadır.

Sonbaharın sonlarına doğru, şehri kuşatan tepeleri hülyalı bir hayalperestlikle çevreleyen ve ne mutlu ki hava kirliliğiyle ilgili olmayan pusun tadını herhalde şairler çıkartıyorlardır...

İnsan, *sonbaharda Ankara*'yı seviyor...

Ankara'nın Taşına (Üretimine) Bak!

Ben bir Ankaralıyım; fakat bu şehri, kusur ve sevaplarını değerlendirmeden, şoven bir şekilde tutmayı ve savunmayı hiçbir zaman aklımdan geçirmedim. Zaten buna hiç gerek de duymadım. Ama son bir iki yıl içinde giderek yoğunluk kazanan *Ankara'ya saldırma* modasının artık canımı sıktığını da bildirmeliyim. Özellikle *Babıâli*'nin (*artık İkitelli*) medya imparatorluklarından kaynaklanan bu saldırının, alelusul bir *Ankara'yı küçümseme/İstanbul'u yüceltme* paranoyasının dışında, daha derin nedenlerinin bulunduğunu düşünme eğilimine girdim. Öyle sanıyorum ki, *Ankara* hedef alınarak aslında cumhuriyet yıpratılmak isteniyor ve bu iş *I. Cumhuriyet-II. Cumhuriyet* bağlamında kotarılmaya çalışılıyor. *İstanbul* da bu tartışmada elbette *II. Cumhuriyet*i temsil ediyor.

Bazı safdil, *ne olsa yazarım*cı sözümona *köşe yazarları*nın da konunun üzerine mal bulmuş Mağribi gibi atlamalarıyla ve sonuçta işi *benim barım seninkini döver* haline ge-

tirmeleriyle, iş adeta komşu iki köy arasındaki otlak kavgasına dönüşme eğilimine girdiyse de, tartışmanın başlatıcıları bu konuda arada bir yazdıkları yazılarla, *sömüren Ankara-sömürülen İstanbul* ikilemini yaratmayı başarmak üzereler. Tabii bunun arkasından *Ankara*'nın ve *I. Cumhuriyet*in gereksizliği gelecek.

Ben şu an için *Ankara*'nın *I. Cumhuriyeti* temsil edip etmediği ve bu iki cumhuriyet arasındaki erdem farklılıklarını tartışmaya niyetli değilim. Yalnızca *Ankara*'yı kötülemek üzere söylenenlerin tutarsızlıklarını sergilemekle yetineceğim. Yalnız buna geçmeden önce, *İstanbul*'un bütün kariyerini başkentlik üzerine oturttuğunu, uzun tarihi boyunca hep ülkenin tamamından geçindiğini ve şimdi de aynı şeyi yapmakta olduğunu; bunun, onun başarısından çok, ülkenin geri kalanının örgütlenme yetersizliğinin sonucu olduğunu yalnızca işaret ediyorum. Bu arada, bu kadar müthiş doğal bir konumun böylesine hoyratça israf edilmesinin de bütün ülkenin sömürüsü anlamına geldiğini yalnızca bildiriyorum. Bunları ileride daha geniş olarak ele alacağım.

Ankara'nın sömürücülüğü konusundaki birinci iddia, bu kentin tarım, *İstanbul*'un endüstri ağırlıklı olduğudur. Bu külliyen yanlıştır; hiçbir rakama dayanmadan yalnızca kafadan atmadır. *İstanbul*, Türkiye sınai üretiminin %35'ini, *Ankara* ise %15'ini gerçekleştirmektedir. Nüfusu *Ankara*'nınkinin üç katı olduğuna göre, *İstanbul*'un sınai payının eşit olabilmesi için, %45'lik bir orana sahip olması gerekirdi. Demek ki *Ankara*, bütün sanılanların aksine, *İstanbul*'dan daha sanayileşmiş bir kenttir (*elbette il olarak değil, kent olarak*). Bu bağlamda, *İstanbul*, bütün kirli ve ağır endüstriyi uydu kentlerine (başta *İzmit* olmak üzere *Adapazarı, Edirne, Tekirdağ* hatta son zamanlarda *Bolu*) kaydırarak, bütün *Marmara Bölgesi*'ni sömürmektedir. O canım *İzmit Körfezi, İstanbul*'un kural tanımaz ve vahşi yayılmacı-

lığının sonucu, bugün bir çamur deryası haline dönüşmektedir. *İstanbul* sanki bu kadarı yetmezmiş gibi, neredeyse bütün yükleme-boşaltma işlerini bu körfeze aktarmak ve kendi limanlarını yalnızca turizm gibi temiz bir alana ayırmanın peşindedir. Ama bütün bunlara karşın *Ankara*'nın hiçbir uydu kenti yoktur; eğer sömürü söz konusuysa, kendi kendini sömürmektedir.

Tarıma gelince... Bu kez il olarak ele alındığında, *Ankara* hasılasının yalnızca %4'ü tarımdan elde edilmektedir ve bilindiği üzere *Ankara* Türkiye'nin en geniş yüzölçümlü illerindendir. Tarımın hasılaya oranı *İstanbul*'da yaklaşık bu kadardır; ama örneğin *İzmir* gibi sınai ve ticari olarak bilinen bir ilde %8'dir (aynı durum *Bursa* için de söz konusudur).

Ankara başkenttir ve bütün başkentler gibi memur sayısı diğer kentlerinkinden fazladır, ama buna rağmen *Ankara* hasılası içinde devletin payı %10.7'dir. Demek ki *Ankara* hasılasının %89.3'ü özel alandan gelmektedir. Bundan tarımın payı olan %4 düşüldüğünde, *Ankara*'nın sanayi, ticaret ve hizmet sektörlerinin payının %85.3 olduğu görülür ki, bu oranı *İstanbul*'un bile yakaladığı kuşkuludur. Yani açıkçası *Ankara* başkent olmaktan çıksa çok daha fazla serpilecek ve bu yükü taşımaktan kurtulduğu için çok gelişkin bir kent haline gelecektir.

Rakamların açıkça ortaya koyduğu üzere, *Ankara* Türkiye'yi sömürmemekte, aksine ülkenin geri kalanına katkıda bulunmakta, yani o sıkça kullanılan ama hiçbir hesaba dayandırılmadan sırf ideolojik nedenlerle ortaya atılan terimle söylenmesi halinde, açıkça sömürülmektedir ve bu sömürüden İstanbul da payını almaktadır.

İş bu noktaya geldiğinde ihmal edilmemesi gereken bir husus, Anadolu sermayesinin kaymağının *İstanbul*'u akmasına, *Ankara*'ya civar illerden kırıntıların gelmesine karşılık, *İstanbul*'un ancak bu kadar bir performans gösterebilmesi,

dolayısıyla onun ne denli müsrif bir kent olduğunun ortaya çıkmasıdır. Açıkçası, *Ankara* bu performansıyla bu fonları *İstanbul*'dan çok daha verimli kullanırdı.

Nihayet, *Ankara*'daki gelir dağılımı demokratik ülkelerdeki dağılımla aynı reflekse sahipken, *İstanbul*'daki tam bir üçüncü dünya ülkesi adaletsizliği içindedir. *İstanbul*'da aşırı kazanç ile sefalet, lüks ile tam yoksulluk biraradadır. *Ankara*'da böyle şeyler göremezsiniz.

Evet, *Ankara*'nın Boğaz'ı, ünlü balık lokantaları, barları vb. yok, gece hayatı sönük, ama çocukların pazarlandığı arka sokakları da yok.

Ankara'nın İki Glasnost'u

Bir şehir başkent oldu mu, kendi hayatını pek yaşayamaz. Ülkenin bütün sarsıntılarını, taleplerini, beklentilerini üzerine almak ve yumuşatmak zorundadır. Bu yüzden başkentliğini yaptığı ülkenin bir aynası olması, onu temsil etmesi, bundan da ötesi, bir iftihar vesilesi olması istenilir. Hele bu başkent olma kariyeri bir de siyasi otoritenin ani bir kararı sonucu ortaya çıkmışsa, bu görevi üstlenen/üstlenmek zorunda kalan kent, artık kentten başka birşey olur. Bundan da önemlisi, bizimki gibi siyasetsiz ve ekonomisiz toplumlarda, başkent bir kâbe haline gelir. Bir cins dinsellik ve kutsallık kazanır.

Tarihte birçok başkent, bütün bunlara cevap versin diye, boşlukta ve boşluktan yaratılmıştır. Bir zamanlar Pekin, bize biraz daha yakın tarihlerde St. Petersburg ve çok yakınlarda Brasilia. Bazı başkentler de, bir ağaca sarılarak sonunda onu yokeden arsız sarmaşıklar gibi, varolan şehirlerin üzerine çöreklenmişlerdir. Eski şehri bitiren, ama ondan

izler taşımaktan asla kurtulamayan bu başkent öykülerinden biri de Ankara'nınkidir.

Ankara başkent olduğunda, köyden biraz irice, kuru, tatsız tuzsuz bir bozkır kasabasıydı. Geçmişinde iyi günler vardı, ama bütün bunlar, tıpkı bir Hollandalının 17. yüzyılda yaptığı resmi gibi uzaklarda kalmıştı. Sonradan, başkent olana kadar Ankara'nın bir daha hiç resmi yapılmadı. Bu nedenle, artık yük haline gelmiş olan bu geçmişinden hemen boşandı ve güneye doğru yayılan yeni Ankara'nın peşine takıldı. Bu onun ilk glasnostu oldu. Osmanlıyı tasfiye eden glasnost. Bu iş kolay oldu, çünkü Osmanlı bir başkent imparatorluğuydu ve gözü İstanbul'dan başka bir yeri hemen hemen hiç görmemişti. Ankara'daki Osmanlı izleri Osmanlının izleri değil, Osmanlı yönetimindeki yerel unsurların izleriydi, bu yüzden tasfiyeleri çok kolay oldu, çabucak unutuldular, küçümsendiler, müze bile yapılmadılar. Bir tek, kökü çok eskilere dayanan Hacı Bayram, eski görkeminden birşeyleri biraz koruyabildi.

Başkent Ankara, adeta boşluktaymış gibi kuruldu, devrin yükselen iki değer merkezi olan Alman ve Sovyet dünyalarının etkisini giderek daha fazla hissederek, kendini bir işlev-kent halinde üretti. Her şey, birşeyin işlevinde kuruldu ve anarşi, kendiliğindenlik eski Ankara'ya bırakıldı. Hacı Bayram, Hacettepe, Samanpazarı üçgeninin içindeki bu eski şehir, giderek eskimiş bir şehir haline geldi, tu kaka oldu, eski görkemi gözardı edilerek gecekondulaştı. Altındağ'dan, Saimekadın'dan, Topraklık'tan sızan hakiki gecekondularla birleşti, özdeşleşti ve sonra istatistiklere gecekondu olarak girdi. Ne trajedi! 19. yüzyıl Samanpazarı'nın Ağa konağı, 20. yüzyılın ikinci yarısında gecekondu oldu/sayıldı.

Eski Ankara'yı asıl tasfiye eden ve yeni Ankara'yı da yeniden şekillendiren olgu, ikinci glasnost olmuştur. 1950'lerden itibaren başlayan süreç içinde, kent bu kez Cumhu-

riyet'in kuruluş efsanesinden boşanarak, Amerikanlaşma sürecine girmiştir. Hacettepe mahallesi, Hacettepe hastanesi ve sonra üniversitesi; Babaharmanı, Sigorta hastanesi olmuş; Kazıkiçi Bostanları, artık 10 evden birinin kapısının önünde duran arabaları tamir etme iddiasındakilerin istilasına uğramış, kale ve civarı komik bir turizm merkezi halinde yozlaşmıştır. Bu arada, Amerikanlaşan kent tapınaktan yoksun olduğunu da hiç fark etmemiştir. Çünkü her başkentin temel göstergesi, mutlaka resmi bir tapınağının bulunmasıdır. Ankara'nınki ise ne Maltepe camisi, ne de Kocatepe camisi olacaktır. Atatürk'ün böyle birşeyi hiç arzulamamasına rağmen Anıtkabir, iki glasnosttan geçen başkent Ankara'nın resmi tapınağı oluvermiştir. Bu yüzden başka hiçbir tapınağa ihtiyaç yoktur ve şimdilerde akıntıya karşı yüzen bir belediye başkanının kentin amblemine cami koymuş olmasına rağmen, gerçek durumun bununla hiçbir ilgisi yoktur.

Ama glasnost asıl, yeni Ankara'nın eskimesinde yaşanmıştır/yaşanmaktadır. Merkez, Ulus'tan Kızılay'a, sonra Kavaklıdere'ye, sonra daha güneye, sonra daha güneye kaymıştır/kaymaktadır. Bakanlıklar, küçük Amerika olan Eskişehir yoluna ve daha ötelere göç etmektedir.

Bu hikâye uzar gider. Ancak üçüncü bir glasnost bekleniyor. Ankara'yı şehir yapacak bir glasnost. O da pek yakın gözükmüyor.

Sof Şehri Ankara

Ankara'nın iktisadi ve sosyal tarihi, Batı'nın *commune* hareketi sırasında ortaya çıkan özgür kentlerininkiyle ilginç bir paralellik göstermektedir. Batı Avrupa'da, 11. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve 13. yüzyıla gelindiğinde genellik gösteren özgür-kent örgütlenmesi, esas itibariyle bu gibi şehirlerin yönetiminin feodal beylerden özerkleşerek, doğrudan doğruya kent tüccar ve zanaatkârlarının, daha doğrusu lonca yönetimlerinin ellerinde yoğunlaşmasına dayalıydı. Ortaçağın çok uzunca bir süresi boyunca ya tamamen silinen ya da küçük birer piskoposluk merkezi veya hac yeri haline gelerek yaşamlarını sürdüren, her türlü iktisadi faaliyetin dışında kalan Batı Avrupa kentlerinin, 11. yüzyıldan itibaren giderek yoğunlaşan ve canlanan bir iktisadi atılım içinde yeniden ortaya çıkmaları ve kendilerini kanıtlamaları süreci içinde, birbirine zıt iki oluşum birden yaşanmıştır. Bir yandan antik geleneğin devamı olarak loncalar kentlerdeki iktisadi faaliyetin denetimini ellerine ge-

çirmişler, öte yandan da, kapitalizmin ilk kıpırdanışları olarak, müteşebbis tüccar bu sultayı kırmak üzere kıra yönelmiş ve piyasa için üretimi başlatmıştır.

Ankara'nın 13. yüzyılda tanık olduğu siyasal ve toplumsal oluşumlar, Batı Avrupa'nın yaşadığı bu sürece fazlasıyla benzemektedir. Bu yüzyıl esnasında Anadolu'da yaşanan istikrarsızlık ve karmaşa, başta Ankara olmak üzere, birçok kentte otorite boşluğu doğmasına neden olmuştur. Selçuklu Devleti'nin Moğol darbeleri altında çökmesi sonucu, Ankara'da siyasal otorite, yüzyılın sonundan itibaren bir "kale-kent" olmuş olan Ankara'nın "ticaret ve üretim kenti" haline dönüşmesine yol açmıştır. Batı'yla paralellik bu noktadan itibaren başlamaktadır. Çünkü Batı Avrupa'da kentleri özgürlüğe ve özerkliğe götüren yol, iktisadi faaliyetlerin canlanmasından ve kentin giderek civar kıra egemen olmaya başlamasından itibaren dokunmaktadır.

Ankara'daki bu dönüşümün en belirgin kanıtlarından biri, tıpkı Batı Avrupa'daki paralel süreçte olduğu gibi, bazı zanaat kollarının kent dışına (*extra muros, faubourg*) taşınması oluşturmaktadır. Bunun çifte bir anlamı vardır: bir yandan, kentin ekonomik faaliyetlerinin genişlediğini ve şehre sığamaz hale geldiğini göstermekte; öte yandan da, kentin kendini koruyacak kadar güçlü hale geldiğini ortaya koymaktadır.

İlhanlıların Anadolu'dan ayrılmalarından sonra, birkaç yıl Eretna Beyliği'ne bağlı kalan Ankara'da, 1344'te bağımsız bir Ahi yönetimi kurulmuştur. Söz bu noktaya gelince, Ahilerin kimlik ve niteliğinin bir nebze ortaya konulması gerekmektedir.

Ahiliğin kökü Helenistik uygarlığa kadar geri gitmektedir. Bütün Akdeniz dünyasının yüzyıllardan beri tanıdığı bu örgütlenme, aynı iş kolunda çalışan zanaatkâr ve tüccarın, Roma'da *collegium*, ortaçağ Avrupa'sında *guild* veya *hanse* adını alan bir kuruluşta bir araya gelmesine dayalıdır.

Bu kuruluşun esas birliğini sağlayan unsur dinseldir. Putatapar dinler döneminde, her meslek örgütü, genelde diğerlerinden ayrı bir tanrıya, diğer tanrılardan daha fazla tapmaktaydı. Hıristiyanlık döneminde ise, bu bir kurucu pir haline getirilmiştir. Azizlerden birinin *guild*in piri olduğu düşünülmekte ve örgütün tapınısı bu doğrultuda gelişmektedir. Bunun yanı sıra, bu gibi örgütler bir yardımlaşma ve toplumsal faaliyetlerin düzenlenme yeri olarak da işlev görmüşlerdir. Bugün Batı Avrupa folklorunda yer alan birçok festivalin kökeni, bu esnaf örgütlerinin düzenlemeleri içinde yer almaktadır. Bu gibi örgütler İslam dünyasına da yayılmış, özellikle İslam fetihleri sonucu temasa geçilen Batı Avrupa ve Bizans esnaf gelenekleri, İslami bir renge büründürüldükten sonra, fütuvve biçiminde kurumsallaşmışlardır. Bunların İslamlaşmış ve Türkleşmiş Anadolu'daki yansımaları da Ahilik olmuştur. Bu arada belirtilmeden geçilmemesi gereken bir nokta olarak, bu cins örgütlerin bir bakıma vatanı olan Anadolu'da bu gibi esnaf örgütleri yalnızca Müslümanlara has olarak kalmamış, Hıristiyanların da benzeri örgütleri olmuştur. Keza, Ahi örgütleri tarikatlarla olan bağlantıları nedeniyle, Arap geleneğinden daha çok, Batı geleneğine yakın olarak gözükmektedirler. Bu Ahi örgütleri, Anadolu'nun bu karışık ortamında, Moğolların önlerine katarak sürdükleri kitleleri yerleştirmek, ticareti ve zanaatı örgütlemek, ama asıl önemlisi, kurdukları silahlı birliklerle, bazı kentlerin yönetimini ele geçirmek gibi işlevler görmüşlerdir.

Ahiler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna da faal bir şekilde katılmışlardır. Fuat Köprülü'nün Osmanlı Devleti'nin kurucu unsurları arasında saydığı dört gruptan birini Ahiyanı Rum oluşturmaktır. Bu noktada da Batı'yla bir paralellik çıkmakta ve tıpkı Avrupa'da krallık çekirdeği etrafında ulusal devletlerin kurulması aşamasında olduğu gibi, bazı kentlerin merkezi desteklemelerine benzer bir şekilde,

Ankara Ahileri Osmanlı hanedanından yana tavır koymuşlardır. Nitekim ilk Osmanlı devlet ricalinin genellikle Ahi kökenli olması, bu desteğin kararlılığını kanıtlamaktadır.

16. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti, sahip olduğu coğrafya üzerindeki egemenliğini pekiştirmiş durumdadır. Bu yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarında Ankara şehir nüfusunun 15-18 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. O çağın tarım teknolojisi ve ulaşım olanakları gözönüne alınacak olursa, bu devasa bir nüfus rakamı anlamına gelmektedir (o sıralarda Batı Avrupa'da, bu nüfusa ulaşabilen kent sayısı 20'yi geçmemektedir). Bu gerçekten devasa bir rakamdır, çünkü eğer tek bir örnekle resmetmeye çalışırsak, 16. yüzyılın verimliliğine göre, bir kentlinin beslenebilmesi için, ancak 7-10 köylü hanesinin artık ürünü gerekmektedir. Bu orana, devletin köylüden aldığı vergi payının, toplam ürünün 1/10'u ile 1/8'i arasında değişmesinden ulaşıyoruz. Eğer bir de köylünün de elinde pazarlayabilecek artık kaldığı varsayımı yapılacak olursa, bu rakamı, şehirli başına beş köylü hanesi haline dönüştürebiliriz. Ortalama hane halkının 4 kabul edilmesi halinde, Ankara'nın 18.000'lik nüfusunu 360.000 civarında bir köylü nüfusunun beslemesi gerekecektir. Eğer hane halkı 5 olarak kabul edilecek olursa, bu rakam 450.000'e çıkmaktadır. Demek ki, Ankara'nın tarım dışı böylesine bir nüfusu ayakta tutabilmesi için yaklaşık 500.000 kişilik bir köylü ordusuna ihtiyacı vardır ki, bu da büyük rakam oluşturmaktadır. Ankara'nın böylesine bir nüfusa sahip olabilmesinin bazı nedenlerinin olması gerekmektedir. Şehir, antikiteden beri, Anadolu'yu kateden yolların kavşak noktalarından birini oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, tarımsal açıdan oldukça verimli, geniş toprakların merkezinde yer almaktadır. Ama asıl neden, kentte yoğun bir sof üretiminin ve sofa dayalı bir zanaat ve ticaretin bulunmasıdır. Zaten, kentin yukarıda değindiğimiz bir esnaf cumhuriyeti haline

gelmesi olgusunun kökü bu durumun içinde yer almaktadır.

Bütün ortaçağ ve modern çağ başları kentlerinde olduğu gibi, Ankara'da da önemli bir zanaatkâr ve tüccar unsuru yer almaktadır. Bunlar, o çağın bilinen hemen tüm zanaat ürünlerini imal etmektedirler. Ancak, bir tek ürün hariç, imalatın tamamı yerel pazar içindir. Zaten esnaf bolluğunun bir nedeni de budur, çünkü piyasanın darlığı işletme ölçeklerinin düşüklüğüne ve bu da verimin düşüklüğüne yol açmaktadır. Ankara'da bir tek sof adı verilen ve tiftik keçisinin kılından dokunan kumaş uluslararası piyasa için üretilmekte, bu durumda Ankara'yı diğer Osmanlı kentlerinden ayıran başat özellik olmaktadır. Değişik tarihlerde Ankara'ya gelen seyyahların hepsinin dikkatini, kentteki sof üretimi ve ticareti çekmiştir. Örneğin, 1539 yılında şehre gelen Michel Membré, bu kenti "*zambelotti* (sof) yapılan yer" olarak nitelenmektedir. Ankara'dan 1555'te geçen Busbecq, uzun tüylü tiftik keçilerinin (*Angora*), bunların kıllarından iplik yapımının Ankara'ya özgü şeyler olduğunu anlatmıştır. Busbecq'le birlikte yolculuk yapan Dernschwam ise, sof üretiminin tüm aşamalarını ve kumaş yapımını ayrıntılarıyla anlatmıştır. Bunlardan altmış yıl sonra yolu Ankara'ya düşen Polonyalı Simeon, "kent bütünüyle sofçudur. İyi cins sof buradan çıkar ve dünyanın her tarafına buradan sevkedilir. Her ülkeden gelip Ankara'da oturan tüccarlar sof ve başka kumaşlar toplarlar" demektir.

Ankara'ya özgü olan bu imalat ve ticaret kenti olma özelliğini, diğer Osmanlı kentlerinin ancak çok azında görebilmekteyiz. Osmanlıların, merkezi devleti bir başkent imparatorluğu olarak, antik model çevresinde oluşturma gayretlerinin darbelerine maruz kalmayan ender şehirlerden birinin Ankara olması bir rastlantı değildir.

Osmanlı Devleti, kurulduğu andan itibaren, merkez, merkez-kaç güçlere karşı korumak ve pekiştirmek için bir

dizi önlem almıştır. Başka bir ifadeyle, Osmanlı Devleti ve onunla aynı şey olan Osmanlı merkez yönetimi, bu merkezi güçlerin tasfiye veya etkisizleştirilme süreci içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu topraklardaki kentler karşısında, adeta değişmez olarak nitelenebilecek bir tutumu olmuştur. Bir başkent imparatorluğu olarak örgütlendiğini söylediğimiz Osmanlı Devleti, taşranın merkez üzerinde baskı veya onunla rekabet olanaklarını yok etmek üzere, öncelikle, ele geçirdiği hemen bütün kentlerin önde gelen esnaf ve zanaatkârlarını başkente göç ettirme yöntemine başvurmaktadır. Böylece taşra kentleri ancak kendi ihtiyaçlarına yetecek bir imalat kapasitesine sahip hale getirilmekte: buna karşılık İstanbul devasa bir kent haline gelmektedir. Bu uygulamada güdülen temel amaç, İstanbul'un dışında büyük bir kentin oluşmasını engellemek, böylece ortaya rakip güç odaklarının çıkmasını daha kaynakta durdurmaktı. Osmanlı Devleti'nin tutarlı bir iktisadi politikası hiçbir zaman olmadığı ve başkent dışındaki yerlere bakışı tamamen egemenlik terimleri içinde olduğu için, bu uygulama Osmanlı şehir coğrafyasının giderek fakirleşmesi ve çoraklaşması gibi bir sonuç doğurmuştur.

Ankara da bu uygulamadan nasibini almış ve sof dışındaki bütün endüstrileri yerel ölçekte kalmıştır. Sofun başkente aktarılmamasının nedeni ise, tiftik keçisinden elde edilen yapağının kalitesinin başka yörelerde düşmesidir. Bu noktada, ham ipliğin Ankara'da üretilip kumaş endüstrisinin İstanbul'a aktarılması düşünülebilirdi, ama bu da olanaksızdı; çünkü İstanbul endüstrisi uluslararası piyasa için değil, yalnızca, nüfusu neredeyse milyona varan kentin kendi iç talebini karşılayacak şekilde üretim yapmak üzere örgütlenmişti. Bu durumda, sof Ankara'da kaldı ve bu şehri Osmanlı genel yapılanması içinde bir istisna haline getirdi.

Ankara sof üretiminin, tüm Osmanlı uygulamalarının

dışına çıkarak, uluslararası piyasaya yönelik olması, bu şehrin iktisadi tarihini, Batı'da kapitalizme beşiklik eden kentlerin tarihiyle bir kez daha paralel kılmaktadır. Kapitalizmin, Batı Avrupa'da aynı anda, her yerde birden ortaya çıkmadığı çoğu zaman gözden kaçırılan bir olgudur. Kuzey İtalya, Flandre, Loire kuzeyi bazı Fransız bölgeleri, Ren havzası Alman kentlerinin bazılarında ve esas olarak dokumadan hareketle yola koyulmuştur. Ve ikinci bir nokta olarak, kapitalizm bu ilk aşamasında, yerel piyasadan tamamen kopup, bütünüyle uluslararası piyasaya yönelik olmuştur. Ankara, kapitalizmin başlangıç aşamasının bu temel niteliklerini bütünüyle göstermektedir.

Sof üretiminin ve ticaretinin uluslararası karakterini belirleyen en temel öğelerden biri olarak, şehirde yoğun bir Hıristiyan ve Yahudi nüfusun yanı sıra, çok sayıda mukim yabancı da bulunmaktadır. Örneğin Polonyalı Simeon. "Ankara'da oturup, sof, çamlit, yağmurluk ve başka kumaşlar toplayan, her ülkeden gelmiş tüccar var... Ankara'da pek çok Polonyalının bulunması, bana gurbet acısını unutturdu" demektedir. Şehre 17. yüzyılın başında gelen Tournefort da burada birçok Fransız ve Hollandalı tüccar görmüştür.

Ankara'da sof ticareti yapma ayrıcalığını ilk elde eden yabancılar Venedikliler olmuşlardır. Bunlar öylesine bir kalabalık oluşturmaktaydılar ki, gayrimüslim mahallelerinden biri olan Valtorin'de çoğunluğu meydana getirmekteydiler. Daha sonra Polonyalılar gelmişlerdir; bunların arasında 500.000 akçe değerinde sof toplayanları bile olmuştur. Osmanlı ile Venedik arasında, Akdeniz'de karada ve denizde sürdürülen uzun soluklu savaş, Venediklilerin Osmanlı ticaret sahnesinden yavaş yavaş çekilmelerine yol açınca, bunların boşluğu önce, 16. yüzyıldan itibaren Akdeniz'de atılım yapan Fransızlar, Levant Company'nin kurulmasıyla İngilizler ve daha sonra da Hollandalılar tara-

fından doldurulmuştur.

Şehirden 1640'ta geçen Evliya Çelebi, sof üretimi ve ticareti hakkında şunları söylemektedir:

"Tiftik keçisi beyaz süt gibi olup, onun gibi beyaz hayvan belki yoktur. Sof ipliği bunların yününden yapılır. Bu keçilerin tüyünü makas ile kırkarlarsa ipliği sert olur. Ama yolarlarsa, Eyüp peygamber ipeği gibi yumuşak olur. Ama zavallı keçileri yolarken feryatları göklere yükselir. Ama büyükler onların feryad etmelerine çare bulmuşlardır. Önce keçileri yolacak yerde kireç ve gülsuyu ile suyu karıştırıp, keçileri bu şerbet ile yıkarlar. Zahmetsizce tüyleri kopup çırçıplak kalırlar. Zavallı keçiler, tüysüz tüssüz olurlar. İşte sofu bunun ipliğinden dokurlar. Kadın ve erkek halkının işi sof dokumaktır. Sofu şu şekilde suvaç yaparlar:

"Büyük bir kazanı ateşin üzerine koyup, içine arzu etikleri renkten boya korlar. Kazanın yarısına kadar su koyup, deste deste sofları kazan içine yerleştirirler. Kazanın ağzını kapayıp, etrafını hamurla sıvayarak ateşi yakarlar. Kazanın içinde fazla sıcaktan buhar soflara vurup, Allah'ın yapısı çeşitli izler olur ki, Mani ve Behzad resimlerini yapmaktan acizdirler. Bu sof da Engürü'ye mahsustur. Yeryüzünde başka bir yerde yapılması ihtimali yoktur. Frenkler bu Engürü keçilerinden Frengistan'a götürüp, yumuşak iplik eğirerek sof dokumak isterler. Allah'ın emri ile, keçiler bir sene içinde bildiğimiz tüylü keçilerden olur. Dokudukları şeyler sof olmaz. Çünkü dalga veremezler. Hatta Engürü'den eğrilmiş ipliği alıp Frengistan'a götürerek sof yapalım dediler. Fakat yine olmadı. Nihayet papazlar için hâlâ sof gibi yumuşak, fakat dalgasız siyah Dokla şalı gibi dokurlar.

"Ankara halkı kendi soflarının bu hususiyetini Hacı Bayram-ı Veli'nin kerametine bağlar. Fakat bize kalırsa, bu sır su ve havasının ve yerinin güzelliğinden ileri gelir...

"Halkının çoğunluğu kara ve deniz tüccarıdır. İzmir'de,

Frenk diyarında, Mısır'da, Sırbistan'da, velhasıl her tarafta sofları makbul olmakla, ahalisinin çoğu seyahat ve ticaret ederler. Ermenisi Yahudisi pek çoktur. Yalnız Yahudileri on iki mahalledir. Rumu Kıptisi azdır. Bahçeleri gayet çoktur. Sahralarındaki köyleri mâmûr, halkı zengin gönüllü ve iyi ahlâk sahibi, garip dostudurlar. Köylerinde ekili yerleri çoktur, hayır ve bereketleri fazla, nimetleri bol, pınar ve akar sulu mâmûr bir şehirdir ki, kalesi ve şehri eşsizdir. Allah bu şehri kıyamete kadar Osmanlıların elinde ebedi etsin!.."

Evliya Çelebi'nin "mâmûr köyler" olarak ifade ettiği yerleşim yerleri, o dönem Osmanlı ülkesinde gerçek bir istisna oluşturan imalatçı köyleridir. Bunlar, tarımsal faaliyetleri en aza indirmiş ve üretim etkinliklerinin neredeyse tümünü sof üretimine tahsis etmiş köylerdir. Bu noktada da, Batı kapitalizminin oluşum süreciyle çarpıcı bir paralellik teşhis edilmektedir. Batı Avrupa'da, ortaçağın neredeyse tamamı boyunca, kentsel imalat loncaların denetiminde kalmıştır. Lonca tipi zanaat örgütlenmesi, kapitalizmin tam zıddında yer almakta ve talep cephesinin önceliğine ve buyurganlığına dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle, lonca tipi üretim, sipariş üzerine iş görmekte; fiyat piyasada oluşmamakta, maliyet artı adil kâr esasına göre, lonca tarafından saptanmaktadır. Oysa, kapitalizm özü itibariyle, belirsiz bir piyasa ve tüketici kitlesi için üretim yapar ve kâr teorik olarak sonsuzdur. Bu açıdan, Batı Avrupa'da kapitalizmin yeşermeye başladığı sıralarda, bazı müteşebbis tüccarlar, loncaların bu katılığını kırmak üzere, kırsal alandaki üretim olanaklarını kullanmaya başlamışlardır. Buna iktisat tarihi literatüründe *Verlagsystem* adı verilmektedir.

Avans sistemi adını da verebileceğimiz bu uygulama, ana çizgileri itibariyle, tüccarın hammaddeyi köylü zanaatkâra vermesi ve bunu işlemesi karşılığında ona bir ücret ödemesidir. Biraz daha somutlaştırmak üzere, tüccar ham

yünü köylü eğiricilere vermekte, bunu iplik haline getirtmekte; sonra bu iplikleri gene köylü zanaatkârlara dokutmakta ve böylece kumaş üretiminin çeşitli aşamalarını, avans usulüyle, lonca tipi üretimin dışında gerçekleştirmektedir. Böylece elde ettiği kumaşları ise, uluslararası piyasalarda ve çok farklı fiyatlardan pazarlamaktadır.

Ankara'da sırf imalatla geçinen köylerin varlığı, Batı'da kapitalizmi başlatan *Verlagsystem*'in, sofa ilişkin olarak bu şehir ve civarında da ortaya çıktığını ciddi bir şekilde düşündürmektedir. Öte yandan, bölgedeki tımar sahiplerinin ayni gelir olarak elde ettikleri tımar gelirlerini, yerel piyasada satıp nakde çevirebilmeleri de, bu tezi destekler niteliktedir.

Halit Ongan tarafından yayımlanan *Ankara'nın İki Numaralı Şeriye Sicili*'nde (16. yüzyıla ait) 1800 davaya ait bilgi bulunmaktadır. Bunlar arasında yaptığımız bir sayım sonuçları vermiştir. Aslı mâl (sermaye, kapital) 20, Çuka (bir cins kumaş) 33, sof 41 kere geçmektedir ve 1800 davadan yaklaşık 350'sinde kumaş adı geçmektedir. Sof üretiminin zirvede olduğu 16. yüzyıldan çok sonraları, üretim iyice gerilemişken, 2 Kasım 1827'de düzenlenen İhtisab Defteri'ne göre, 75 ayrı meslek kolunda (esnaf), 2.349 işyeri bulunmakta, bunların 267'si dokumacılık alanında yer almaktadır. Endüstrinin tam bir çöküş içinde olduğu bir dönemdeki bu % 12'lik oran, 16. yüzyılda Ankara'daki dokumacılığın boyutlarına ışık tutacak niteliktedir.

16. yüzyıla ait bir buyrulduda, esnafın elinde bulunan kalp ve tağşiş edilmiş altınları mübayacılardan değiştirmeleri istenmiştir; bu buyrulduda, Ankara esnafı hakkında genel bir ifade kullanıldığı halde, bedesten (yani Bezzestan, kumaş ticareti yapılan yer) esnafının adı özel olarak belirtilmiştir. Bu da dokumacıların ne kadar ayrıcalıklı olduklarını göstermektedir ve tabii nakit paranın çoğunun onların elinde olduğunu da. Öte yandan, bedestenin dışında, Atpa-

zarı'ndaki Penbe hanı ve İplik pazarı da, Ankara'daki dokumacılığın boyutları hakkında bilgi veren önemli işaretlerdir.

Ankara'da 16. yüzyılın sonlarındaki bir sayıma göre 621 tezgâh bulunmaktaydı, buna civar köy ve kasabalardaki tezgâhlar eklendiğinde, 1000 civarında bir sayıya ulaşılmaktadır ki, bu çok büyük bir üretim kapasitesi anlamına gelmektedir. Gerilemenin yoğunlaştığı 19. yüzyıla gelindiğinde ne kadar tezgâh kaldığı bilinmemekle birlikte, 1817 yılının 8 ayında 5.896 top (yaklaşık 132.860 metre) ham şal; 1137,5 top (yaklaşık 27.300 metre) ham sof imal edilerek satıldığına dikkat edilecek olursa, 16. yüzyıldaki üretim rakamlarının ne kadar büyük oldukları tahmin edilebilir. Zaten 1599 tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre, 18 tüccar tarafından toplanan 5.700.000 akçe değerindeki 162 yük sof, Halep ve Venedik'te pazarlanmak üzere satın alınmıştır.

16. yüzyıldaki Ankara nüfusunun dağılımına ilişkin sağlıklı rakamlara sahip değiliz. 1881 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre, Ankara şehrinin nüfusu şöyle dağılmaktaydı:

Müslüman	17.218	% 67,3
Hıristiyan	7.954	% 31,1
Yahudi	413	% 1,6
Toplam	25.585	%100,0

Aynı sayımdan, kentte yaklaşık 2.200 dükkân olduğunu öğreniyoruz. Bu 11 kişiye bir dükkân anlamına gelmektedir ki, yalnızca yerel ticaretle, 11 kişinin bir dükkân sahibini geçindirmesi olanaksızdır. Üstelik, kadınların genelde evde oturdukları, çocukların üretime katılmadıkları ve her dükkânın en az iki veya üç kişiyle işletilebildiği hesaba katılacak olursa, dükkân başına nüfus 3-4'e gerilemektedir. Bu da Ankara üretiminin 19. yüzyılda bile ulus-

lararası piyasaya yönelik olduğunu göstermektedir. Aynı şeyleri yoğun Hıristiyan ve Yahudi nüfus için de söylemek ve bunların oranlarının daha önceki tarihlerde bundan yüksek olduklarını ileri sürmek mümkündür.

Ancak, gösterdiğimiz bütün benzerliklere rağmen, Ankara'nın uluslararası piyasaya yönelik sof üretiminden bir kapitalizm, hatta kapitalizme giden yol bile çıkmamıştır. Bunun başlıca sorumlusu Osmanlı yönetimidir. Eğer başlıca nedenleri saymakla yetinirsek, Osmanlı merkezi yönetimi bir kapitalizm için zorunlu olan sermaye birikimine ve yerli bir burjuvazinin oluşmasına olanak vermemiştir. Herhangi bir yerli tüccar biraz palazlandığında, sudan bir bahaneyle müsadereye giderek, sermaye birikimini önlemiştir. Böylesine bir güvensizlik ortamında, sermayelerinin çoğu zaman çocuklarına kalmayacağından endişe eden tüccarlar, birikmiş ticari sermayelerini üretime yatırmak yerine, iddihara veya verimsiz alanlara sarfetmeye yönelmektedirler. Öte yandan, yabancı tüccarlara yerli tüccarlara nazaran ayrıcalıklar tanınarak, sonuçta yerli tüccarın da yabancı tüccar için çalışmasına yol açmıştır. Bunun sonucu olarak, Osmanlı ticareti çok erkenden itibaren yabancıların eline geçmiş ve Avrupa endüstrileşmesinin paralelinde manipüle edilir bir hale gelmiştir. Öylesine ki, 19. yüzyıldan itibaren Batılı ile yerli gayrimüslim tüccarlar tiftiği kumaş olarak değil de, ham iplik olarak ihraç etmeye başlamışlardır. Tschichatscheff, Ainsworth ve Mordtmann'ın tahminleri, Ankara ham tiftik ihracatının yüzyıl ortalarında 500.000 altın civarında olduğu yönündedir.

Bu oluşumun paralelinde kent gerilemiş, 16. yüzyılda kenti ziyaret eden seyyahların ağız birliği ettikleri mamur kentin yerine, herkesin dikkatini çekecek kadar iç karartıcı bir hüzne bulanmış bir kerpiç evler yığını geçmiştir.

Bulgaristan'daki Osmanlı Mirasının Kaderi, Bulgar Kentler Örneği

Bernard Lory, *Le Sort de l'Héritage Ottoman en Bulgarie, l'Exemple des Villes Bulgares 1878-1900* (İstanbul: Editions ISIS, 1985), *Varia Turcia* I.

Beş yüz yıl bir Osmanlı eyaleti olarak hayatını sürdürmüş olan Bulgaristan'daki Osmanlı mirasının kaderini belirleyen temel öğe, bu ülkenin bağımsızlıkla birlikte kendine yol olarak çizdiği modenleşme hareketi olmuştur.

Bulgaristan'da modernleşme hareketi, yani Batılılaşma bir "Osmanlılıktan kurtulma" olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Bulgarların "Türk boyunduruğu"ndan söz etmeleri âdet olmuştur. Marksistler ise Osmanlı egemenliğini bir Türk feodalizmi olarak sunmaktadır. Bu iki söylev de, bilimsel olmaktan çok ideolojiktir. Çünkü, ne bir boyunduruk söz konusudur, ne de feodalizm. Batı'ya benzemek isterken, onun geçmişinden ödünç alınan terimlerle kendi tarihlerini açıklamak isteyen Bulgarlar tarihin tahrifi noktasına ulaşmaktadırlar.

Osmanlı kültürü bir Türk kültürü olmaktan çok, birbirlerinden ayrı kalan farklı kültürel unsurların üzerine dökülen bir sos gibidir. Bu sos imparatorluğun farklı halkları tarafından oluşturulmaktadır.

Bulgaristan'a Batılılaşma hareketi 19. yüzyılda Orta Avrupa ve Rusya'dan gelmiştir, ama 1840'lardan itibaren İstanbul'dan kaynaklanan alafranga modasının etkisini de ihmal etmemek gerekir.

Batılılaşma döneminde Bulgarlar Osmanlı Bulgaristanı'nı hep Osmanlı'ya karşı direnen ve kültürel özünü kıskançlıkla koruyan bir yer olarak tanımlamışlardır. Oysa, Bulgar özü hiçbir zaman kesin olarak tanımlanamamıştır. Belgeler olmadığından hipotezlerle yetinilmekte ve bunlar sonunda kesinlikler haline dönüşmektedir (Örneğin, toprakları ortaklaşa işleyen geniş aile *zadruga* Bulgarlarca bin yıllık diye ilân edilmekle birlikte, 17. yüzyıldan önce Bulgaristan'daki varlığı doğrulanamamıştır ve bu nedenden ötürü de, muhtemelen bir Osmanlı yaratısıdır).

Bulgarlar üst üste gelen halk ve kültür tabakalarını kendilerine yabancı saydıklarından (Batılılaşma hareketinin yerleşebilmesi için saymaları da gerekir, bu da yetmez, bütün bunları geri görmeleri gerekir), 1878'de Ayastefanos antlaşmasıyla bağımsız bir devlet haline gelince, beş yüzyıl önce ortadan kalkmış olan ortaçağ Bulgar devletini ihya ettikleri düşüncesini ileri sürmüşlerdir. Ulusal devletlerini geç kuran siyasal formasyonların hemen tümünde bu romantik nostalji vardır ve sürekliliklerini böyle kanıtladıklarını, ortak geçmişi böylece ideolojik düzeyde yarattıklarını düşünmekte ve ara dönemi yok saymaktadırlar. Milli birliği sağlamanın başka yolunu bulamamaktadırlar, çünkü Bulgarlarda aynı ulusa ait olma duygusu yoktur. Burada, Batı'da neden böyle olmadığı sorulabilir. Bu sorunun cevabı, aynı zamanda Batı ve Doğu Avrupa devletleşmeleri arasındaki farkı da ortaya koyacaktır. Batı Avrupa'da ulusal

birliği dayatan temel öğe her şeyden önce kapitalizmin yayılma ve gelişme sürecidir. Ulusal pazara ihtiyaç duyan çeşitli ülkelerin burjuvazileri bunun fethine ekonomik olarak girişmişlerdir. Bunlara ülkelerini siyasal olarak fethetmek isteyen kralların da çabaları eklenince ortaya Batı tipi ulusal devletler çıkmıştır. Bu tip devletlerde ülke halkının ulusallığından çok ülkenin bizatihi kendisinin ulusallığı (ulusal sınırlara kavuşmuş olması) önemlidir. Oysa, Doğu Avrupa ülkelerinde iç pazarı fethetmeye ehil bir burjuvazi olmadığı gibi, o ülkelerin pazarını zaten Batılı güçler kendi hesaplarına fethetmektedirler. Bu durumda Doğu Avrupa ulusal devleti, her şeyden önce, insanlarda ulusallık bilincinin yaratılmasına bağlı tepeden inme bir hareket olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Bulgar ulusçuluğunun reddi mirasının nedenlerini yerli yerine oturtmanın ötesinde, kucağından ayrıldığı anasına karşı olan sertliğini de anlamak mümkündür.

Bulgarlar köken itibariyle Turan soyundan olmakla birlikte ve Balkan yarımadasına Volga bölgesinden gelmiş bulunmakla birlikte, tarihi tahrif ederek kendilerine başka bir köken aramışlardır, çünkü Türklerle aynı kökten olmak ulusal davalarını yok edecekti. Avrupa'nın Batı'sında aynı etnik hazneden olmakla birlikte ayrı ayrı ulusal devletlerin kurulabilmesi mümkündür, çünkü bu iş her şeyden önce belli bir coğrafi bütünlüğün burjuvazisinin ve kralının sorunudur, ama yukarıda andığımız nedenden ötürü Doğu'da bu olamaz. İşte, bunu belki de sezgisel olarak fark eden Bulgarlar, Türklerle aynı kökenden olduklarını tamamen görmezden gelmektedirler.

Bulgarlar diğer Osmanlı halklarının tersine, Osmanlı yönetiminde kariyer yapan insanlara hiç sahip olmamışlardır. Bu yüzden bağımsızlıktan sonra devlet yönetiminin organizasyonunu Ruslar yapmıştır. 1879 kışında "bütün Bulgaristan ve Rumeli'de lise bitirmiş 400 Bulgar vardır."

Yeni Bulgar devletinin kendine özgü siyasal bir geleneği olmadığından, Bulgar kralı olan Battenberg prensi halk tarafından yüksek Osmanlı yöneticilerine gösterilen yüceltme biçimleriyle karşılanmıştır. Sofya'da prensi nasıl selâmlayacaklarını bilemeyen "yurttaşlar" temennalarla yaklaşmışlar ve başka bina olmadığı için valinin konağına yerleştirmişlerdir.

Daha sonra, bürokrasinin Batı modeline göre islahına girişilmiştir, ama memur sayısının artması ve görev unvanlarının değişmesinden başka bir sonuç elde edilememiştir. Bahşiş, kahveci, geç gelme, erken gitme gene devam etmektedir.

Osmanlı vergilerinin bir kısmı Rus işgâli sırasında kaldırılmışlarsa da, hem bunlar sonradan yeniden ortaya çıkmış, hem de diğer vergiler Türkçe adlarını koruyarak uzun süre devam etmişlerdir.

Bağımsızlıktan sonra Rusların Bulgar adlî sistemini kurma çabalarına karşın, Osmanlı yasaması uzun süre yürürlükte kalmıştır. 1878 Mart'ında Tatar Pazarcık "yargı kurulu"na atanan Danail Yurukov anılarında "ne kanun, ne de hak ve görevlerimize ilişkin bir talimat vardı. Bir gün kaza başına sorduk: Neye göre yargılayacağız, hiçbir yasa yok? Bize şöyle cevap verdi: Türk kanununa göre yargılayacaksınız, fakat onu nerede bulacağımızı bilemediğimizden vicdanınıza göre yargılayacaksınız" diye anlatmaktadır.

Böylece Bulgar hukukçularının ilk işi Osmanlı Mecellesini (Arnavudov, 1881) ve açıklamalarını (*Yürürlükteki Osmanlı Yasaları İçin Anahtar,* Armodios ve Popov, 1884) kendi dillerine çevirmek olmuştur.

İşin ilginç yanı, daha sonraki yıllarda Bulgarlar kendi yasama faaliyetlerine girişince, Osmanlıların Batı'dan aldıkları kanunları yürürlükten kaldırmışlar ve yerine gene bir Batı ülkesinden çevirdikleri başka bir yasayı getirmiş-

lerdir. Kimse Bulgar örfi hukukunu hesaba katmayı aklına getirmemiştir. Bu durum bile tek başına Bulgarların Osmanlı mirasını reddetmelerinin bir ulusçuluk veya Türk boyunduruğundan kurtulmak olmayıp, özü itibariyle bir Batılılaşma hareketi olduğunu ortaya koymaktadır.

Kent polisi uygulaması da uzun süre gelişememiş ve Osmanlı pazvant geleneği sürdürülmüştür.

Stambolov diktatörlüğü dönemindeki yolcuların taşımak zorunda oldukları *otkrit listi*n Osmanlı teskeresinden hiçbir farkı yoktur. Ceza infaz uygulaması da doğrudan Osmanlıdan mirastır. Osmanlılarda suçlular sadece dinlerine göre farklı mekânlarda hapsedilmektedirler, bunun dışında bütün mahkûmlar, suç cinsleri, yaşları vs. ne olursa olsun bir arada kalmaktaydılar. Bu usul aynen devam etmiştir.

TARIM REFORMU

Bulgaristan'da tarım reformu denilen olay, 1877-1900 arasında 6 milyon dekar işlenir alanın Türk sahiplerinden Bulgar köylülerine geçirilmesi işlemidir. Bu işlemler sırasında Osmanlı döneminde fakir köylülerin de birkaç hayvan besleyebilmelerine olanak veren ortak meralar ile vakıf araziler ilga edilmiştir. Bunların köylülerin eline geçmesi ve özellikle de Osmanlı zamanında iyi korunan ormanların tarıma açılmasıyla, Bulgaristan bir küçük köylü ülkesi olmuştur. Ancak, yeni kurulan devletin gelir ihtiyacı bu köylülerin ağır bir şekilde vergilenmelerine ve tefeciliğin Osmanlı usulüne göre artarak devamına yol açmıştır. Faiz hadleri %100, hattâ 150'dir. 1901'de 1200 köyde yapılan bir anket, 305 tanesinin tefecilik yüzünden tamamen, 450 tanesinin yarı yarıya ve 445 tanesinin de kısmen iflas ettiğini ortaya koymuştur. Bu durumda Osmanlı tipi çiftlikler (300 dekardan daha büyük tarımsal işletme) yeniden artmaya

başlamıştır. 1888'de Güney Bulgaristan'da 135 olan çiftlik sayısı, 1897'de 4.309'a ulaşmıştır.

Osmanlı tarım teknik ve araçları da uzun süre devam etmişlerdir (dikanya ve öküzle sürüm gibi). Ayrıca, Osmanlıların Bulgaristan'a getirdikleri ürünler (gül gibi) gene aynı minvalde yetiştirilmektedir. Ancak, pirinç tarlası sahibi beylerin empoze ettikleri angaryalar yüzünden pirinç ekimi yeni devlette hoş karşılanmamış ve Doğu Rumeli bölgesi bir süre sonra bu ürünü ithal etmeye başlamıştır.

EKONOMİK KALKINMA

Bulgarlar, bağımsızlıkla birlikte ülkenin hızlı bir ekonomik gelişme içine gireceğine inanmışlardır. Akıl yürütmeleri basittir: Yeni Bulgar rejimi düzen ve adalet sağlayacaktır. Artık haydutluk, müsadere ve zorunlu bahşişler olmayacaktır. İstanbul'a doğru akan ve orada lüks ile Osmanlı borçlarının ödenmesinde kullanılan vergiler artık ülkenin refahına kullanılacaktır.

Ancak, 3.372.500 km^2'lik ve 28 milyon nüfusu olan bir imparatorluğun dinamik ve zengin bir eyaleti olan Bulgaristan, bağımsızlıkla birlikte, 62.777 km^2'lik ve 2 milyon nüfuslu küçük bir prenslik haline gelmiştir. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca imparatorluk içinde kendilerine geniş bir pazar oluşturan ve İstanbul, İzmir, Halep, İskenderiye, hatta Bosna'dan Kızıldeniz'e kadar birçok pazarda sağlam yer edinmiş olan Bulgar tüccarlar Berlin antlaşmasıyla bu avantajlarının hepsini kaybetmişlerdir. Osmanlı ekonomisiyle bütünleşmesi devam eden Doğu Rumeli ise, şimdi Bulgaristan'ın en zengin eyaletidir.

Bu durumda ekonomik gelişme hayalleri kuran Bulgaristan Osmanlı ekonomik alanından çıkmış, ama daha ağır koşullarla Avusturya-Macaristan ekonomik alanına girmiştir. Ama gene de her şeye rağmen Bulgar ihracatının en bü-

yük pazarı Türkiye olmaya devam etmiştir.

Bulgaristan'da bağımsızlık öncesinde, Türkler endüstri alanında ev imalatına Bulgarlardan daha az yatkın olduklarından ve mamul malları genelde pazardan sağladıklarından, Türk göçü Bulgar küçük endüstrisinin iflâsına yol açmıştır. Üstelik Osmanlı geleneği içinde sadece Müslümanlara has zanaatlar vardır. Bunlar ise Türk göçüyle tamamen yok olmuşlardır. Bu durumda, Bulgaristan'daki esnaf zihniyeti de çökerek, küçük dükkâncıyı ifade eder hale gelmiştir. Ve meslek kuruluşlarını yeniden oluşturmak için hükümetin ciddi çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Osmanlı'nın ulaşım alanındaki mirası Bulgaristan'ın ekonomik gelişmesinde mutlak bir rol oynamıştır. 1879'da prensliğin yol şebekesi 2.100 kilometredir ve bu rakama Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasındaki büyük gayreti sayesinde ulaşılmıştır. Ayrıca Bulgar telgraf ağı da hemen hemen mükemmel bir şekilde Osmanlı'dan devralınmıştır.

BULGAR KENTLERİNDE OSMANLI MİRASI

1877'den önce Bulgaristan'ı gezen yabancılar buradaki kentlerin tamamen Şarklı olduğu konusunda birleşmektedirler. Çünkü bu kentler plansızdır, dar ve çoğunlukla çıkmaz sokaklı (*kyor sokak*) ve en iyi durumda da Arnavut kaldırımıyla döşelidirler (*kaldaram*). Kente siluetini veren minareler, konaklar, hamamlar, bedestenler ve kervansaraylar olmaktadırlar. Ticaret ve zanaat için ayrı bir mahalle vardır (*çarşiya*).

Bağımsızlıktan sonra Bulgarların sahiplendikleri veya geçici Rus yönetiminin el koydukları dışındaki bütün Türk evleri, ya kinden ya da yakacak olarak kullanmak üzere tahrip edilmiştir. Nüfusu 20.000 kadar olan Sofya'da kısa zamanda 870 Türk evi tahrip edilmiştir. Ayrıca birçok Türk camisi de Bulgarların intikam duygularına kurban olmuş-

tur. Ancak, camilerin tahribine veya vakıf malların sahiplenilmesine karışanların sonlarının hayırlı olmayacağına dair halk arasında batıl inançlar da oluşmaktan geri kalmamıştır.

Müslüman evlerinin harem ve selamlık diye iki kısma ayrıldığı bilinir. Bulgar evleri de, bu adları taşımamakla birlikte, aynı Türk evlerinin planına göre yapılmıştır ve kadınlar genelde erkeklerden ayrı bir dairede yaşamaktadırlar. Her iki dinden olanların pencereleri de cumbalıdır. Diğer yandan, ev eşyaları tamamen Osmanlıdır. Bulgarlar da Türkler gibi yerde oturmakta, yemekte ve uyumaktadırlar.

MUTFAK MİRASI

Avrupa'da yoğurdun bir Bulgar icadı olduğuna inanılmasına ve yoğurdun fermantasyonunu sağlayan *basile bacillus bulgaricus* adı verilmiş olmasına rağmen, yoğurt bir Türk yiyeceğidir ve Bulgarlar buna *kiselo mlyako* (ekşi süt) adını vermektedirler. Oysa, diğer tüm Osmanlı ülkeleri tıpkı Türkler gibi yoğurt demektedir. Ayrıca Bulgarların yoğurt yapma tekniği Osmanlılarınkinden farklı ve Asya Türklerininkiyle aynıdır. Bu da, hem Bulgarların Asyalı kökenlerini, hem de yoğurt yapmayı Asya Türklerinden öğrendiklerini işaret etmektedir.

Bulgarcadaki yemek adlarının çoğu Türkçedir, çünkü Bulgarlar gerek yaşam koşulları, gerekse din adamlarının baskısı yüzünden (yılda 332 gün et yemek yasaktır) çok dar bir mutfağa sahiptirler, oysa Türklerin mutfağı oldukça geniştir. Ünlü mizahçı Aleko Konstantinov gerçekten Bulgarlara ait ancak dört çeşit yemek sayabilmektedir.

Alkollü içkilerin çoğu, mezeler, kahve, boza, salep, ayran vb. Bulgaristan'a Türkler tarafından getirilmiştir. İlginç bir nokta, Doğu'da çok yaygın bir içecek olan çayın Bulgaristan'da Türkler döneminde yalnızca bir ilâç olarak kulla-

nılmasıdır.

Nihayet, Bulgaristan'daki ev ve mutfak araç ve gereçlerinin büyük çoğunluğunun adları Türkçe kökenlidir. Elbiseler ise genel Osmanlı modasını izlemektedir, o kadar ki, İstanbul'da alafranga moda başlayınca Bulgaristan'a da sirayet etmiştir (çoğu zaman iddia edildiğinin tersine doğrudan Avrupa'dan gelmemiştir).

Son olarak, Bulgar ağırlık ve uzunluk ölçüleri de tamamen Osmanlıdır.

Türk müziği Bulgaristan'da çok etkili olmuştur. Bağımsızlıktan ve Türk göçünden sonra Türk şarkılarını icra etme işini üstlenen Çingeneler, Bulgarlar tarafından takdir edilmektedir.

Bulgarlara Türklerden kalan bir miras da, pehlivanlık ve güreş seyretme zevkidir.

Osmanlı mirasının sürekliliğini açıklayan şu gazete cümlesi önemlidir. 1878'den itibaren gazetelerde sık sık "ülkemiz kurtuldu, ama biz kendimiz kurtulduk mu" cümlesi yer almıştır.

Osmanlı etkisi Bulgarlar tarafından hep kötü gösterilmiş ve böylece geri kalmalarına bir gerekçe oluşturulmuştur. Bu demagojik bir tavırdır; o kadar ki, bunun böyle olduğunun kanıtlanması uğruna tarihin tahrif edilmesinden bile kaçınmak, Bulgarlar için her zaman mümkün olamamıştır.

Antik Roma Sitelerinde Kentsel İşlevler ve Toplumsal Doku

Antik dünyayı incelemek söz konusu olduğunda, ortaya sayılamayacak kadar çok sorun çıkmaktadır; bunların başında da sıradan insanların tarihini yapmanın, çalışanların ortaklaşa psikolojilerini belirlemenin olanaksızlığı gelmektedir. Kaynaklarımız suyun başını tutanlar tarafından belirlenmiştir ve okuyucu bu deformasyon konusunda uyanık olmalıdır. Bunun yanı sıra, günümüzün insanları antikiteyi daha çok kalıntıları aracılığıyla tanımaktadır. Ve eşyanın tabiatı gereği, o dönemden bugüne en görkemli ve en dayanıklı mimari eserlerin harabeleri ile bazı sanat eserleri ulaşabilmiştir. Bu kısmi göstergelerle bir kültürün tümü hakkında fikir edinmek olanaksızdır, ama ortalama kalıntı ziyaretçisi, antik dünyayı bu kısmiliğin doğrultusunda tasavvur etmekte ve acaba neden hiçbir ev bugüne ulaşamadı, acaba neden hiçbir atölyenin kalıntısını göremiyorum sorusunu kendine sormamaktadır. Ayrıca antikite bugün sislerin arasından göründüğü kadar sanatsever de değildi, müzeler-

deki hızlı gezilerin uyandırdığının aksine, sıradan insanlar sanat eserlerine ulaşamıyorlardı.

Sağlıklı bir kent çözümlemesi, işe önce nüfus rakamlarıyla başlamalıdır, ama kaynaklar antik Roma sitelerinin nüfusları hakkında tamamen suskundurlar. Bu nedenle bu konudaki hesaplamaları kent yüzölçümlerine (ama nüfus yoğunluğunu bilmeksizin), mezarlık sayımlarına (ama buraların ne süreyle kullanıldıklarını ve ortalama ölüm yaşını bilmeksizin), veya belediye görevlerine ilişkin kayıtlara (ama bu kayıtlar yalnızca özgür ve yetişkin kişileri hesaba kattıklarından çocuk, köle, azatlı veya yabancıların sayılarını bilmeksizin) dayandırmak zorundayız. Bunlara dayandırılarak yapılan hesaplamalar Roma kentlerinin çoğunun 8.000 ile 25.000 arasında bir nüfusa sahip olabileceklerini ortaya koymuştur. Tüm Roma kentleri içinde yalnızca Roma 1 milyona yaklaşan bir nüfusa ulaşmış; İskenderiye, Antakya ve Kartaca 200.000'i geçmişler ve Apameus, Ephesus ile Bergama da 100.000'e yaklaşmışlardır. Bunların dışında hiçbir kent bu rakama değil ulaşmak, yaklaşamamıştır bile. Bunun yanı sıra, en iyi günlerinde bile, hiçbir taşra kenti hektara 150 kişilik nüfus yoğunluğunu aşamamıştır ve merkezlerden uzaklaşıldıkça, kent nüfuslarının beş veya altı bin kişiden de aşağı düşmesi söz konusu olmuştur. Ama bu zayıf kentleşme gene de toplam nüfusun %10'una tekabül etmektedir ki, bu hadde yeniden ancak 17 yüzyıl sonra ulaşılabilecektir.

Roma kentini incelerken *civitas* kavramının üzerinde biraz durmak gerekmektedir. Ülkemizde çoğu zaman sanıldığının tersine, *civitas* (biz Fransızcalaşmış hali olan site'yi kullanıyoruz) bir kenti değil, bir kentle birlikte onu çevreleyen kırsal alanı, bir küçük vatanı ifade eder. Böylece nüfusu 5-6 bin olan bir kentte 15 bin kişilik tiyatronun ne aradığı ortaya çıkar. Roma *civitas*'ı aslında küçük bir cumhuriyettir ve kendi egemenliği altındaki küçük kırsal alanla

birlikte hem ekonomik, hem de siyasal bir birlik meydana getirir. Roma İmparatorluğu ise, bütün bu küçük kentleri kendine vergisel olarak bağlamış üst siyasal organı temsil eder. Yoksa, çoğu zaman yanlış olarak iddia edildiğinin tersine, 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkacak olan merkezi imparatorluklar gibi, bu küçük cumhuriyetler üzerinde her türden karar ve yönetim yetkisine sahip değildir. Daha açık olmak gerekirse, Roma İmparatorluğu bir *civitas*lar federasyonudur, ama bu federasyon irade olarak değil de Roma'nın fetihleriyle ve dayatmasıyla oluşmuştur. *Pax Romana* (Roma Barışı) denilen şey işte tam da bu olguyu ifade etmektedir. Antik kent *civitas*ın tümüne hizmet etmek için vardır ve bu kentlerdeki kamusal bina ve alanların hacmine bakarak, buraların nüfuslarını abartmamak gerekir. Öte yandan, *civitas* bilinci o kadar yüksektir ki, herkes öz adı ve klan adının yanı sıra, hangi *civitas*'a mensupsa onun adıyla da, hatta bazen yalnızca onun adıyla anılırdı. Diğer yandan, kendi sitesinin dışında ölenlerin mezar taşlarına ait oldukları sitenin adı mutlaka yazılırdı.

Bu durumda, yerleşik fikirlerin aksine olmak üzere, şöyle bir antik Roma kenti manzarası ortaya çıkmaktadır: Her yurttaş bir *civitas*a mensup olan anlamında, hayat ve düşünce çerçevesi olarak az nüfuslu, kısıtlı bir alana sahiptir. Böylece Romalı fatihlerin bizzat kendilerinin koydukları bölge veya eyalet adları birer coğrafi hayalettir. İmparatorluk döneminde Galyalılar, İspanyalılar, Asyalılar (Küçük Asya, Anadolu) yoktur, bunlar maliyeciler ve valiler için vardır, ama bunun yerine Ephesoslular, Miletoslular, Prieneliler vardır. Ve bu sitelerin ufku, çoğunluğu itibariyle, 50 kilometreyi aşamamakta, içgüdüsel dayanışmaları birkaç binden fazla kişiyi kapsamamaktadır; bu insanların gözünde, bu küçük vatanlarının tek bir simgesi ve merkezi vardır:

Bu yerel yurtseverlik kendini göstermek için binlerce bahane yaratmıştır. Lütufları, ayrıcalıkları ve yükselmeleri ince dozlarda ayarlayarak rekabeti körükleyen ve böylece beklenti ve umuda dayalı bir sadakati güçlü kılan Roma sistemi bunun böyle olmasını istemekteydi. Bu rekabet körüklemenin en çarpıcı örneklerinden birini kent surları oluşturmaktaydı. Bir kente, imparatorluk kararnamesiyle ve nadiren tanınan sur yapma hakkı bir prestij göstergesi olmaktaydı. Adlar konusunda da benzeri bir durum söz konusuydu. Bir imparatorun adını taşımak bir kent için şerefti ve bu ayrıcalık senato (yani imparator) tarafından cimrice verilmekteydi. İsteyen her kent Julius, Augusta, Claudia veya Flavia adını alamazdı. Ayrıca kentler liyakatlerini belirten *Pia Fidelis* (mümin, sadık), *Firma* (güçlü), *Pacensis* (barışı egemen kılan), *Victrix* (muzaffer) gibi sıfatları veya *Narbo Martius* (Mars kenti) *Des Augusta* (Saygın tanrıça) gibi adları da kendi iradeleriyle alamazlardı. Ancak, bu surlar ve adlar ne kadar parlak olurlarsa olsunlar, gerilerindeki hukuki statülerin ve yönetsel işlevlerin doğasına ilişkin çok daha temelli farklılaşmaları gizleyememekteydiler.

Caesar tarafından geliştirilen hukuki yapıya göre Latin ve Roma yurttaşlığı dışında kalan siteler üç statüde yer almaktaydılar:

-Yenilen halklar Roma yasasına tabi kılınmakta ve Roma'ya vergi vermekteydiler, bunlara *stipendium* (asker maaşı) ödeyenler denilmekteydi.

-Bazıları yaptıkları hizmetlerden veya diplomatik nedenlerden ötürü, "vergiden muaf" sayılmaktaydılar.

-Sonuncu kategori ise Roma'nın *feoderati* (bağdaşık) olarak kabul ettiklerini kapsamaktaydı. Bunlar bir süre Roma ile eşit koşullarda anlaşma yapmış ve Roma'ya yenilerek

değil de, anlaşma yoluyla bağlanan sitelerdi.

Augustus döneminden başlamak ve tüm imparatorluk süresince devam etmek üzere, siteler, Roma'nın buraların yurttaşlarına tanıdığı haklara göre üçe ayrılmışlardır: en altta *jus peregrinuma* (yabancılar hukuku) tabi olanlar, sonra Latin hukuku ve en üstte de Roma hukukuna tabi siteler.

Jus peregrinuma tabi sitelere doğum veya başka nedenlerle ait olan özgür kişiler, bu hukukun onlara tanıdığı sınırlı haklardan yararlanmaktaydılar. Bunlar, sitelerinin kurumlarını belirleyen eyaletin yasalarına tabi olmakta ve iki cins doğrudan vergi ödemekteydiler. Bunlardan birincisi olan *tributum soli*, adına rağmen yalnızca toprak değil, aynı zamanda menkul (köle gibi) ve gayrimenkul (ev gibi) malları da kapsamaktaydı. İkincisi ise, yerine ve zamanına göre bazı değişiklikler gösteren ve yetişkinlerden alınan kafa vergisi, *tributum capitis* idi. *Peregnius* bir sitenin özgür bir erkeğinin üst hukuka tabi bir kadınla evlenmesi (ve tersi) mümkün değildi ve bu kişiler doğrudan ticaret yapmaktan men edilmişlerdi (her türlü muhasebe işlemleri Latin veya Roma hukukuna tabi bir yurttaşın elinden geçmeliydi). Öte yandan, bu gibi sitelerin yurttaşları, adalet, veraset, azat vb. konularda sayısız kısıtlamalara tabiydiler. Ayrıca bu gibi sitelerin yurttaşlarının bir üst hukuk alanına tırmanabilmelerinin kurumsal hiçbir olanağı yoktu, bunlar bu şansı ancak imparator veya devlet zadegânından birinin himayesi veya orduya katılma (25 yıl hizmetten sonra Roma yurttaşlığını elde edebilmekte ve bu hakkı çocuklarına intikal ettirebilmekteydi) yoluyla bireysel olarak yakalayabilirlerdi.

Latin hukukuna tabi sitelerin yurttaşlarıyla aynı medeni haklara sahiptiler; bunlara dava açma, miras ve intikal, ticaret ve *conubium* (Roma hukukuna tabi bir yurttaşla evlenme ve çocuklarını bu hukuka tabi kılma hakkı) gibi konuları kapsamaktaydı. Ayrıca bu gibi sitelerin yargıçları, her

yıl göreve başlarken, Roma yurttaşlığını otomatik olarak kazanmaktaydılar ve bu hak onların tüm aile mensuplarını kapsamaktaydı. Latin hukukuna tabi sitelerdeki mali düzenlemeler, yabancılar hukukuna tabi sitelerdekilerle aynı olmakla birlikte, haklar çok daha genişti ve kodamanların Roma yurttaşı olarak güvenceleri vardı. Böylece ortaya çıktığına göre, Latin hukuku uygulaması "seçkinleri" özümleme konusunda harika bir araç olmuştur.

Her *civitas*ın küçük bir ülke olduğunu belirtmiştik. Bu küçük ülkelerin yönetimi (*res publica*) için gereken tüm organlar, binalar ve personel "başkentler"de toplanmaktaydı. Antik Roma sitesinde, *civitas*ın hukuken meydana getirdiği *res publica* iki ana veçheye sahipti: *civitas* alanının yönetimi ve kamusal tapınıların işler tutulması. Kamusal işlerin yönetimi *ordo de currionum* (*curia* üyeleri tabakası) adını taşıyan yerel bir senatoya verilmişti. Bu *curia* (yerel meclis) üyelerinin sayısı *civitas*ın büyüklüğüne göre değişmekteydi (ör. İtalya'da 30 ile 110 arasında değişen sayılarda). *Ordo*'nun kompozisyonu da, her beş yılda bir, eksilmeleri gidermek üzere kendi içinden seçim yoluyla yenilenmekteydi. *Curia* üyesi olabilmek için servet ve mertebe koşulları aranmaktaydı. Servet koşulu aranmasının nedeni, *civitas*ın Roma merkezine ödemekle yükümlü olduğu vergiler konusunda *curia* üyelerinin birlikte sorumlu olmalarıydı.

Ordo, yürütmeye ilişkin yetkilere sahip iki yargıç atamaktaydı, halkın bunların seçiminde hiçbir rolü yoktu. Atanan bu görevliler sitenin beledi hizmetleri (çarşı pazar denetimi, kamu işlerinin gözetimi, su getirilmesi, yol, lağım bakımı vb.) ve kentin iaşesi, oyunlar ile gösterilerin örgütlenmesi gibi gündelik işlerin yanı sıra, vergilerin toplanması ve haydutların savuşturulmalarına kadar varan işleri yerine getirmekteydiler. Öte yandan *ordo,* sitenin tapınılarının da gerektiğince yerine getirilmesini gözetmekteydi. Bu iş için

bir yıl süreli rahipler atamaktaydı.

KENT VE KODAMANLAR

Antik dünyanın en başta gelen özelliklerinden biri, kodamanların servetlerini esas olarak topraktan sağlamaları, ama bunları kentlerde sarfetmeleridir. Toprağın giderek daha az sayıda kimsenin elinde yoğunlaşması da antik dünyanın diğer bir temel özelliğidir. Bunun esas nedeni Roma sisteminin siyaset ile mülkiyeti eş tutmasıdır. Yönetimde olanlar ele geçen topraklardan da aslan payını almaktadırlar. Bunun yanı sıra, ancak geçimliğini ve ödeyeceği vergiyi sağlayabileceği kadar gelir elde edebildiği bir toprak parçasını işleyen özgür küçük köylüler de talihin çeşitli darbelerine maruz kalmaktadırlar: kötü hasat, haşere, tarımsal fiyatların düşmesi gibi. Bu gibi köylüler, sigorta veya tazminat sistemlerinin yokluğu nedeniyle, sonunda kentlerdeki kodamanlardan borç almak zorunluluğuyla karşılaşmaktadır. Yüksek faizden alınan borç sürekli olarak arttığından, küçük köylü sonunda mülkünü ya alacaklısına, ya da başka bir sermaye sahibine satmak zorunda kalmaktadır. Böylece küçük toprak mülkiyeti gerilerken, büyük işletmeler (*latifundium*) genişlemektedir. Bu gelişmeyle birlikte tarımsal verim de artmaktadır, çünkü antik dünyanın geri tarımsal teknikleri karşısında, yalnızca büyük tarımsal işletmeler nitelik ve nicelik artışı sağlayabilmekteydiler. Büyük tarımsal tekniklere sahip olan bu gibi işletmeler bazı tarlaları dinlenmeye bırakabilir, hayvan ve tohumluğu ıslah edilebilir, çeşitlenmiş tarım yapabilirlerdi. Mülkünden olan küçük köylü, çoğu zaman ait olduğu yeri terk etmekte, yarıcı, ortakçı veya tarım işçisi haline gelmekteydi (eğer borcundan ötürü köleliğe düşmediyse). Böylece emeğinin büyücek bir kısmı artık, kurbanı olduğu sermayeyi artırmaya yönelmekteydi. Böylece antik çağın

"cehennemi mantığı"nın ürünü olarak, kodamanların mülkleri ile birlikte buralardan sağladıkları rantlar artmaktaydı.

Toprak mülkiyetinin kodamanların servetinin esas kaynağını oluşturmasının iki nedeni daha vardır. Toprak yegâne güvenilir ve istikrarlı yatırım alanıdır ve buna bağlı olarak, saygınlığın temelini oluşturmaktadır. Bunun anlamı, sermayenin tümünün toprağa yatırıldığı değildir; önemlice bir kesim imalathanelere ve ticarete yatırılmıştır. Fakat bu alanlardan sağlanan kârlar kısa bir süre sonra toprağa dönmektedirler. Zenginleşen her tüccar, toprak mülkiyeti ile güvenlik ve saygınlık elde etmenin peşindedir. Ayrıca, tüm görevler yalnızca toprak aristokrasisinin elindedir. Öte yandan, kodamanlar kentte iki zorunlukla karşı karşıyadırlar. Bir yandan, ortaklaşa psikolojiden kaynaklanan ve ekonomik gerçeklerin de ürünü olan bir husus olarak, kodaman mertebesini korumak ve bundan da fazlası, daha yukarıya tırmanmak için, sahip olduğu paranın bir bölümünü sarf etmek ve yeniden paylaştırmak zorundadır. Toprak sahiplerinin hiyerarşide yüksek yere sahip olmaları, elde ettikleri rantların bir bölümünü doğrudan veya dolaylı olarak hemşehrilerine tahsis etmelerini gerektirmektedir; böyle yapmazlarsa mertebelerini korumaları mümkün olmayacaktır. Diğer yandan da, birincisine bağlı bir ikinci zorunluluk olarak, kentin gereken harcamalarını karşılamak üzere yeterli kurumsal donanıma sahip olmaması karşısında, kodamanların bu alanlarda harcama yapma gereği ortaya çıkmaktadır.

Gelirlerinin büyük bir bölümünü Roma merkezine vermek zorunda olan site, bağımsız bir devlet (*res publica*) olarak da birçok büyük harcama yapma durumundadır (kamu binaları, yollar, personel giderleri, dinsel törenler, oyunlar, Roma'ya elçilik heyetleri, beledi çalışmalar vb.). Bunları sağlayabilmek için doğrudan vergi koyamaz, çünkü

bu iş Roma'nın tekelindedir. Bu durumda yalnızca ticaretten doğan dolaylı vergiler ile bazı cezaları toplayabilmekte, ama bunlar harcamaları karşılamanın çok uzağında kalmaktadırlar. Site, sahip olduğu bazı gayrimenkuller ile bağış ve miraslardan da bir miktar gelir sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, vakıflardan bazı ayni gelirler elde etmektedir. Fakat miras ve vakıflar, çoğunlukları itibariyle belirli bir işe tahsis edilmişlerdir ve açığın kapatılmasına yardımcı olamamaktadırlar.

Böylece antik Roma dünyasında, sitelerin toplumsal ve ekonomik haritasına ilişkin bazı özellikler ortaya çıkmaktadır. Kodamanın rolüne dair kültürel bir olgu; zenginlik ile yükselmeyi birbirine bağlayan hukuki bir sistem; gelirlerin esas itibariyle topraktan kaynaklanmasına yönelik ekonomik bir sistem ve siteyi yeterli bir bütçe konusunda güvence altına almayan Roma siyasal ve mali örgütlenmesi aynı noktada buluşarak, toprak sahibini *civitas* bütününün kilit taşı haline getirmektedirler. Böylece kırın kaderini elinde tutan toprak sahibi, kentin kaderine de egemen olmaktadır.

Bu toprak sahiplerinin zenginliklerinin hangi boyutlara ulaştığı konusunda ancak anekdotlardan bilgi devşirmek mümkündür. Örneğin Tacitus, bu taşra zenginlerinin her şeyi istila edeceklerinden söz etmektedir. Yaşlı Plinus ise, Ren ordusunda subay olan birinin inanılmaz zenginlikteki gümüş takımlarından söz ederken, bu adamın atalarının hayvan postlarına sarındıklarını belirtme ihtiyacını duymaktadır. Senatör sınıfına mensup bu zenginlerden bazılarının servetlerinin tutarları bilinmektedir. Bunlar 20 ile 400 milyon *sesterce* arasında sıralanmaktadır (yaklaşık 12 ile 240 milyar TL arası). Olayı zikreden yazara göre (Galienus), zaten çok mütevazı olan bir servet, antikite için ortalama %6'lık yıllık getiri olan bir milyon *sesterce* (yaklaşık 600 milyon TL) sağlamaktaydı ve en büyük servetlerden

birinin yıllık getirisi de 15 milyar civarında eden bir paraya yaklaşmaktaydı. Nominal olarak çok yüksek gözüken bu rakamlar, orta refah düzeyinde bir ailenin harcamaları veya bir lejyonerin maaşıyla kıyaslandıklarında çok daha çarpıcı hale gelmektedirler. Dört kişilik bir ailenin asgari geçimi, buğday fiyatı cinsinden hesaplandığında, ortaya yılda adam başına 450 *sesterce* (270.000 TL) cinsinden bir rakam çıkmaktadır. Bu zenginler, verginin sabit oranlı olmasından sağladıklarının yanı sıra, çalışmama lüksüne de sahiplerdi. Toprak sahiplerinin mülkleri *dispensatores* adını taşıyan kâhyalarca yönetilmekteydi. Demek ki boş zamanı olan toprak sahibi kentsel görevleri üstlenerek, hem de para yardımı yaparak, merkezin esirgediği olanakları siteye yaratmak durumundadır. Ama işin aslı, kodamanların bu görevleri üstlenirlerken, siyaset denilen gayya kuyusunun içine halkı sokarak Pandora kutusunu açmak istememeleri ve kente rantlarından bir bölümünü aktararak, kendilerini yerlerinden edebilecek toplumsal tansiyonlara yol açmamak istemeleridir.

ZANAATLER VE LONCALAR, YANİ KENTİN ÇALIŞAN UNSURLARI

Mesleklerin ve zanaatlerin çeşitlenmesi kentlerin büyüklüğüne bağlıdır. Bir kent ne kadar kalabalıksa, meslekler orada o kadar çeşitlenmiş, yani uzmanlaşma o kadar artmıştır. Bunun yanı sıra, çeşitli yazıtlar ve kaynaklardan edinilen bilgiler ticari mesleklerin zanaatlere ağır bastıklarını göstermektedir. Berber veya tamirci gibi hizmet sunan meslekler ise daha gerilerde kalmaktadırlar. Bugün serbest meslekler adını verdiğimiz tıp, eğitim, sanat gibi alanların ancak çok nadiren zikrediliyor olmaları, bu gibi alanların çok fazla gelişmemiş olduklarının işaretidir. Eğitim, tıp ve sanat, bunları ödeyebilecek olanlar, yani çok küçük bir

azınlık için yüksek düzeyde vardır; kitle için ise, hemen hemen hiç mertebesindedir.

Kentlerde dikkat çeken bir nokta da, mesleki örgütlenmeye ilişkin olanıdır. Aynı kentte, aynı işi yapan veya aynı faaliyet koluna mensup olanların çoğu *corpora* (tekili *corporum*) veya *collegia* (tekili *collegium*) adı verilen mesleki örgütlerde bir araya gelmişlerdir. Ancak, bu loncaların güç ve büyüklükleri çok farklı olmaktadır. Deniz veya nehir taşımacılarının, inşaatçıların muazzam ve güçlü loncalarının, yanında, aşçıların veya pastacıların küçük loncaları yer almaktadır. Üyelerinden gelen aidat ve bağışlara sahip olan bu loncalar bazen minik bir site oluşturmaktadırlar. Bunların bir meclisi vardır (örneğin Rhône ve Saône nehirlerinin üzerinde taşımacılık yapan *nautes collegium*'unun üyeleri *splendissimo ordo* adını taşıyan bir başlık giyerek toplanmaktadırlar), bu meclis, tıpkı site *ordo*sunun da yaptığı gibi yargıçlar seçmektedir ve kodamanlardan birini de, yönetim nezdinde haklarını korusun diye, patron nasbetmektedir. Bu loncaların kendilerine ait bir toplantı yerleri (*scholae*) vardır ve loncanın yıllık genel kurulu, devrevi şölenleri, kendine ait özel tapınısı ona rengini vermektedir. Bu *collegium*lar üyelerine çeşitli hizmetler sunmaktadırlar. Bu hizmetler ya önceden yüklenilmiş olmakta (örneğin üyenin cenazesini kaldırmak), ya da duruma göre ortaya çıkmaktadır (zorluğa düşen bir üyeye bir cins sigorta olarak yardım etmek). Bu loncalar, meslek dalında yer alan herkesi (özgür kişilerin yanı sıra köle, azatlı ve yabancıları da) bir dayanışma örgütü halinde bir araya getirmekle birlikte, bizim çağımız için çok şaşırtıcı bir şekilde, mesleki ve ekonomik alanda herhangi bir amaçları bulunmamaktadır. Bu nokta üzerinde biraz durulmasını gerektirmektedir. Antik çağın loncaları her şeyden önce dinsel örgütlenmelerdir. Sanayi devrimine kadar sürecek olan bu temel özellik, Roma *collegium*larının da tarikatlar gibi davranmalarını gerektirmiş-

tir. Bir lonca üyesi her şeyden önce bir başka üyeyle aynı tapınıyı paylaşan bir insandır. Bunların aynı meslek dalında olmaları ve mesleğin ortak çıkarlarının topluca çözülmesi gibi sorunlar o çağın insanlarının aklına gelmemektedir.

Kentsel toplumda kadınların rolüne gelince, bu konuda elimizde çok az bilgi bulunmaktadır. Kadınların miras ya da intikal yoluyla resmi görevlere sahip olabildikleri büyük toprak sahipleri zümresinin dışına çıkıldığında, kadınların yalnızca karı veya ana sıfatlarıyla yetindikleri anlaşılmaktadır. Bunun anlamı kadınların çalışmadıkları değildir. Belgeler onları her alanda göstermektedir, ama bu işlerde kendi başlarına mı, yoksa birinin himayesi altında mı çalıştıkları anlaşılmamaktadır. En sık rastlanılan ibareler, onların kocalarına (...nın sevgili eşi) veya çocuklarına (...nın sevgili annesi) nazaran ifade etmektedirler. Mezar taşları ise, onların eşlik veya analık konumlarını bir görev olarak sergilemektedir.

KENTSEL DEĞERLER

Tekrar belirtelim, Roma siteleri küçük boyutluydular. Bu nedenle antik Roma kenti başka hiçbir dönemde ve yerde rastlanmadık ölçüde kamusal toplantılara tutkun olmuştur. Antik kentin tasarlanmasında *forum,* tapınak ve oyun sahası gibi alanlar hep bu toplanma tutkusunun işlevinde düşünülmüşlerdir. Ve bu gibi alanların kapasiteleri çoğu zaman kentin nüfusunu çok aşmıştır. Eğer Roma kentlerindeki bu gibi alanların kapasiteleri toplanacak olursa, imparatorluğun nüfusunu defalarca aştıkları şaşkınlıkla görülecektir (bugün, gelişmiş ülkelerde sinema, stadyum, tiyatro gibi yerlerin seyirci kapasitelerinin toplamı, bu ülkelerin toplam nüfuslarının onda birine ancak ulaşabilmektedirler). Üstelik antik Roma kentlerinde forum, hamam, tapınak ve tiyatro gibi yapıların ikincil meydanlara, hatta kırın ortasına

yerleştirilmeleri, bu toplumda, insanların bir araya gelmeye temel bir önem atfettiklerinin kanıtı olmaktadır. Roma taşrasındaki bayram günlerinin sayısını tam olarak bilemiyoruz. Bu rakam, Roma kentinde, 4. yüzyılda ulaşılan yılda 182 gün gösteri rakamından düşük olmakla birlikte, herhalde 130'un altında değildi. Ve bu bayram günleri kamusal ve dinsel törenler, gösteriler, oyunlar veya şölenler vesilesiyle halkın toplanmasına neden olmaktaydı. *Curia* üyelerinin önde gelen görevlerinden biri de, bu bayram günlerinin kullanımını düzenlemek, kaliteyi yükseltmek ve eğer mümkünse, sayılarını artırmaktı. Bu "bayramlar" hiyerarşiyi göze görünür hale getirdikten başka, onu yeniden de üretiyordu. Birileri veriyor, diğerleri alıyor, Gelişmeler takdir ediliyor veya daha önce yapılan oyunların daha iyi oldukları söyleniyordu. Bu arada insanlar konuşuyor, yorum yapıyor, yöneticilere saygı sunuluyordu. Böylece oyunlar toplumsal mesafeyi güçlendiriyor, hem de ortaklaşa bağı sağlamlaştırıyordu. Oyunlar ve gösteriler farklılıkları vurgulayarak, toplumu kaynaşmış halde tutuyorlardı.

Başka göstergeler de aynı yönü işaret etmektedirler, özellikle kültüre ilişkin olanları. Antik toplumda eğitimin kodamanlara ait bir ayrıcalık olduğu iyi bilinmektedir. Bunun nedeni okuma, yazma ve hesabı yalnızca bunların bilmeleri değildir. Bu başlangıç eğitimi, sitenin sağladığı olanaklar sayesinde, sanıldığından çok daha yaygındı. Örneğin çömlekçiler adlarını ürünlerinin üzerine yazmakta ve çömlekler, ne kadar sıvı alabileceklerini belirten rakamlar taşımaktaydılar ve kentler ile mezarlıklara, okunsunlar diye konulan yazıtların çokluğu, günümüze kadar gelebilenlerin miktarından anlaşılmaktadır. Fakat bu basit eğitim düzeyi aşılınca, toplumun çok büyük bir bölümü yaya kalmaktaydı. Kodaman mezar taşlarında ise, en fazla talep gören konu, ölüyü elinde bir *volumen* (parşömen rulosu) veya tablet tutarken göstermekti, yani zamanını okuma ve yazmaya

ayırabilen bir entelektüel olarak (burada parantez içinde dahi olsa vurgulanmadan geçilmemesi gereken bir nokta, diğer sınıflardan olanların da mezar taşlarında aynı temalara itibar etmeleridir. Güçlünün taklidine yönelik bu halk tavrı çağımızda çok yanlış bir şekilde yorumlanarak, antik dünyanın çok kültürlü bir dünya olduğu imgesi oluşturulmuştur).

Halk ile toprak sahipleri arasındaki farklılıklar, bunların konutlarında çok daha somut bir boyut kazanmaktaydılar. *Domus* (kodaman evi) yüzlerce, hatta binlerce m^2'ye yayılırken, küçük esnafın dükkânının arkasındaki iki göz odası 30 veya 40 m^2'yi aşmıyordu.

KENTLERİN EKONOMİK İŞLEVLERİ

W. Sombart, antik kentin bir *konsumptionstadt* (tüketim şehri) olduğunu bildirmiştir. Sombart'a göre antik site, teçhizatını ve iaşesini emeğinin karşılığında değil de, civar kır üzerinde uyguladığı egemenlik sayesinde sağlamakta ve köylülerden devşirilen önemli miktarda artık ürünü kendine aktarmaktadır. Kalan çizgiler içinde ortaya koymak gerekirse, şema şöyledir: Güçlerini topraktan sağlayan birkaç kodaman, bunları ikamet ettikleri kentte harcamakta ve şehir halkının geri kalanını bu yolla beslemektedirler; demek ki bu şemaya göre kent, kırın sırtından geçinen ve onun sayesinde yaşayan bir asalaktır. Sombart'ın bu tezinin karşısında Toynbee gibi tarihçilerin, "Kentler kırdan ithal ettiklerini, eşdeğerde ihraç ürünü imal ederek ödemek zorundadırlar. Eğer borçlarını ödemezlerse, fakirleşirler, nüfusları azalır, önce gerilerler, sonra terk edilirler" diye ifade ettikleri tez yer almaktadır. Antik kent asalak mıydı? Üreten miydi? Hangi tez doğrudur?

Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere göre Augustus çağından itibaren, Akdeniz kıyılarındaki kentler ve 1.

yüzyıldan itibaren de iç kesimlerdeki kentler, hem hacim, hem de mesafe olarak dış ticaretlerini önemli ölçüde artırmışlardır. Yazıtlardan öğrendiğimize göre, uzun mesafe ticareti negotiatores veya mercatores denilen büyük tüccarların elinde yoğunlaşmaktaydı. Bunun yanı sıra, deniz taşımacıları (naviculariı), nehir taşımacıları (nautes), yükleme-boşaltmacılar (utri-culariı) güçlü collegiumlar oluşturmaktaydılar. Ancak bunlara bakıp da durumu abartmamak gerekir. Antik çağda hayvanların çektiği yük arabaları 500 kg. civarında yük taşıyabilmekteydiler; en büyük kargo tekneleri ise en fazla 500-600 ton yük alabilmekte ve seyrüsefer tekniklerinin geriliğinden ötürü çok yavaş ilerleyebilmekteydiler. İmparator Diocletianus'un çıkardığı *maximum* kararnamesinden öğrendiğimize göre, kara taşımacılığı nehir taşımacılığından 5-10 kat daha pahalıya mal olurken, nehir taşımacılığı da deniz taşımacılığından 5 kat daha pahalıya gelmekteydi (ama aynı oranlar 18. yüzyıl İngiltere'sinde de karşımıza çıkmaktadır).

Bu genel verilerden en azından iki tane aşikâr nokta ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, Roma yol ağı ticari ağla tam uyuşmaktadır, ikinci olarak da en büyük kârlar deniz taşımacılığı alanında elde edilmektedir. Böylece, liman kentleri kara kentlerine nazaran daha avantajlı konumdadırlar. Buna eklenmesi gereken bir husus da, arz talebe itaat ettiğinden, ticari akımın talebin yüksek olduğu yerlere, yani talepçilerin ödeme olanaklarına daha fazla sahip oldukları yerlere yöneldiğidir. Roma âleminde bu yerler, eyaletlerden toplanan vergilerin harcandıkları merkezlerdir. Başka bir anlatımla, buraları bizzat Roma sitesi, *legion*ların birikme alanları ile, daha düşük ölçekte olmak üzere, büyük yönetsel kentler, İtalya'nın tümü, Roma hukukuna tabi koloniler ile doğrudan vergi alanında tam veya kısmi bağışıklıkların tanındığı *jus Italicum*'a tabi sitelerdir. Böylece, Güney'in büyük liman kentleriyle Kuzey'in *legion*ları arasında ticari

eksenler oluşmaktadır. Eğer kent düzeyine inecek olursak, taşıma maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle, bunların iaşelerini ithal etme lüksüne katlanamayacakları ve hemen civarlarından sağlamak zorunda oldukları görülecektir. Bu durumda gıda ithalatı, tuz ve zeytinyağı gibi, ancak belli bölgelerden edinilebilen maddelerle sınırlıdır. Şarap örneği çok çarpıcıdır. Köken itibariyle Akdenizli bir bitki olan üzüm, ticaretin güçlüğü nedeniyle Avrupa'nın iyice kuzeyine kadar çıkarak, yetiştirilir hale gelmiştir. Bu manzaradan açığa çıktığı üzere, antik Roma kenti belli bir kırsal alanın pazar yeri olmaktadır. Kent halkı kırdan gelen ürünlerin çoğunu bizzat tüketmek üzere satın almaktadır, ama acaba bunların bedelini nasıl ödemektedir? Acaba kentsel ödeme araçlarının esas kısmı kodamanların dağıttığı ücret ve sadakalardan mı kaynaklanmaktadır? K. Hopkins'in yakınlarda ileri sürdüğü teoriye göre, Roma'nın aldığı vergiler başka gelir kaynaklarının varlığını zorunlu hale getirmekteydi, aksi takdirde kırsal dünya, buna bağlı olarak kodamanlar ve nihayet kentler baş aşağı yuvarlanırlardı. Kırsal halkın maruz kaldığı sömürü düzeyi ne kadar yüksek olursa olsun, gene de bir farkın kalması gerekirdi. Köylünün elinde kalan bu fark, ne kadar düşük düzeyde olursa olsun, gene de bir ticari harekete yol açmakta ve kentler dışa mal satma durumunda olmaktaydılar.

Ancak, terimleri son derece genel olan bu çözümleme, görünüşteki cazibesine rağmen, her türlü sağlama olanağının dışında kalmaktadır. Kodamanların zenginleşmelerine, kentlerin varlıklarını sürdürmelerine ve vergilerin ödenmelerine olanak sağladığı söylenilen tarımsal üretimi (özellikle de *latifundium*larınkini) hesaplamak mümkün değildir. Bu durumda bazı farkına varışlarla yetinme zorunluğu ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, kentin bir tüketim merkezi olarak, tüketim gücü ne kadar yüksekse o kadar fazla sayıda ve çeşitli ticaret ve zanaat türünü geliştirdiğidir

(bu durum da kodamanların gücüne, muhtemel vergi bağışıklıklarına, nüfus miktarına, Roma'dan maaş alan kişilerin sayısına bağlıdır). Ancak, hemen belirtilmesi gereken nokta, en büyük izleri, en az öneme sahip ticaret dallarının bıraktığıdır. İkinci olarak, uzun mesafe ticareti hem sınırlı bir kapsama sahiptir, hem de çok büyük bir yoğunlaşmaya konu olmaktadır. Başka bir ifade ile, uzun mesafe ticareti Ren bölgesi ile (*legion*ların yoğunlaşma alanı) Güney'i (ve İtalya'yı) birleştiren iki ana eksen üzerinde yer alan bir yeniden dağıtım ticaretidir. Bu durumda Roma sitelerinin çoğu bu ticaretin dışında kalmıştır. Öte yandan, bu ticaret alanında iş gören tüccar sayısı çok azdır ve kodamanlar da bu alana, bu kişiler aracılığıyla yatırım yapmaktadırlar. Bu durum da ortaya çıktığına göre, kentsel ticaret, kent ile denetimi altındaki kır arasındaki ilişkilerle sınırlıdır. Eğer iki ana eksen bir yana bırakılacak olursa, uzak mesafe ilişkileri bu sisteme marjinal kalmaktadırlar. Bu aslında, ihtişamı içinde sanılan Roma sitesi imgesine aykırıdır, ama günümüze kalan kalıntılar Roma'nın tüm sitelerine değil de, genellikle ayrıcalıklı birkaç tanesine ait olanlardır. Üstelik, Roma'daki tiyatro binasının işlevini bugünküyle aynı sanılmasında olduğu gibi bir dizi bakış hatası, olmayan bir ihtişamı zihinsel olarak üretmemize yol açmaktadır.

Kentsel ekonomiye ilişkin bir sorun da kente gelen kırsal hammaddelerin burada bir dönüşüme tabi olup olmadıklarıdır. *A priori* olarak her şey böyle düşünmemize yöneliktir. Tarihsel kalıntılardaki resimli malzemelerden gözüktüğü üzere, fırıncı kendine gereken buğdayı kendi öğütmekte, kasap hayvanları canlı satın alarak et ve et mamulleri haline getirmektedir. Ama acaba dokumacılık gibi ana sanayi sektörleri için aynı şeyleri söylemek mümkün müdür? *Latifundium*larda kumaş dokunduğu bilinmektedir (*villae rusticae*'lerde eğirme ve dokuma araçları bulunmuştur), ama kentlerde de küçük atölyelerde, hatta evlerde do-

kumacılık yapılmaktaydı. Kumaşın kaba dokunmasından sonra devreye apreciler, tarayıcılar, tıraşçılar girmektedir. Kumaşın nihai halini alması için gerekli olan bu mesleklere ait işaretlere ise yalnızca kentlerde rastlanmaktadır (acaba bu durum bu konuda kentlerin önceliğinden mi, yoksa kaynakların yalnızca kentlere ilişkin olmasından mı ortaya çıkmaktadır?). Dericilik konusunda aynı durum söz konusudur, ancak bu kez, kırsal alanda yapılan kazılar dericiliğe ilişkin çok sayıda alet-edevat ortaya çıkararak, yazılı ve resimli belgelere karşı dikkatli olunması konusunda bizi uyarmışlardır. Hatta kazı yapılan tarımsal işletmelerde (*villae*) maden işlendiğine dair kanıtlar bulunmuştur.

Bütün bunlardan sonra bir sonuç denemesine girmemiz gerekirse, antik Roma siteleri hukuki ve ekonomik açılardan önemli bir çeşitlilik göstermektedirler. Bunun ekonomik düzlemdeki boyutu, sitenin Roma merkezinden ve Roma hukukundan uzaklaştığı ölçüde dar bir alana hapsolduğu ve egemenliği altındaki kırın sırtından geçinen küçük, dar bir alan haline geldiği ve buna bağlı olarak, yerel değerler ile yerel dayanışmanın öne çıktığıdır, tabii yerel sömürünün de.

"Kent"e ve "Kır"a Bakmak

Her tarihsel dönem hakkında (ve en yakın geçmişe doğru ilerleyen cesur araştırmalar, doğal olarak coğrafyacıların, sosyologların, iktisatçıların sorularına ortak olduklarını görüyorlardı) üretim, bölüşüm, tüketim tarzları, toplumsal ilişkilerin veya zihinsel davranışların birbirlerine bağlanmalarını açığa çıkartmak söz konusu olduğunda, kentsel dünya ile kırsal dünya arasında kurulan temasın biçimini çok yakından gözlemek gerekli olarak görülmüştür. Gerçekten de birbirleriyle hep ilişkide olan, ama evrimleri aynı ritmi izlemeyen ve az çok samimiyetle, az çok bilinçli olarak birbirlerinden ayrı olarak duran iki dünya söz konusudur. Bunların her ikisi de birbirlerine karşı sari bir hasımlık içindedir: sürekli bir hizmet alışverişi onları birleştirmekte, davranışlar onları farklılaştırmakta, önyargılar onları bölmekte, bir çatışma onları karşı karşıya getirmekte ve bunlar sürekli ve hep eşitsiz olmaktadır. Bu uzun araştırmalar bugün meyvalarını vermektedirler. Bunlar aradaki kırılma hattını -veya bitişme hattını- iyice aydınlatmaktadırlar. Bu

durum bizim programımızı uygulayabilmemize, konumuzu uygun bir şekilde çerçeveleyebilmemize yardım etmiştir. Fakat aynı zamanda da bizi temkinliliğe davet etmiştir. Çünkü bu bitişme veya kırılma hattının iki tarafında görünen hiç de kendilerini objektif gözleme sunan iki nötr bütün değildir. Bunlar çarpışan iki değerdir. Kentsel değer, kırsal değer. Birincisi ikincisine yukarıdan egemenmiş gibi gösterilmiştir. Bunun çok basit bir nedeni vardır: Bütün zamanlarda en sağlam kültürel nesneler ve egemen ideolojinin bütün ifadeleri kentte biçimlenmişlerdir. Bu ifadelerden biri de, tam da tarihsel söylem olmaktadır. Bunun sonucu olarak kentsel olgu ile uğraşan, bizi önceleyen bütün tarihçiler, kentin gelişmenin ışık saçan ocağı, büyümenin sürükleyicisi, ileri bir kültürün çiçeklerini açabileceği yegâne yer olduğu kanısını paylaşmışlardır. Bunun zıddında olarak da, kırsal ortamı inatçı, sınırlı, pasiflik ve rutinlerin odağı olarak ele almışlardır. Tarih yazını geleneğinin meydana getirdiği ağırlık acaba bizi de, herhangi bir önlem almaksızın, kentlerin dinamizmini, bağımsızlığını ve üstünlüğünü olduğundan fazla değerlendirmeye itmeyecek midir? Bu en büyük tehlikeydi. bunu her zaman def edebilmiş olmaktan emin miyiz?

Ancak, kentte yaşamanın mutluluğun ön saflarında yer tutmak olduğu fikri her gün daha az güvenilir hale gelmektedir. "Kaybettiğimiz bir dünya"nın daha da baskıcı hale gelen sıla hasreti, bugün modaları alt-üst eden yeni romantizmin güçlü dalgası, endüstriyel uygarlığın bizde yavaş yavaş uyandırdığı iğrenme duygusu, tamamen onun kölesi haline gelmeme kaygısı ve giderek daha endişe verici hale gelen şu soru: Gerçek gelişme nedir? -bütün bunlar, en azından bir kısmı itibariyle ve bundan da daha fazlası bazı dönemler itibariyle, canlı güçlerin kentlerin dışında yer almış olabileceklerini daha iyi anlamamıza yol açmaktadır. Demek ki tarihçi için, kente ilişkin her şeyi zirveye koyan

bir mitos yavaş yavaş gerilemeye başlamışken, belgeleri yeniden ele almak, onların hakikiliklerini gözden geçirmek, sonuçlarını, belki de onları bozmuş olan ideolojik bir çemberden kurtarabilmek için, eski çalışmaları eleştirmek zamanı gelmiştir, bundan eminim. Nihayet, bir Kırsal Fransa Tarihi'nin yazılmış olması, bizi soruları daha sağlam bir şekilde formüle etme ödeviyle karşı karşıya bırakmıştır.

Ve bu işe başlayabilmek için: Bir kent nedir? Cevap, göründüğünden daha az basittir. Biri demografik, diğeri de ekonomik iki kıstasa başvurmak yeterli midir? Bu başvuru, bugün hâlâ herkes tarafından yapılmaktadır. Ölçek ele alınmaktadır: Herhangi bir yerleşim yeri, sakinlerinin sayısı belli bir eşiği aştığında, kırsallığın dışına doğru salınmaktadır denilmektedir, fakat acaba bu kritik noktayı nereye yerleştirmek gerekmektedir? Faaliyet ele alınmaktadır: Ticaret ve imalatın, toprağın işlenmesine nazaran üste çıktıkları yerler kentselair. Yargılama biçimlerimiz içinde bu çifte tanım sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Özellikle yöneticiler için olmak üzere kolaylık sağlamaktadır; kolay istatistik tasniflere izin vermektedir: İnsanları saymak, mesleki kategorileri sıralamak yeterlidir. Farkına varmamız gereken nokta bu iki kıstasın, özellikle de birincisinin, öncelikle Modern Devlet'in yapılarına cevap verdiğidir: Uyrukları, seçmenleri, askere alınacakları, vergi mükelleflerini sıraya sokmakla yükümlü memurların uzun pratiği bu alışkanlığı yerleştirmiştir. Öte yandan, bu her iki kıstas da, özellikle ikincisi, hakkında bir iki söz ettiğim şu gelişme mitosuna çok bağlıdırlar: Kapitalist üretim tarzıyla ilişkili ideolojilerin baskısı bunların başarısını teşvik etmiştir. Kent, yavaşlıkları içine gömülmüş kırın karşısında, mübadeleye geniş ölçekte açık pazar, parasal dolaşımın düğüm noktası, çalışkan insanın doğal düzenin zorlamalarından kurtularak nesneleri serbestçe biçimlendirdiği geniş atölye değil midir? Hem girişimcilerin, hem de işçilerin, sermayenin ve emek-

gücünün en faal biçimlerinin, yani ekonomik gelişme ile karışık bir ilerlemenin sürükleyici güçlerinin yoğunlaştıkları nokta değil midir? Bizatihi bu nedenlerle, özgürlük mücadelelerinin ayrıcalıklı alanı değil midir? Kuşkusuz.

Ancak, kentsel olgunun tarihini uzun süreç içinde yapmak için, böylesine özet bir tasarımla yetinmenin olanaklı olup olmadığını, bunun bazen kopuklukları abartmaya, gerileme ve dirilmeden fazlasıyla aceleci ve fazlasıyla yüksek sesle söz etmeye, geçen yüzyılın insanları için kentle kır arasındaki farkın neler meydana getirdiğini -ve önemli olan onların bakışıdır, bizimki değil- bilmezden gelmeye yol açıp açmadığını kendimize sormamız uygun olacaktır. 18. yüzyılın sonuna ait bir coğrafya inceleme eserini açıyorum. Burada Fransa kentlerini özenle sıralayan listelerde, Seez -bir piskoposluktur-, Trevoux -bir parlamento merkezidir-, Sarrebourg -bir müstahkem mevkidir- adlarını buluyorum. Bu üç yerden hiçbiri ekonomik ve demografik canlılığın önde gelen ocaklarından biri olarak kendini sunamaz. Buna karşılık ne Le Creusot, ne de Anzin zikredilmişlerdir, oysa bunlar daha o sıralar kalabalık ve çok faal yerleşim yerleridir. Geçmişte çok uzaklara doğru 1000 yılı civarında Latium'a gidelim, Pierre Touberd bu ülkenin yoğunlaşmış ve tahkim edilmiş yerleşim yeri biçimleri hakkında önerdiği dikkat çekici çözümlemesinde "kentsel bir yaşam tarzı ele gelmez niteliktedir" diye yazmaktadır, "herkes eğilimlerinin keyfine göre kenti devasa bir köy olarak ele alabilir veya bunun tersine, her köyde ekonomik işlevlerden yana zengin, çeşitlenmiş ve karmaşık bir toplumsal tabakalaşmaya sahip bir cins kent bulabilir". Kuşkusuz bu durum aşırıdır, Akdenizlidir; ayrıca Fransız mekânına dışsaldır. Fakat Fransa'da biraz daha sonraları, 12. yüzyılda, çağdaşlarının "burjuva" olarak niteledikleri insanlar, önemlice bir kesimleri itibariyle, diğerlerinden yaşam tarzları bakımından değil de, yararlandıkları hukuki

ayrıcalıklar bakımından farklılaşan köylüler, çiftçiler değiller miydi? Gene Fransa'da, Louis Stouff'un 15. yüzyılın sonundaki durumunu incelediği büyük Provence kenti Arles'da, Emmanuel Le Roy Ladurie'nin 16. yüzyılın sonundaki durumunu incelediği büyük Dauphiné kenti Romans'ta, *laboureurs* (çiftçiler), çobanlar, tarla ve bağ işçileri çoğunluktaydılar. Ve 19. yüzyıl Provence'ında, Maurice Agulhon Lambesc'de, La Garde-Freinet'de, Mees'te, bu küçük yerleşim yerlerinin ağaçlarının gölgeleri altında, onu bu küçük yerleri basit köyler olarak kabul etmekten vazgeçirten tavırlar, davranışlar keşfetmiştir. Demek ki kent, tüm tarih boyunca ne orada oturan insanların sayısı, ne de faaliyetleri tarafından değil de, hukuki statüsünün, toplumsallığın ve kültürün özel çizgileri tarafından karakterize edilmektedir. Bu çizgiler kentsel organın oynadığı öncelikli rolden türemektedirler. Bu rol ekonomik değildir. Politiktir. Polis, etimoloji yanıltıcı değildir. Kent kendini çevreleyen ortamdan, manzaranın içinde iktidarın kök salma noktası olmasıyla farklılaşmaktadır. Devlet kenti yaratır. Devlet kentin üzerinde temellenir.

Kentlerin spesifik doğasının siyasal düzlemde olduğu, bunun aynı zamanda onların esas ve sürekli işlevleri olduğu, sitenin -*civitas*- tarihsel zamanların kıyısında Galya toprağının üzerinde bıraktığı izlerde hemen farkedilmektedir: Romalı fatihlerin, boyun eğdirdikleri zaman bu bölgelere dayattıkları bu kelime, onların dilinde hem bir halk tarafından işgâl edilen bir toprak parçasını, hem de bu hücrenin çekirdiğini oluşturan özel alanı ifade etmekteydi. Düzenleme aracı olarak kent, ön tarihin karanlıkları dağılır dağılmaz, öz olarak yönetim merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Merkez kent bir egemenlik sisteminin ortası, tekerleğin merkezidir. Yönetmek ve genel düzeni sağlama yeteneği bu merkezi noktada yoğunlaşmaktadır. Bu güç burada tüm anlamıyla serpilmektedir. Buradan yayılmaktadır. Buradan

hareketle, olağan olarak ormanlık ve çöl olan ve siteyi benzeri şekilde inşa edilmiş olan komşularından ayıran sınır uçlarına kadar genişlemektedir. Kendini çevreleyen kırsal alanları örgütleme yeteneğinden ötürü, kent demek ki bunlardan ayrılmaz niteliktedir. Bu durum onu özelleştirmektedir, çünkü o, lüksü, iftiharı temsil etmekte, kırsal alanların mükemmel düzenliliğinin modelini onlara göstermektedir. Kentsel mekânın özgünlüğü buraya yaslanmaktadır.

Bunun nedeni her zaman sınırların içine hapsolması, ne de tamamen inşa edilmiş olması değildir. Yerleşim yerinin içinde olağan olarak bahçelere, çayırlara, hatta tarlalara yer bırakılmıştır. Buna karşılık, inşaatların sınırlarını aşmasına da tanık olunabilmektedir. Surlar kentin özü değildir. Tarımsal alanların merkezine toplanmış yapılar köy evleri de, bu tahkimatın içinde gruplaşmaktaydılar; tıpkı kentlerin içinde de olduğu gibi, korunaklı bu adacıkların içindeki hukuk kuralları, dışarıda uygulananlarla hiç de tam bir benzerlik içinde değillerdi. Kent ile kır arasındaki böylesine bir aynılık, belki de hem senyörlük makamını, hem de köyü ifade eden Latince *villa* teriminin, ileri kırsallaşma aşamaları esnasında, kentlere ilişkin ifadelere yayılmasını ve sonunda da Fransız dilinde büründüğü türev biçimiyle, sadece onlara ilişkin hale gelmesini açıklamaktadır. Ancak kent, diğer surlarla çevrelenmiş alanlardan, kapılarının ihtişamıyla farklılaşmaktadır. Gerçekten de, kamu otoritesinin ikamet ettiği alana, egemenliğin ve geçişin simgesel işaretlerine bürünmüş zorunlu denetim noktalarından, törensel bir tarzda girmek uygun düşmektedir. Önceden belli bir günde, halkın tümü kentin eşiklerini aşmaya kentin çevresinde yalnızca tek bir beden oluşturmak üzere toplanmaya davet edilmektedir. Burada her yurttaş, mertebesine uygun düşen yerde, iktidarın temsil edilmesine katılmaktadır. Kent iyi yurttaşlığın büyük tiyatrosudur. Bu

sahneye bir dekor uygun düşmektedir. Gücün resmi geçitlerinin uygun bir şekilde gerçekleşebilmesi için, kentsel mekânın belli bir tarzda düzenlenmesi gerekir. Yönetilen, tam da şehircilik denilen şeyin katı önlemleriyle meydana getirdiği düzenliliklere zorlanmaktadır. Kent, yerine getirdiği işlerin mantığı gereği, kendini düzenli bir plan olarak hizaya sokmaktadır. Doğası gereği anıtsaldır. Prestij binaları, uzanan açıklığın, süslü meydanın etrafında sıralanmaktadırlar; burada resmi geçit yapılmakta ve burada konuşulmaktadır; emirler burada halka çekilen söylevlerle iletilmekte, yönetici burada kamuya açık bir şekilde neyin doğru olduğunu ve neyin yüceltilmeye layık olduğunu söylemektedir. Kent yapılarıyla, düzen olan şeyi bakışlar önüne sermek görevine sahiptir. Dimdiklik; dik açı; doğanın şamatacı enerjilerinin evcilleştirildiği, mat edildiği, akıl tarafından yönetilen bir alan. Bu akarsuların durumudur. Uzak kaynaklardan itibaren kanallara alınmış olarak, bunlar her yerden kente doğru, tıpkı kapılar gibi başlıca amblemler olan fışkıran çeşmelere doğru yönelerek birbirlerine kavuşmaktadırlar. Doğal düzensizliğin karşısında, düzenleyici gücün simgesi olan kent, kültürün zaferlerini kutlamaktadır. Kent, uygarlığın yücelmiş biçimlerini sergilemesiyle cezbetmektedir.

Bu simgesel işlev benim gözümde birinci yere sahip olmuştur. Kentsel ekonomi ve toplumun özgün çizgileri bu işlevlerden ortaya çıkmaktadır -özellikle ortaya çıkmaktadır diyorum. Gerçekten de, her kim tam anlamıyla kenttaş olmayı, iktidardan payını almayı, bunun kârlarından yararlanmayı, devlet kurumlarında kariyer yapmayı istemişse, *civitas*'ın merkezine yaklaşmaya çabalamıştır. Bu merkeze en zenginler, kırsal mülklerinden en geniş refahı sağlayan insanlar ulaşabiliyorlardı. Ölü veya diri, hepsi. O dönemde yasa, mezarları kentin çevresine yerleştirmekteydi. Ölüler kentin kapılarına, büyük siyasal toplantılar sırasında halkın

büyük toplanışlarını akıtan yollar boyunca sıralanmış olarak yerleştiler. *Suburbium*'da geniş ölüler kentleri olan, anıtsal ihtişamlarıyla kırsal mezarlara üstünlüklerini dışa vuran gururlu *nekropolisler* uzandılar. Yaşayanlara gelince, onlar da evlerini kamusal binaların yakınlarında, yan yana inşa ettiler. Aristokrasinin kırsal ikametgâhları gibi düzenlenmiş olan bu barınaklarda, geniş bir "aile", efendi oraya oturmaya geldiğinde ona refakat etmekte ve akrabaları, konukları ile koskoca bir uşaklar ordusundan oluşmaktaydı. Böylece kentsel mekânın içinde, köleleştirilmiş ve sıkı sıkıya bağımlı bir kitle olan hizmetkârlar kalabalığıyla, kentin odağını meydana getirdiği zorlama gücünün tümünden yararlanan şu küçük kodamanlar eliti birarada oturmaktaydılar. Bölgenin ortasında kentsel yerleşim yerinin siyasal işlevi demek ki, kaba bir bitiştirme ile özgürlüğün en yüksek dereceleri ile, köleliğin en alt basamaklarını biraraya getirmekteydi.

Şiddetli bir zıtlık içinde olan bu nüfusu beslemek kırlara düşmekteydi. Kent, fiili durumda ancak onların sayesinde varolabilmekteydi. Beslenmek, güzelleşmek, cazibelerini ser-gilemek için bir köylü imparatorluğunun üretken güçlerinin üzerinde, tırnaklarıyla tutunması gerekiyordu. Siyasal dış genişleme olarak, kırın kaynaklarını doğal olarak sömürmekteydi. Kentin bolluğunun beslendiği gelir edinme işi iki biçim almaktaydı. Biri kamusaldı: mezraların ve soyutlanmış küçük yerleşim yerlerinin çalışanları, sağlanan hizmetlerin, kentsel yönetimin egemen kıldığı barışın, muhafaza edilen düzenin, baş yerleşim alanının, tümü site alanı için dağıtıcılığını yaptığı bütün düzenleme tarzlarının ve önlemlerinin bedelini ödemek zorundaydılar. Özel bir otoriteden kaynaklanan ödenti edinimleri çok daha önemliydiler. Kentte oturan kodamanlar kırsal mülklerinin hasat fazlalarının kentsel konutlarına taşınmasını emretmekteydiler; gerekli emek-gücünü, angaryaya koşabildikleri

adamlarının arasında sağlamaktaydılar; yükümlülüklerin ve iltizamların tutarı kilerlerini iaşe etmekteydi. Kent, doğası gereği kırsal bir toprağın rantiyesi olarak refaha kavuşmaktaydı. Kent kırsal alanı malı, eklentisi, bağımlısı olarak elinde tutmaktaydı. Yakınlarda, arkeolojik kazılara uygun bir bölgede, Kuzey Afrika'da Şerşel kentinde, Mauritania Caesare'sinde araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar, kentsel çekirdeğin etrafında eşmerkezli halkalar halinde, yerleşmiş uygarlık çiçeğinin forumun hemen yakınında serpilmekten sevinç duyan, geniş ölçekte filiz vermiş köklerinden çıkan saplar gibi yayılan bir besleyici malikâneler bulutunu aşikâr bir şekilde ortaya koymuşlardır. Ancak bu dal budak salmış ele geçirme aracı, *civitas*'ın bütün alanını kapsamaktaydı. Vahşi uçlar ile villalar tarafından çevrelenmiş alan arasında, birkaç çiftçi köyü ve çoban mezraları için yer kalmaktaydı. Bu adamlar daha az katılıkla el altında tutulmaktaydılar. Ama gene de kamu vergisi toplayıcılarına birşeyler teslim etmek zorundaydılar. Her şey, benzeri sömürü yapılarının Roma Galya'sının bütün sitelerinde, Bourges, Rouen veya Clermont çevresinde yerleştiğini düşünmeye sevk etmekteydi. Karmaşık bir mali sistem aracılığıyla, zenginlik böylece kentlere doğru akmaktaydı. Zenginlik, tıpkı her yerde su kemerleri aracılığıyla yakalanan ve havuzlardan, hamamlardan, çeşmelerden köpüre köpüre akan suların döküldükleri gibi, kente dökülmekteydi. Zevk için.

Çünkü bu edinimlerin gösteriş işlemleriyle israf edilmeleri önemliydi. Kent kendini sergilemek zorundaydı -bu bizatihi onun hegemonyasının bedeliydi-, kendini küçük tasarrufların ve emek sarfının girdaplarından kurtarmış olarak, daha az sade bir hayatın örneği olarak koymak zorundaydı. Terimin tam anlamında *libera.* Kentsel mekân doğası gereği, kendini bayrama vurmuş, yani işe yaramazlığın ve yararsız tüketimlerin yeri değil miydi? Müsrif olan

siteler, başkentlerinin mücevherlerinin parlaklığıyla diğerlerini gölgede bıraktığını gösterebilmek için aralarında yarışmaktaydılar. İsrafa sevkedilen kodamanlar, önceliklerini koruyabilmek için kesenin ağzını daha fazla açmaya, cömertliklerini arttırmaya zorlanmaktaydılar. Eller daima açık, sırasıyla oyunlar sunarak, anıtsal dekora ilavelerde bulunarak, armağan ve yardımları avuç dolusu dağıtarak. Ve onların cömertlikleri yoksullukların, yardıma muhtaçların ve tüm maceraperestlerin akımına yol açmaktaydı. Gösterişçi lükse doğru eğilim, tarlalarda yaşandığından daha başka türlü yaşama isteği her kentte ticaret ve zanaatın gelişmesini harekete geçirmişlerdir. Meydanın etrafında "sanatların" -bundan hammaddenin, bedenin veya zihnin süslenmesi için ince bir şekilde işlenmesi biçimlerini anlayalım- çiçeklerini açması gerekiyordu. Burada, bizatihi o bölgenin bunları üretemiyor olması ölçüsünde cazip olan şu egzotik ürünler sunulmuş olarak bulunmaktaydı. Burada, her seferinde daha az kaba, her seferinde daha az "köylü" nesneler imal edilmekteydi. Burada kentliyi köylüden farklılaştıran medeni konuşma ve davranış biçimleri öğretilmekteydi. Kentlilik ile köylülük arasındaki kırılma, sürekli olarak daha da derinleşme eğilimindeydi, kentsel yaşam tarzının kırsal çevreye çoğu zaman yansımasına rağmen. Taklitle.

Dal budak salan kent, fiili olarak bolluk içinde olmasını sağlayan malları ve bu bolluğun çektiği insanları yakalamaktadır. Fakat bunun karşılığında, kendi etrafına düşük miktardaki mutluluk parasını saçmaktadır. Her Galya-Roma site-sinin etrafında uzanan, onun egemenliğinin dayanağı olarak görev yapan ve talimatlarını aktaran yollar boyunca, kentsel prestijlerin az veya çok hafiflemiş olarak yansıdıkları menziller kurulmuştur. Aristokrasi kırsal zevk gustosunu, av keyfini, sofra keyfini, malikânesi halkı üzerindeki mutlak egemenliğini kanıtlama zevkini korumak-

taydı. Bu durumda kentte ancak dönemsel olarak ikamet etmekteydi.

Aristokrasi, kırsal malikânelerin *pars urbana*sının işletme binalarının yakınında olmasıyla, güzel kentsel konutların karşılığı olmasını istemişti. *Vici*de, *civitas*ın uydusu küçük kasabalarda ikinci alanın soyluları da, baş sitenin davranışlarını taklit etmeye uğraşıyorlardı. Avlanarak yaşayan ve cömert olan kent, aynı zamanda uygarlaştırıcıydı da. Kent eğitti, teknik gelişmeleri ve hayatın zevklerini yaydı, nasıl daha iyi üretileceğini ve nasıl daha fazla tüketileceğini gösterdi. Ancak, siyasetten türeyen ekonomik ve kültürel işlevleri, tekrarlıyorum, ikincildiler. Tıpkı dinsel işlevinin başlangıçta ikincil olduğu gibi. Kuşkusuz birazcık kutsallık her zaman iktidar kullanımına bağlanmaktadır. Kentsel merkeze yerleşmiş anıtsal dekorun içinde, tapınaklar başlıca unsuru meydana getirmekteydiler. Rahipler bu tapınaklarda ve kentlilik törenle-rinde hizmet vermekteydiler, aynı zamanda kenti koruyan tanrılara da tapınılmaktaydı. Fakat tanrılar her yerde, mü-minlerden daha uzak olduklarında, ormanların içinde, vahşinin ve evcilleştirilmemiş doğanın alanında, kaynakların ve inlerin yakınlarında olduklarında, açıkçası kendilerini daha rahat hissetmektedirler, yani kırsal fonun dibinde olduklarında.

Antikitenin sonlarına doğru Galya'da, o sıralar Roma devletinin siyasal bir değişimin sonucunun karşı darbesi olarak maruz kaldığı dönüşümlerin de etkisiyle, dinsel ve askeri işlevlerin genişlemesi sitelerin çehrelerini değiştirmeye başlamıştır. 4. yüzyılın başında Hıristiyanlık imparatorluğun dini olarak resmen tanınmış ve Hıristiyan Kilisesinin kurumları kamu kurumlarıyla bütünleşmişlerdir. Piskopos, *ordo* içinde, mertebeler hiyerarşisi içinde yerini almış ve rütbesine uygun bir biçimde, her kentin bizzat merkezine yerleşmiştir. *Intra muros*. Gerekli törenler esnasında, rahibin yeri, tapınının başlıca ayinlerini yürüttüğü

yer, kent yargıcının makamının olduğu yerdir ve rahip kısa bir süre sonra hepsinin en prestijlisi haline gelecek, giderek daha etkin olduğu düşünülen güçlerle donanacaktır ve kürsünün bulunduğu katedral-kilise, putatapar tapınaklarının yakınında, bazen de onların yerine yerleşecektir. Bu işi yaparken de, onları hemen gölgede bırakacaktır. Bu kutsal mekân-tapınak fiili olarak, hiç de kendinden öncekiler gibi heyecansız bir ayinin çerçevesi değildi. Bu kutsal yerin kapısında müminler vaftiz edilmekteydi. Kurtarıcı lütuflar buradan sadır olmaktaydı. Yeni tapınak, forumun cezbedici güçlerini sahiplenmiştir. Hıristiyanlık düzmece bir dönüşümle uygarlığın ve gücün en önde gelen çerçevelerinin içine süzülmüştür, yani kentsel donanımın içine. Bunları canlı bir özsuyuyla doldurmuştur. Canlılarınkiyle birlikte, ölüler sitesini de sömürgesi haline getirmiştir. Dinsel cemaatlerin doldurduğu Hıristiyan bazilikaları, nekropolisler boyunca kent-altı mekânı ele geçirmişlerdir. Bunların kurulması büyük öneme sahip bir dönüşümü, başlıca mezarların yerleşim yerlerinin içine, katedral ve eklentilerinin yakınına taşınmasını hazırlamaktaydı. Kentin içinde ve hemen çevresinde yoğunlaşan tüm dinsel kuruluşlar, iaşelerini tıpkı soylu evleri gibi, kırlarda geniş ölçekte yayılan bir mal varlığı ile, 500 yıl süreyle artmaya devam eden mümin sadakalarından sağlamaktaydılar. Bu sürekli akan toprak serveti, onlara bayram haline dönüştürülen ayinleri müsrifçe kutlama ve fakirlere yardım olanağı sağlamaktaydı. Bunun için Hıristiyanlaşma, kuruluşundan beri sitenin uygulamakta olduğu köylü emeği sömürüsünü güçlendirmiştir. Nihayet, kent siyasal ayrıcalıklarına bir de kutsal olma ayrıcalığını eklediğinde, kırsal alan ile kent arasındaki kültürel zıtlık artmıştır. Çünkü kırlar kutsal değillerdi. Kırlar eski inançlara, batıl itikatlara, büyücülüklere yataklık etmekteydi. Canavarların, sahte tanrıların ve şeytanların buralarda saklandıkları bilinmekteydi. Buraları

yüzyıllar boyunca misyonerlerin dolaştıkları topraklar olarak kalmışlardır. 1000 yılında bile piskoposlar putları yıkmak, kutsal ağaçları devirmek ve iyileştirici çeşmelerin yanıbaşına haç dikmek üzere turnelere çıkıyorlardı. Bunlar kentin her zaman sahip olduğu düzenleyici otoriteden başka birşeyi icra ediyor değillerdi. kentin kodamanları onların eylemini desteklemekteydiler. Hıristiyanlığa ilk geçenler olarak, kırsal konutlarına, tapınaklar kurarak, yeni imanı değilse bile, en azından bu imanın uygulamalarını hizmetçilerine ve kiracı çiftçilerine dayatıyorlardı. Kentsel iktidar, yani piskoposunki, bu kapellaları zaman içinde vaftizhaneli kiliseler haline dönüştürmüş ve böylece diyakozluğu, kırsal kiliselerden oluşan ve giderek sıklaşan bir ağın içine almıştır. Çevreleme. Sonunda kentsel tekkelerden çıkan halk kökenli vaizlerin daha sonra bayrağı ellerine aldıkları bu misyoner faaliyeti ne kadar sürmüştür? Bilindiği üzere, Hıristiyan öğretisi 14. yüzyılın eşiğinde, bir köşeye atılmış Montaillou köyünde vicdanları henüz çok ince bir tabakayla örtmekteydi, köyün kırsal arka planında ise, bu tabaka çok daha inceydi. Yüz yıl sonra, aslında büyücek bir kasaba olan Domremy'de, Jeanne d'Arc, arkadaşlarıyla birlikte, periler ağacının çevresinde ilkbahar ayinlerine katılacaktır ki, bu onun büyücülükle suçlanması için yeterli olacaktır. Kentsel iman, kırsal putataparlık. Bir çevreleme ve taklit sisteminin birbirleriyle uyumlu eylemiyle çok yavaş bir şekilde emilebilen zıtlık ve karşıtlık. Fakat bu zıtlık, kırlar dinsel pratiğin kaleleri ve kentler de kayıtsızlık odakları haline geldiklerinde, tersine dönmüş şekliyle güç kazanacaktır.

Askerin kent çerçevesine katılması, tıpkı güvensizliğin de olduğu gibi, çok erkenden meydana gelmiştir. Yağmalanma tehdidi, kentsel alanı simgesel olarak çevreleyen hukuki sınıra etkin bir koruyucu perde çekilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Eski tahkimat güçlendirilmiş, eğer

yoksa surlar inşa edilmiştir. Savunma düzeneği zaman zaman sıklaşmıştır. Eğlence veya prestij anıtlarından bazıları kaleye dönüşmüşlerdir. Kent kendi içine kapanmış, kendini daha da fazla soyutlamıştır. Sıkılmış bir yumruk. Bu durum ona ek bir rol yüklemiştir: Kent, tehlike anında kırsal halkın nihai korunağı olarak ortaya çıkmıştır. Bu muhafızlık işlevi de ücret karşılığıdır. Bu işlev yeni ödentilerin toplanmasını haklı kılmıştır. Bu çifte değişim kentsel toplumun içine, kısa bir süre sonra ona sayıca ve güç olarak egemen olacak iki grubu yerleştirmiştir: Kilise adamları ve savaşçılar. Ve artık bundan sonra kentte üç görev, onun üstünlüğünün üç öğesi birbirlerine karışmış hale gelmişlerdir: yasaya ittaati sağlamak, ruhların selametini gözlemek, istilacıyı def etmek. Saray, katedral, sur: üç ortak görevi gözler önüne seren üç yapı. 18. yüzyıldaki coğrafya kitaplarının hâlâ atıf yapmaya devam ettikleri ve parlamento, piskoposluk ve müstahkem mevki merkezleri olan Trevoux, Seez ve Sarrebourg'u Fransız kentleri arasında tasnif eden üç kıstas.

Bu hukuki, dinsel ve askeri üçlü işlev, Roma devleti nihayet çöktüğünde ayakta kalmıştır. Ama artık ve birçok yüzyıl süresince paylaşılmış hale gelmiştir, çünkü siyasal parçalanma, her sitenin bir bütün halinde elinde tuttuğu iktidarların, kırsal mekân içinde dağılmalarına yol açmıştır. Önce muaf manastırlar, sonra da bağımsız kiliseler kurulmuştur: bu durum diyakozluğu parçalamış ve kentsel kilise otoritesinin doğrudan etki ettiği alanı daraltmıştır. Şatolar inşa edilmiştir: Yöneticilerin ve kentsel garnizonların barış ve adalet içinde tuttukları alan birçok özerk hücre halinde bölünmüştür. Kırsal manzara, mekân içinde biraraya toplanmış olmalarının eskiden sitenin tekelci egemenliğini ifade ettiği şu iktidar amblemleri olan şato burçları ve çan kuleleriyle dolmuştur. İktidarın bu dağınıklığı, bizim feodalite adını verdiğimiz şeydir. Feodalite, kentin siyasal ayrıcalıklarının ve buna bağlı olarak köylü ekonomisi üzerin-

deki egemenliğinin ani ve kökten bir geri çekilişine yol açmıştır. Hiç tartışmasız zayıflama, fakirleşme, nüfus azalması, gerileme. Fakat kentsel organizmanın kırsallık içinde boğulması, tam anlamıyla erimesi hiç de değil. Birkaç site, Maguelonne, Therouanne kırsallık içinde kaybolmuşlardır. Ancak kazayla: Burada söz konusu olanlar çok nadir istisnalardır ve bu gibi durumlar ne gerçek bir kopuşun, ne de hatta tam bir tekdüzeliğin meydana geldiğini söylemeye izin vermektedirler. Kent, geçmiş yüceliğinden ayakta kalan binalar aracılığıyla, herkesin gözünde egemen olmaya devam etmektedir. Tek bir kilise değil de, birçoğu ve kentdışı manastırların meydana getirdiği koskoca bir hare ayakta kalmıştır. Tek bir toprak yığması, soyutlanmış bir burç değil de, güçlü bir tahkimat bütünü varolmaya devam etmektedir. Bazı tarihlerde kentte toplanma alışkanlığı sürmektedir. Her zaman seyrüseferin devam ettiği bir yollar ağı kentin kapılarına doğru birbirlerine kavuşmaktadır. Ve aynı dönemde, bu siyasal değişimden aynı şekilde etkilenmiş olan, krallığın ayrıcalığı olan egemenlik eğilimi korunmuştur. Yani daha uygun koşullarda talep edilebilecek olan haklar. Bütün bunlar ilerideki bir toparlanmanın sarsılmaz temellerini meydana getirmektedirler.

1000 yılı yaklaşırken, bu restorasyonun işaretleri tüm Fransız mekânında çoğalmaktadır. Çünkü kentlerin nüfusu, çünkü bunların ticari faaliyetleri 6. ve 10. yüzyıllar arasında önemli ölçüde artmıştır, ama özellikle çünkü ticari ve endüstriyel burjuvazinin ajanı olacağı bir ilerleme kavramı tarihçilerin zihnine uzun zamandan beri yerleşmiştir, bunlar kentlerin asla ölmemiş olmalarına rağmen, hâlâ kentsel "rönesans"tan söz etmektedirler. İfade aslında nüanslıdır. René Fedou 12. yüzyılın sonundaki Lyon için, "yumurtadan çıkma" terimini tercih etmektedir. Söylendiğine göre bunun böyle olmasının nedeni, *civitas lugdunensis*in maruz kalınan sınamalar boyunca, bir kent olarak kalmayı sürdü-

rememesi, ve gelişmesini kanıtlayan ancak birkaç kilometre taşının gözlenebilmesi (bu kilometre taşları nelerdir? Bir *bour*gun ortaya çıkması, nüfus artışını teyid eden yeni inşa edilen bir mahalle, trafiğin yeniden hareketlendiğini belirleyen Saône üzerine bir köprü yapılması) değil de, mübadelelerin canlanışından henüz çok küçük bir pay almış olmasıdır. Demek ki, 1180'lere doğru Lyonlu tüccarların girişimlerinin belli bir genişliğe ulaştığı sırada, Lyonlu burjuvaların senyörlerinden, piskopos ve katedral kurulu üyelerinden özgürlüklerinin tanınmasını kopardıklarında Lyon, bu mükemmel bilgine "dikkatli olmakla birlikte, kent adını hak edecek kadar güçlü, faal ve kalabalık" olarak gözükmektedir. Topografik genişleme, parasal ekonominin yeniden canlanması, özgürlüğün fethedilmesi ona göre kent, daha kalabalıklaştığında, iş hayatı genişlediğinde, "demokrasi" yerleşik hale geldiğinde "yumurtadan çıkmaktadır". Yani orada bir dinamizm, köylü rutinlerinin ve pasifliğinin zıddına konulma alışkanlığına sahip olunan bir ilerleme zihniyeti açığa çıktığında.

Ancak bütün aşikarlığı içinde, 12. yüzyılın "kentsel rönesansı"nın sürükleyicisi, kırların uzun zamandan beri alanını oluşturdukları canlılık ilk belirtilerinin 7. ve 8. yüzyıllarda olduğu tahmin edilen ve ilk binli yılların sonuna doğru genişleyen tarımsal refah olmuştur. Eski siteler yakın köylerden gelen göçmenlerle nüfus kazanmışlar ve köylü emeğinin artık ürünleriyle zenginleşmişlerdir. Kırsal dünya ilerleme fermantasyonunun bütün unsurlarını cömertçe üretmiştir. Öte yandan, kentlerin surlarının içine, kendilerine "yeniden doğma", yerleşim yerlerinin ve konumlarının avantajlarından kâr sağlama olanağını veren insan ve ürün fazlasını çekebildilerse, bunun surların içinde küçülmüş bir şekilde sürmekte olan dinsel, askeri ve siyasal iktidarlarının sayesinde olabildiği de doğrudur. Gerilemenin en alt noktasında, kentsel mekân ne kadar harap ol-

muşsa, büzülmüşse, sürüler ve tarımsal hasatlar tarafından istila edilmişse edilsin, kentsel toplum en güçlü senyörleri ve kırsal kesimin en güçlü hizmetlerini biraraya getirme özelliğini korumaktaydı. Bu özel yapının üzerinde, kırsal canlanmanın itici gücünü meydana getirdiği, güç sıçraması kendine destek bulmuştur. Antik sitelerin ihtişamının iyi günlerinde olduğu gibi, aristokrasinin ikametgâhları kentte toplanmaktaydı; Ile-de-France'ın bütün sitelerinde kral sarayı; Rouen'da, Troyes'da veya Mâcon'da piskopos sarayı, kont sarayı yer almaktaydı; bu egemen konutların etrafında uydu konutlar, katedral kurulu üyelerininkiler, rahiplerinkiler, şövalyelerinkiler birbirlerinin üzerine yığılmaktaydılar. Bu evlerden her biri çevrede kök salmış bir senyörlüğün merkezi olmaktaydı. Feodal üretim tarzının çerçevesi içinde olanakları iktidarı ellerinde tutanların "konaklar"ının gruplandığı ayrıcalıklı yere doğal olarak akıtan ticaret değil de, senyörlük ayrıcalıklarıydı. Topraktan elde edilen gelirler burada, her zaman olduğu gibi, gösteriş tüketimlerini beslemekteydiler. Bu gelirler burada bayram biçiminde israf edilmekteydiler. İman takviminin altını kuvvetle çizen dinsel bayramlar, her senyörlüğün üstünlüğünü, cömertliğinin geniş bir şekilde sergilenmesiyle gözler önüne sermek için, devresel olarak katlanmak zorunda olduğu feodal şenlikler. Ve bunun sonucunda, her zaman olduğu gibi ziyaretçiler, köy papazları, fief verilmiş vassaller ve ayinsel sadaka dağıtımlarıyla zevklerden paylarını almaya koşan fakirler kenti istila etmekteydiler. Süreklilik: Kentsel çevrede bağlanan haklar demetiyle, avcı kent, yukarı ortaçağın karanlık dönemleri boyunca da, kırsal zenginlikten yakalayabildiği her şeye, onları gereksiz bayramlar halinde israf etmek üzere sahip çıkmaya devam etmiştir.

Georges Duby

Ortaçağ Kenti

Chrétien de Troyes'nın 1180'e doğru yazdığı *Perceval*'de, şövalye Gauvin bir gün bir şato ve bir kent fark eder: "Kalabalık ve güzel insanlarla dolu kentin tümüne ve altın ile gümüş dolu sarrafların tezgâhlarına bakıyor. Mümkün tüm meslekleri icra eden işçilerle dolu meydan ve sokakları görüyor. Şunlar zırhlı başlık, bunlar örme zırh yapıyorlar; şunlar mızrak, bunlar kalkan; şunlar vücut zırhı, bunlar üzengi yapıyorlar, şunlar da kılıç parlatıyorlar. Bazıları yünlü kumaş yapıyor, diğer bazıları da onları dokuyor, şunlar boyuyor, bunlar da büküyor; başkaları da altın ve gümüş eritiyor, bunlar iyi ve güzel iş çıkartıyorlar: büyük içki kupaları, tabaklar, mineyle süslü mücevherler; yüzükler, kemerler ve tokalar. Bu kent zenginliklerle, balmumu, karabiber ve baharatla ve çeşitli renklerden kürklerle veya Rusya sincabı kürküyle ve her türlü malla boğazına kadar dolu olduğundan, insan kendini burada hep fuarın içinde sanabilir ve bunu söyleyebilir". Fakat kent insanları sen-

yörlerine karşı ayaklanırlar... "Komşular, belediye başkanı ve meclis üyeleri ile şişko ve yağlı çok sayıda burjuvanın yan yana oturdukları bir toplantı görülmektedir. Çığırtkan, orduyu seferber etmek üzere bağırır ve halkın tümü toplanır, *commune* çanları tek bir kimsenin bile çağrıdan kaçmaması ve elinde bir orak, yaba veya kargı veya sopa almayan tek bir oyunbozanın olmaması için çalar...". Gauvin'e refakat eden genç hanım onlara şöyle haykırır: "Hey! Hey! Aşağılıklar topluluğu, kuduruk köpekler, pis serfler çetesi, sizi hangi şeytan gönderdi?..."

Ortaçağın kentsel gerçekliklerinden çok, kente şövalyece bakışı temsil eden bu hayal ürünü edebi metin, ortaçağ insanına görünmüş olduğu biçimiyle kentin bazı esaslı çizgilerini güçlü bir şekilde ifade etmenin uzağında da kalmamaktadır.

Kent her şeyden önce, seyrek nüfuslu geniş alanların ortasında, küçük bir mekânda yoğunlaşan, kaynaşma halinde bir toplumdur. Daha sonra da, parasal bir ekonomi tarafından beslenen zanaat ve ticaretin birbirlerine karıştıkları bir üretim ve mübadele yeridir. Kent aynı zamanda, emeğin çalışkan ve yaratıcı kullanımı uygulamasının, ticaret ve para gustosunun, lükse yatkınlığın, güzellik kavrayışının sadır olduğu özel bir değerler sisteminin de merkezidir. Öte yandan kent, içine kapılardan girilen ve sokaklarla meydanlarda yol alınan ve kulelerle çevrelenmiş, surlar içine kapalı bir mekânın örgütlenme sistemidir de.

Fakat kent aynı zamanda, en zenginlerinin kendilerini hiyerarşik olarak değil de, eşitler olarak -yan yana oturmuşlar- oluşturdukları ve yekvücut ve dayanışma içinde olan bir kitleyi yönettikleri, komşuluk üzerinde temellenen bir toplumsal ve siyasal organizmadır da. Kilisenin düzenli olarak çalan çanlarıyla çevrelenen ve vurgulanan geleneksel zamanın karşısında, bu kentsel laik toplum, laik çanların isyana, savunmaya veya yardıma yönelik düzensiz çağrıla-

rının altını çizdikleri bir cemaat zamanını fethetmişlerdir. Bu kent insanları -şişman ya da zayıf- kendilerine ait beslenmesel, fizik ve askeri kodlara da sahiptirler. Bunlar nitelikli savaşçılar, sırım gibi sporcular olmayıp, eğer başarıya ulaşmışlarsa şişko ve yağlıdırlar ve eğer bir savaşa bulaşırlarsa yegâne silahları, kullandıkları iş aletleridir.

Nihayet, kentin aynı anda hem büyülediği, hem de kaygılandırdığı, onu hem arzulayan, hem de ondan çekinen soylular için kent halkı, nihayette köylü kitlesine, *villa*da yaşayanlara (küçük hanım onlara *villenaille: villa*da yaşayanlar sürüsü diye bağırmıştır), bağımlılık lekesine bulanmış serflere (küçük hanım onlara pis serf yığını diye de haykırmıştır) dahil edilebilecek bir gruptan ibarettir. Kentliler, onun tarafından gönderilmiş olan Şeytan'ın adamlarıdır. Kent hem harika, hem de şeytanidir.

Kendini 10. ve 12. yüzyıllar arasında, Avrupa'nın o zamana kadar tanık olduğu en kitlesel şehirleşme hareketlerinden birinin ortasında kanıtlayan ortaçağ kenti üç esaslı sorun çıkartmaktadır.

Nereden gelmektedir ve nedir? Antik kentsel olgunun basit bir devamı -ya da yeniden canlanması- mıdır? Ortaçağ kenti antik kentin devamı veya yeniden doğumu mudur? Yoksa yeni ve özgün bir olgu mudur?

Feodal sistemin bağrında nasıl işlemektedir? Toprak ve savaş üzerinde temellenmiş bir köylüler ve savaşçılar dünyasında zenaatçı ve tüccar olan, geçimliklerini ve dönüşüm güçlerini hammaddeler ve paradan sağlayan kentlilerin yeri nedir? Kentsel ekonomi, kentsel toplum, kentsel kültür ve zihniyet feodal üretim tarzıyla, feodal-vassalik sistemle, feodal değerlerle nasıl eklemleşmektedirler? Acaba bunların, feodaliteyi içten kemirmekte olan bir pre-kapitalizm ile mi, yoksa feodal sistemin bir aşaması olarak mı tanımlamak gerekir. Feodal bir kent var mıdır?

Nihayet, aynı anda hem din, hem de egemen ideoloji

olarak işlev gören ortaçağ Hıristiyanlığı için kent neyi temsil etmektedir? önce antik sitelere yerleşen ve köylüleri (*pagani*) putataparlarla özdeşleştiren Hıristiyanlık, ortaçağ kentlerinde kendini yeniden bulmuş mudur? Yukarı ortaçağın piskoposluk sitesi ortaçağ kentinin bir önceki, çekirdeği midir? Ya da ilk bin yılın Hıristiyanlığı, yeniden kentselleşmekte güçlüklerle karşılaşacak kadar kırsallaşmış mıdır? Veyahut da Hıristiyanlık 10. yüzyıldan önce, ortaçağ şehirleşmesi tarafından kabul görecek olan yapıları meydana getiren ideoloji veya somut modeller mi yaratmıştır? Ortaçağ kenti Tanrı sitesi mi olmuştur? "Sığınma kenti" manastır, ortaçağ kenti için bir model mi oluşturmuştur?

Antikite'den ortaçağa kentsel süreklilik sorunu, ortaçağ tarihçilerinin en tat aldıkları konulardan biri olmuştur.

Belçikalı büyük tarihçi Henri Pirenne (1862-1935), ortaçağ kentinin çoğu zaman, antik kentlerin uzantıları olan yukarı ortaçağın sitelerinin dış mahalleleri ile *bourg*larından doğduklarını kabul etmekle birlikte, antik kent ile ortaçağ kenti arasındaki kopukluk üzerinde özellikle ısrarlı olmuştur. Ona göre, 7. ve 8. yüzyıllardaki Arap fetihlerinin sonucu olarak Akdeniz'in kapanması büyük ticareti, parasal ekonomiyi söndürmüş ve antik kent ağının ölümünü harekete geçirmiştir. 10. yüzyıldan itibaren toparlanma başladığında bu, ya yeniden doğmakta olan ticaret sayesinde yeni olarak kurulan dış mahalleler, ya da *ex nihilo* (hiç yoktan) yaratılanları aracılığıyla olmuştur, hatta bu durum antik dönemde var olmuş bazı sitelerin durumunda bile geçerlidir, fakat Pirenne'e göre bu gibi yerlerde tüm kentsel hayat ve örgütlenmeler 3. ve 4. yüzyıllar boyunca ortadan yok olmuşlardır, örneğin Flandre'da Kuzey Denizi ile Escaut nehri arasındaki alanda olduğu gibi. Maurice Lombard da kendi cephesinden, Pirenne tezlerinin tam tersinde yer tutmasına ve büyük ticaret ile parasal dolaşımın yeniden başlamasını Müslüman dünyasının çağrısına bağlamasına rağ-

men, İslamiyetin etkisinden kaynaklanan, antik site ile ortaçağ kenti arasındaki kopuş konusunda ısrar etmekteydi. Buna karşılık, tarihçiler antikite ile ortaçağ arasındaki kentsel sürekliliğin varlığını iddia etmekte inat etmişlerdir. Örneğin 1977'de Adrian Verhulat, Bruges, Anvers, Gand ve Tournai'de olduğu kadar Cambrai ve arras'da da antik sitenin yukarı ortaçağ esnasında ayakta kaldığını ve 9. yüzyıldan itibaren kentsel rönesansın buralarda uluslararası ticaretin etkisiyle değil de, antik kökenli kent-öncesi çekirdeklerin dışına doğru genişlemesiyle kendini gösterdiğini savunmaktaydı.

Ortaçağ sınırları itibariyle olduğu kadar, bugünkü sınırlar içinde de, antikitede az veya çok Romalılaşmış mekâna ait olan Fransa gibi bir ülke için topografik devamlılığın aşikârlığı gerçektir. Ortaçağ Fransasının kentlerinin çok büyük çoğunluğunun kalbinde veya toprağının altında bir Roma kenti vardır. Fakat, bu kent, bu dönemden itibaren ya harabe halindedir, ya da derinlemesine bir dönüşüm geçirmiş bir dekordur.

Eğer yalnızca mekân veya zaman temeline oturulacak olursa ve bu iş büyük bir tarihi kapsamı olmayan bir kökenler sorunsalı düzeyinde yapılacak olursa, antik kent ile ortaçağ kenti arasında ancak süreklilik bulunacaktır. Gerçek tarihsel sorun, kentin doğası ve işlevine ilişkin olanıdır. Oysa, ortaçağ kenti bu perspektiften Antik kente nazaran, esastan yenidir, başkadır.

Hiçkimse bunu Marc Bloch'tan daha iyi anlamamış ve ifade edememiştir: "Batı ortaçağının toplumsal iklimine özgü çizgiler arasında kentsel cemaatten daha karakteristik olanları yoktur. Akdeniz ülkelerinde polis tipinin ayakta kalmasının uzunluğu her ne olursa olsun, ortaçağ kenti gerçekten tipik veçheleri itibarıyla antik kentten derinlemesine farklılaşmaktaydı. Çok daha saf bir şekilde tüccar ve zanaatçı olan ortaçağ kenti, aynı zamanda çevresindeki

kırlardan çok daha net bir şekilde ayrılmıştı. Kuşkusuz bu kırlara ihtiyacı vardır. Onlara egemen olmaya ve onları sömürmeye sıklıkla uğraşmıştır. Fakat bu işi, klasik uygulamalarda olduğu gibi, bütün bölgenin topraklı ariktokrasisine sunulmuş bir siyasal ve dinsel merkez tarzında yapmamıştır. Senyörlük zorlamalarına tabi kılınmış olan kırsal alanların ortasında, bizatihi halkının yaşam tarzı, çıkarları ve zihniyeti sayesinde kazanılmış, en azından nisbi özerkliği sayesinde, ortaçağın burjuva grubu tam anlamıyla yabancı bir unsur olarak gözükmektedir."[1]

Ortaçağ kentinin birinci özgünlüğü, 9.-12. yüzyılların ekonomik gelişmesinden doğmuş olarak, her şeyden önce ekonomik bir merkez, orada artık Pirenne ve Lombard'ın yapmış oldukları gibi, uluslararası ticaretin rolünün soyutlanıp, ayrıcalıklı hale getirilemeyeceği bir üretim ve mübadele merkezi olmasıdır.

Charles Verlinden 1972'de "Tüccarlar mı, Dokumacılar mı?" başlığı altında, hep "kentsel kökenler" perspektifi içinde kalarak şöyle ifade etmekteydi: "Flaman kentlerinin doğum ve gelişmelerinin sonuç olduğu demografik dönüşümün ilk nedeni endüstridir. Ticaret burada endüstriden doğmuştur ve tersi geçerli değildir". 1068-1070'ler civarında Trierli Winric tarafından yazılmış olan *conflictus ovis et lini* (koyun ve keten çatışması) şiiri, "Frizya işi" eski paltolar olan *pallia*ların, Flandre dokuma üretimi içinde, yeşil veya maviye çalan, yeşil veyahut da koyu mavi renklerde olan, bölgede imal edilen, hem dokuma tezgâhının iyileştirilmesinde, hem de özellikle kumaşın son halinin verilmesi aşamasındaki teknik sürecin bölünmesinde önemli bir teknolojik gelişmeye tanık olan, parça kumaşlar *panni* tarafından ikame edildiklerini açığa çıkartmaktadır.

Tarımsal üretimin artık ürünün ticarileştirilmesini, zanaat için kullanılabilir malzemelerin (yün, boya malzemeleri, deri, demir) miktarının arttırılması, yakın ve uzak

mübadeleler için fuar ve pazar yaratılması, para basımı ve yavaş yavaş bankaya dönüşecek olan sarraf sayısının artışıyla parasal ekonominin gelişmelerini kapsayan yeni ekonomik bütünün başka bir veçhesi yerine, zanaat üretimine ayrıcalıklı bir yer, fiili olarak güç olmaktadır. Fakat bu bütünün tümü kentsel gelişmeye yönelmektedir. Ve özellikle de tarımsal üretimin artması ve kentsel zanaatın gelişmesi -ki ticaret bunu başaramaz- o olmasaydı büyük kentsel iskân hareketinin zorlukla meydana gelebileceği nüfus artışını açıklamaktadırlar.

Fakat ekonomik işlev ortaçağ kentinin esas karakteristiği olduysa da, başka çizgiler de onu antik kentten ayırmaktadırlar.

Antik kent, hepsinin de 4. ile 7. yüzyıllar arasında ortadan kayboldukları, bir binalar ve anıtlar bütünün etrafında düzenlenmekteydi: Forum, tapınaklar, sütunlu galeriler, sirk, tiyatro, stadyum, hamamlar. Tıpkı Roma'da olduğu gibi, pazarın eski forumun yerine yerleşeceği şehirlerde, topografik süreklilik, işlevlerdeki kökten bir dönüşümü gizlememelidir. Yukarı ortaçağ kentlerinde uzun süre, kiliselerden başka bir anıt varolmamıştır ve piskopos ile ruhbanın belli bir kentsel yaşamı muhafaza ettikleri piskoposluk kentlerinde katedral, putatapar bir tapınağın yerinde değil de, çoğu zaman Aşağı İmparatorluk surlarına yaslanan yeni bir yerleşim yerinde kurulmuştur. Buna karşılık Hıristiyanlık, kentsel mekâna olağandışı bir yenilik getirecektir. Antikitenin kentten uzaklaştırarak, oradan çıkan yollar boyunca koyduğu ölüleri kentin içine alacaktır. Ölülerin bu kentlileştirilmelerine, 14. yüzyıla, dehşet verici hale gelmeden önce, canlıların ölümü evcilleştirdikleri uzun dönem boyunca, onlar için pazar, şenlik ve toplumsallık yeri olan mezarlık işlevlerinin genişlemesi eşlik etmiştir. Ortaçağ kenti, sütunlarının ve taşlarının başka binalarda yeniden kullanımı için yağmalanan antik anıtlarının yıkıntılarını

muhafaza ettiğinde, bunlar artık bu binaların bir zamanlar yönelmiş oldukları faaliyetlerden çok farklılaştıkları için bir dekordan ibaret hale gelmişlerdir: Padovalı Aziz Antonius, 1124'te Limoges'da kendini dinlemeye gelmiş olan muazzam kalabalığa, antik arenalarda vaaz vermekteydi. Kısa bir süre sonra yeni birşey, eğer kentin en mükemmelinden merkezi değilse bile, en azından esas merkezi haline gelmiştir: Pazar.

Perceval'in kentte ilk önce sarraf tezgâhları ile zanaatkâr ve tüccar dükkânlarının gördüğü gibi, 12. yüzyılın ortasına ait olan kahramanlık türküsü *Charroi de Nimes*'de, tüccar kılığına girmiş veya fıçılar içine gizlenmiş olan Guillaume d'Orange ve arkadaşları, Nimes kapılarını aşar aşmaz, aynı zamanda kenti yöneten iki Müslüman şeyhin de ulaşmak için acele ettikleri pazar meydanına doğru yönelmişlerdir:

Ils étaient frères, s'aimaient beaucoup
Et gouvernaient la belle cité
İls se sont rendus directement au marché,
Escortés de deux cents païens.

Kardeştiler, birbirlerini çok seviyorlardı
Ve güzel kenti yönetiyorlardı.
Doğrudan pazara vardılar,
Peşlerinde iki yüz dinsiz olduğu halde.

Nihayet laik kentsel bir yönetim oluştuğunda, yeni anıtlar, kentin yeni "sıcak noktaları" belirmektedir: Hal, belediye sarayı, kent kulesi. Buralarda yeni kentsel iktidarın araçları bulunmaktadır: teraziler, ölçü ve tartı aletleri, belgeler ve ayrıcalıkların saklandığı siciller ve kasalar, burjuva zamanını çalan saat.

Nihayet, temsil düzleminde de kent ortaçağda aynı yere

sahip değildir. March Bloch'un düşündüğü gibi, antikitede kent ile kır fizik olarak güçlü bir şekilde birbirlerinden ayrılmamışlardıysa da, aralarındaki zihniyet zıtlığı çok kuvvetliydi. Kent, *urbs* ve sakinleri *cives* cephesinde kültür, kibarlık, iyi tavırlar bulunmaktaydı. Bunun sonucunda bugün Fransız dilindeki *urbain* (kentsel), *urbanité* (kentlilik), *civilité* (kibarlık), *civilisation* (uygarlık) terimleri ortaya çıkmıştır. Kır, *rus* ve sakinleri *rusticì* cephesinde ise kabalık, kültürsüzlük, vahşilik yer almakta ve bunlar Fransız dilindeki *rustique* (kırsal), *rusticité* (kabalığa varan basitlik), *rustre* (kaba) kelimelerini hazırlamaktadır.

Mekâna bağlanan değerler sistemi ortaçağda farklıdır, *vilain* (ve eski Fransızcadaki türevleri *vilenie, vilenaille, vilener, vilenastre, vileneux*) teriminin (aşağı Latincede villada oturan teriminden türeyen bu kelime önce bağımlı köylüyü, yani serfi ifade ederken, sonradan aşağılık, adi anlamlarını kazanmıştır, MAK) ifade ettiği köylüye yönelik vurgulu bir küçümsemeye ve özellikle de aşağı ortaçağda *civilité* (terim 14. yüzyılda ortaya çıkmıştır, kentlilik) ve *rusticité* (biraz daha geç, 1380'ler civarında belirmiştir, köylülük) arasındaki zıtlığın yeniden doğumuna rağmen, esas değerlerin çarpışması başka yerdedir. Bunlar bir yandan oturulan, işlenen ve inşa edilen bir dünya -kentler, köyler, şatolar, tarlalar- ile öte yandan işlenmemiş olanları, ortaçağ insanlarının bazen Doğu manastırcılığından terim ve ideoloji olarak aldıkları çöl terimiyle ifade ettikleri ikircikli ve endişe verici dünyayı karşı karşıya getirmektedirler ve Hıristiyan Batı'nın çölü orman'dı. Feodal veya burjuva düzeninin karşısında, şüpheli orman çalışanlarının, haydutların, kanun-dışıların, çilekeşlerin ve vahşi insanları ikircikliği veya düzensizliği. Bu iki evren arasında üçüncü bir mekân uzanmaktadır, bu hem ekonomik, hem de simgeseldir. Bu mekân geçici ekim alanları, *essartage* bölgesidir. Bu alan, kararsız insanların Yvain, Perceval veya Renart

gibi vahşete, deliliğe ve ormana veya Kral Arthur'ün sarayının, şatoların, kentlerin veya köylerin toplumsal düzenine yönelebilecekleri ara bir bölgedir.

Ortaçağ değerler sisteminin büyük karşıtlığı *courtoisie* (saraylılık, kibarlık) ile *vilainie* (köylülük, kabalık) arasındadır. Kent, kent olma kimliğiyle toplumun tümü için ahlaki değerler üretmemektedir. Burjuvalar aristokratik modelleri, cesur (*prud'hommes*) ve kibar olmayı taklit etmek ve özümlemeye gayret sarf etmektedirler. Fakat ortaçağ kenti entelektüel skolastik kentsel bir sistemdir), estetik (gotik kentsel bir sanattır), siyasal (özerk kent, *commune*, modeli Fransa'da, İtalya, Almanya veya Alçak Ülkeler kent-devletlerinin talihine erişemediyse de, Fransız monarşisi kendini burjuvalarla olan ittifakıyla, "iyi kentler"le olan ilişkileriyle ve bir başkent seçmesiyle kanıtlamıştır) ve dinsel (özellikle Dominikenler ve Jakobenler ve Fransiskenler veya Kordeliyeler tarafından 13. yüzyıldan itibaren yoğrulan ve yayılan "dilenci" imanlılığı kentsel bir müminliktir) modeller yoğurmakta ve yaymaktadır.

Fakat feodal toplumun içinde, kentten hareketle burjuvazinin özgünlüğünü ve ağırlığını abartmamak gerekir. Kentin işbölümü ve parasal ekonomiye verilen hız ile feodal üretim tarzının içine, uzun dönemde onu tahrip edecek bir fermantasyonu dahil ettiği doğruysa da, mesleki uzmanlaşmanın belki de ruhban ve laik senyörlere ait büyük malikânelerin *ministeriales*in de başladığını, değirmen devriminin kentleri olduğu kadar kırları da etkilediğini, malikâne sistemini izleyen senyörlük sisteminin parasal ekonomiye kentsel kesim kadar iyi uyum sağladığını, esas olanın hep tarımsal üretim üzerinde temellendiğini ve burjuvaların ticari kârların ve kentsel gayrimenkul spekülasyonlarının yanı sıra, kırlara yatırım yapmaktan ve fiefler satın almaktan daha fazla hiçbir şeyde aceleci olmadıklarını unutmamak gerekir. Burjuvaların özellikle 12. yüzyılda ve

13. yüzyılın başlarında belli bir eşitlikçi düzen veya daha doğrusu, dikey olduğundan daha fazla yatay bir hiyerarşi kurarak, kâr ve muhasebeyi yücelterek, barış ve güvene özlem duyarak, Sombart'ın "burjuva" adını verdiği şey haline ancak modern çağda gelebilecek olan şu kişinin çizgilerinin taslağını çizerek, kentsel mekânın bir özgürlük mekânı ("kent havası özgür kılar" "*stadluft macht frei*" demiştir Almanlar) veya daha doğrusu çoğul halinde özgürlükler, yani ayrıcalıklar mekânı haline getirerek hiyerarşik, savaşçı ve israfçı feodal değerler sistemini sarsaladıkları doğruysa da; bu burjuvaların feodal ödenti toplama tarzını, feodal üretim ilişkileriyle çok iyi uyuşan kentsel ödenti toplama biçimleriyle tamamladıkları ve tekrarlayalım, bunların "gerçek ekonomik ve siyasal işleyişleriyle uyum içinde" bir ülkü yaratmayıp, şövalyece ve aristokratik değerler sistemini özümlemeye çalıştıkları da daha az doğru değildir. Soylu çevrelerine bağlanmış sanatçılar da kendi cephelerinden, tam da şövalye toplumu ile burjuva toplumunun karşı karşıya geliyora benzedikleri bir sırada, bu zıtlığı silmeye çalışmaktaydılar. Saraylı romanlarında kent ve şato, kırsal alanın, geçici tarım topraklarının, ormanın karşısında, çoğu zaman eşanlamlıdırlar. 12. yüzyılın sonunda Marie de France küçük şiirlerinde, kentin kırsal-aristokratik ve savaşçı toplum üzerinde ağırlığını duyurduğu tehdidini, şövalyelerin bazen kendi evlerinde olmak üzere, burjuvaların yanına yerleşmeye geldikleri ve her iki grubun da kibarlıkta rekabet halinde oldukları uyumlu kentler tasvir ederek, def etmeye çalışıyora benzemektedir. Johann Huizinga "Ortaçağın Sonbaharı"nda, burjuvaların değerler evrenine kendilerini dayatmayı fiilen başaramadıklarını fark etmektedir. "Soylu kibarı ikame eden muktedir kentli yurttaş çevresi, bu kunt tipler arasında bir loncanın militan temsilcisi ve onun özgürlük ülküsünün çehresinden daha fazla bir yer bulamıyordu." Kronik yazarı Chasitellain

"zengin" kentlilere hâlâ sadece *vilain*ler demektedir.

Bu durumda, Yves Barrel'in akla, çok fazla şey getiren kitabında[2] savunduğunun tersine, bir ortaçağ kentsel sisteminin olduğuna inanmıyorum: Fakat, feodal sistemin içinde, özgün, önemli, her yerde ortak karakteristikleri olan ve feodal sistemin mekân ve işleyişine içkin bir kentsel "ağın" olduğuna inanıyorum.

Bu kentsel olgunun özgünlüğü bana hiçbir yerde kültürel alanda olduğu kadar iyi bir şekilde ortaya çıkmamış gibi gelmektedir. Bir ortaçağ kentsel kültürü olmuştur.

Bu kültür, aşikâr bir şekilde Hıristiyanlığa bağımlıdır. Hıristiyanlık kente ikircikli bir doktrin getirmektedir. Joseph Comblin'in savunduğu gibi, Hıristiyanlıkta gerçekten bir kent teolojisi olduysa da, bu ret ile kabul arasında gidip gelmiştir. Bir yanda Henok, Sodom, Babil Kulesi, Babil. Öte yanda Kudüs, Tanrı'nın kenti. Dünyevi Kudüs de ikircikli-dir. Ve Göksel Kudüs'ün dünyevi kent ile ilişkileri Hıristiyan öte dünya doktrininin tüm ikircikliğini yansıtmaktadırlar. Kitabı Mukaddes'in Yaratılış'tan Mahşer'e kadar, öte dünyanın artan bir kentleşmesini gösterdiğini ve ilk zamanların bahçesi cennetin yerine son zamanların bir kentini ikâme ettiğini kaydetmek gerekmektedir.

Yukarı ortaçağın kilisesi bu kutsal kentsel imgeleri farklı şekillerde korumuştur. Hıristiyanlık maddi olarak önce kentlere yerleşmişti. Ve piskoposluk makamı-kent eşdeğerliliği antik kentlerin muhafazasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştu. Fakat yukarı ortaçağın sitesi ortaçağ kenti değildi. Bu kent antik siteleri kapsıyorsa da, bu siteler ve önderleri olan piskopos -ne daha dinamik, ne daha muktedir- yeni kentsel organizmanın yalnızca bir unsuru haline gelmişlerdir. Öte yandan kent, yüceltilmiş imgesini ve göksel Kudüs'ün resimli temsilleriyle Mahşer modasını korumuş, kentsel hülyayı dokunulmamış bir şekilde muhafaza etmiştir. Bu hülya Haçlı Seferleri'nin harekete geç-

mesinde büyük bir rol oynamıştır. -Paul Alphandery ve Alphonse Dupront bunu parlak bir şekilde gösterdiler. Geçmiş dünyevi Kudüs'ün karşısında uğranılan hayal kırıklığından sonra, düş 1204'te hedeflerinden sapan Haçlılar tarafından zaptedilen İstanbul karşısındaki göz kamaşmasından beslenerek hortlamıştır. Nihayet, Batı'nın yalnızlıkları içinde, manastır ortaya yeni bir kentsel model çıkartmıştır. Lewis Mumford "manastır fiilen yepyeni bir kavrayışa ait bir site meydana getirmekteydi. Ortak hedeflerin yalnızca arızi törenler esnasında değil, aynı zamanda sürekli bir biraradalık halinde biraraya topladığı insanların ortaklığı veya daha doğrusu kardeşliği" diye yazmaktaydı.

Ancak Georges Duby'nin düşündüğü gibi, 12. yüzyıl Citeaux mimarisi Gotik çağın kentsel mimarisinin ön resmini veriyor olsa bile, 12.-13. yüzyıllarda bir kentsel kültür esas olarak manastır kültürüne karşı çıkarak yerleşecektir. Kent, kilisesinin derinleşmesine kırsallaştığı -piskoposluk kentleri ağına rağmen- Yukarı ortaçağda edindiği geleneklere karşı daha geniş ölçekte mücadele etmek durumunda kalacaktır. Zaten paradoksal olarak, Kilise daha sonraları büyük kentsel gelişme hareketinden ve kentlerin göz kamaştırıcı nüfus artışından sonuçlar çıkartmaya başladığında, bu kentlere kırsal bir yapıyı yaymak için olacaktır, yani 12. ile 13. yüzyılların arasındaki dönemeçte, büyük miktarda çoğalan köy kilisesinin yapısını.

12. yüzyıl esnasında, kilisenin kent karşısında ve onu sitenin eski yapılarından hareketle Hıristiyanlaştırmakta tereddüt ettiği görülmektedir.

Tereddüt kendini yeni Kudüs'lerin methü senası ile yeni Babil'lerin mahkûm edilmesi arasındaki salınım da göstermektedir. Gelişmesi ve geleceği en göz kamaştırıcı olan Paris, bu çelişkili tavırların özellikle nesnesini oluşturmaktadır. Aziz Bernard, Sainte-Geneviève dağını doldurmaya başlayan hoca ve öğrencilere şöyle haykırmaya

koşmuştur: "Babil'in ortasından kaçınız, kaçınız ve ruhlarınızı kurtarınız. Hep birlikte sığınak kentlerine (yani manastırlara) uçunuz." Buna karşılık, başrahip Philippe de Harvengt genç bir çömeze şöyle yazmaktadır: "Bilim aşkıyla şevke gelmiş olarak işte Paris'tesin ve çok kimsenin arzuladığı şu Kudüs'ü buldun. Burası Davud'un... Bilge Süleyman'ın ikametgâhıdır. Burada öylesine bir yarışma, öylesine bir okumuş rahipler topluluğu birikmektedir ki, kalabalık laik nüfusu aşacak hale gelmişlerdir. Kutsal kitapların çok şevkle okunduğu, bunların karmaşık sırlarının Ruhül Kudüs'ün bağışları sayesinde çözüldüğü, birçok değerli hocanın bulunduğu edebiyat kenti olarak adlandırılabilecek kadar bir dinbilimin bulunduğu mutlu kent". Ve Goliardlar nakarat tutmaktadırlar.

Paradisius mundi Parasius, mundi rosa, balsamum orbis. "Yeryüzü cenneti Paris, dünyanın gülü, evrenin pelesengi". Gerçekten de kentsel yenileşme okulsal ve entelektüel düzlemde çarpıcıdır. Kırlar veya ormanlar içindeki yalnızlıklarında soyutlanmış olan manastır kiliselerinin ve bunların öğrencilerini soylular arasından devşirme usullerinin karşısında, katedral ve kent manastırlarının eski okulları önce, kentsel büyümenin ortaya çıkardığı ihtiyaçları gidermeye çalışmışlardır. Böylece kentsel şantiyede yeni işçi, yeni bir meslek adamı belirmektedir; 12. yüzyıldan 13. yüzyıla geçilen dönemeçte mal tüccarlarının yanı sıra, yeni loncalar veya üniversiteler halinde biraraya gelen kelime tüccarları (düşmanları böyle demektedirler).

Bu yeni entelektüel faaliyetin merkezinde, kentin esas işlevi mübadele, yeni kentsel mekânı, çelişkili buluşmaları örgütlemek üzere harika bir şekilde kullanabilen sapkınların da öne çıktıkları kamusal tartışma vardır. 12. yüzyılın sonunda, Sainte-Geneviève manastırı başrahibi Etienne de Tournai, okullarından kaynaklanan kaynaşmayı izlemek üzere öndeki localarda otururken öfkelenmiştir: "Kutsal

kuralları, tanrısallığın sırlarını, bedene bürünmeyi, Kelamı ihlal ederek halk önünde tartışılmaktadır... Bölünmez Teslis kesilmiş ve kavşaklarda parça parça edilmiştir. Doktor kadar hata, salon sayısı kadar rezalet, kamusal meydan kadar küfür vardır."

İşte kamusal meydan kentsel kültürün potası, ocağı, mübadele ve yaratma yeridir.

Bu yalnızca okumuş rahiplerin bilgin kültürü için doğru olmayıp, aynı zamanda, büyük çoğunluğu çok yakınlarda kentleşmiş köylülerden ibaret olan laiklerin popüler kültürü için de geçerlidir. Mikhail Bakhtine, 16. yüzyılda François Rabelais'nin dâhiyane bir nihai nokta koymasını beklerken, meydanlardakilere kulak vererek dolaşan ve bunları özellikle tiyatro eserlerine, farslara, çılgınlık oyunlarına, atasözlerine ve şakalara dahil eden okumuşların kanalıyla bize kadar ulaşan popüler bir kültürün yoğrulma ve ifadesinde kamusal meydanın rolünü harika bir şekilde değerlendirmiştir. Çünkü bu kültür öncelikli komik, alaycı ve parodiye dayalıdır. Keşişlerin sessiz ağlamalarının uzağındaki kaba şakalar, kahramanlık türküleri ve saraylı romanlarının yankılarını bize kadar ulaştırdıkları senyörlük *gab*ları, kırlarda boğulan halk kahkahası kent meydanlarında patlamaya başlamıştır.

Ortaçağ kenti böylece kentleşmiş bir folklorun yeri, bir şamata, satıcı bağırtıları, bayramlar -ortaçağın sonu için Nathalia Davis ve Jacques Rossiud tarafından incelenmiştir, kırın yankısını kentsel halkın yarattıklarından ayırmanın çoğu zaman güç olduğu bir mekân haline geldiyse de, kentin bu kırsal folklor yatırımı tarafından istilası, tüm kentliler nezdinde iyi kabul görmüş değildir. 13. yüzyılın sonunda Adam de la Halle *Jeu de la Feuillée*'de, tiyatronun ta göbeğinde vahşi ve aptalca gülen bir kültürün taşıyıcıları olan periler şehri ve şu yaşlı cadı Dame Douce'un tahrik edici varlığı karşısındaki endişesini hissettirmiştir.

Fakat 13. yüzyılda Kilise kente yeniden katılmıştır. Kutsal benzetmenin çiçek açtığı teolojide (1230-1250 arasında Paris piskoposu olan Guillaume d'Auvergne'nin yedi buçukluk duaları kent imgesine göre sistemleştirmeyi denediği *Somme*'unun önemli pasajının durumudur) ve çoğu Parisli hocalar olan Aquinaslı Tommaso ve çömezlerinin Aristoteles'ten insanın "siyasal hayvan" yani kentsel olduğu fikrini aldıkları teolojideki durum budur. Fakat özellikle, bizzat dilenci tarikatlarının kurulmasıyla, kentlere yerleşmek üzere manastırlara sırtlarını dönen ve kentsel ağın üzerine kazınan tekkeleri kısa bir süre sonra kentin "sıcak noktaları"ndan birini oluşturan kentsel din adamları tarikatlarının yaratılmasıyla, yeni bir dinsel tavır ve spesifik olarak kentsel bir propaganda merkezi ortaya çıkmıştır.

Bu cildin temel tutkularından biri de -Georges Duby tarafından ifade edilen genel fikirlerle uyum içinde- kenti "ilişkiler sistemi temeliyle" sunmak ve kentsel "mekân inşaasında kültürün rolünü göstermektir.[3]

Kent özellikle, yeni kentsel cemaatler için oluşturulan okul, kamusal meydan, meyhane, tiyatro, vaaz tarafından biçimlendirilen bir cemaat kültürü yoğurduysa da, çiftin ve bireyin azat olmasına da katkıda bulunmuştur. D. Owen Hugues'un ortaçağda Cenova aristokrasisinin evlilik uygulamalarına tahsis ettiği incelemeyi başka kentlere ve başka ortamlara da yaymak gerekmektedir. Cenova üzerine yapılan incelemede, aile yapısının, kentsel ortamda esas olarak menkuller ve paradan oluşan drahomanın gelişmesinin fonksiyonunda bir evrim geçirdiği görülmektedir.

Öte yandan, Maurice Lombard "Kentler ve Kişi" adlı güzel metninde, kentlinin, daha da özel olarak ortaçağ tüccarının, "çeşitli kentsel merkezleri kendi aralarında bağlayan ağın adamı"nın, aynı zamanda "dışa açık, kentine ulaşan yollar aracılığıyla başka kentlerden gelen etkileri almaya hazır bir adam; bu açılmanın ve bu sürekli katkıla-

rın sayesinde psikolojik fonksiyonlarını yaratan ve hiç değilse zenginleştiren ve belli bir anlamda da, karşılaştırma yoluyla, kendi beni hakkında daha net bir bilince ulaşan bir adam" olduğu varsayımını geliştirmiştir.

Geriye, Fransa'nın ortaçağ Hıristiyanlığının büyük kentleşme hareketi içinde sahip olduğu yeri bildirmek kalmıştır.

Fransa, Kuzey ve Orta İtalya'daki kentsel gelişmenin erkenliğine ve gücüne tanık olmamıştır. Ortaçağ Fransasında, İtalyan sitelerinin kendi *cantado*larında yaptıkları gibi, kıra egemen olan kent-devlet var olmamış, ama çevre kırların kentler tarafından, ekonomik olduğu kadar, hukuki açıdan da sömürülmesi, Fransa'da da kapsamlı bir olgu olmuştur. Yakınlarda André Chédeville ve Roland Fiétier bu durumu, biri Chartres ve kırları, diğeri de Besançon ve banliyösü için olmak üzere, iyice göstermişlerdir. Eğer Flandre'ın bir bölümünü de kapsayacak şekilde bütünsel olarak ele alınacak olursa, Fransa en güçlü kentleşme olgularından birinin (inşaat ve dokuma endüstrisi çifte veçhesiyle) en aşikâr olduğu ve çok erkenden kurumsal ve siyasal biçimlere ulaştığı (Noyon ve Beauvais *commune*leri: 1108-1109, Laon: 1112; Saint-Omer: 1127; Orléans: 1137) bir kentleşmenin sahnesi olmuştur. Fransa aynı zamanda, Le Mans *commune* ayaklanmasından (1069) 1413-1414'teki Paris Cabochelular "devrimi"ne kadar ayaklanmalar, isyanlar ve grevler tarafından en fazla sarsalanan ülkelerden de biridir. Roger Fédou, Lyon gibi bir şehirdeki kentsel ayaklanmaların devreselliğini ortaya koyabilmiştir.

Öte yandan ortaçağ kentsel Fransası'nı iki çizgi daha karakterize etmektedir. Bunlardan birincisi, daha erkenden kentleşmiş, antikite ve yukarı orta çağın mirası yönünden daha zengin, fakat istisnalar dışında Kuzey Fransa'dan daha küçük bir ekonomik, siyasal ve entelektüel rol oynamış olan bir Güney Fransa ile bir Kuzey Fransa arasındaki

farklılık -bu alanda da-. Kuzey Fransa bunların dışında, gerçek bir kentsel canavara, ortaçağ Hıristiyanlığının en büyük kentine, 1200-1350'ler arasında Hıristiyan aleminin entellektüel merkezine, bu Hıristiyan aleminin en güçlü krallığının başkentine de sahip olmuştur. Ortaçağ kentsel Fransasının ikinci veçhesi, krallık iktidarının kentlerin özerkliğini ve iktidarlarını sınırlamış olmasıdır, fakat kral-lar kentlere ve burjuvalara, adeta sürekli olarak verdikleri desteklerle gerçek bir kentsel Fransa'nın gelişmesine katkı-da bulunmuşlardır. Ortaçağ kentsel Fransasına belli bir birlik sağlayan, yalnızca yapıların ve işlevlerin özdeşliği, yollar tarafından bağlanan bir ağın içindeki konum olarak kalmamış, aynı zamanda, kent listelerini, keyfi, düzensiz ve cahilce oluşturmuş olsalar bile Fransa krallarının 13. yüz-yıldan 14. yüzyıla geçilen dönemeçte, Yakışıklı Philippe'ten itibaren kent temsilcilerini -burjuvaları- krallık meclislerine çağırmaları olmuştur. Fakat Fransa krallığı hakkında oluş-turulan imge burada açığa çıkmaktaydı: kentler burada üçüncü tabakayı veya Georges Dumézil'in üç işlevli şema-sına göre, ekonomik işlevi, üretkenliği, refahı ifade eden *état*yı temsil etmekteydiler.

Bu kentsel Fransa tarihi doğrusal değildir. Hızlan-maları, frenlemeleri, durağanlıkları, ihtişam dönemleri ve bunalımları olmuştur. Fakat esas olan 12. yüzyıl civarında düzene girmişe -en azından Kuzey Fransa için- benzemek-tedir. Georges Duby şöyle yazmıştır: "12. yüzyılın ilk on yılları esnasında, ekonomik büyüme Kuzey Fransa'da, pa-raya, yani ticari işlemlere, dolayısıyla kentlere, bin yıl kadar önce toplum ilişkilerinde sahip olduğuna benzer bir rolü tanıyacak noktaya gelmişti... Yarık yeniden açılmıştır ve kır ile kent arasında daha da genişlemeye artık ara vermeye-cektir. Kent büyümekte, kendini kanıtlamaktadır. Ancak Kuzey Fransa'da 1180'den önce duruma egemen olamaya-caktır. 12. yüzyılın ikinci, üçüncü çeyreklerinde hayatiyet

ilkeleri kırsal olarak kalmaya devam etmektedirler".

Öte yandan, bu eser üç bölüm, üç dönem halinde eklemlenecektir. 10. yüzyılın başından XII. yüzyılın ortasına kadar oluşum, kentsel yükseliş dönemidir. 12. yüzyılın ortasından 1330-1340'lara kadar ortaçağ kentinin zirve dönemidir. 14. yüzyılın ortasından 15. yüzyılın başına kadar olan süre ise, hem bunalım, hem de sabitleşme dönemidir. İlk devrede kent, malikane sisteminden sıyrılmakta ve şatolar ile manastırların rekabetine rağmen, siteyi ikame etmektedir. İkinci devrede kent, senyörlük ve krallık çerçevesinde serpilmekte ve üçüncü devrede ise hükümdar ve devlete boyun eğmekte, ama iktidarn ve egemen kültürün yeri haline gelmektedir. Boyun eğdirilmiş, yırtılmış bir durumda prestijini kanıtlamakta ve tohumunu vermektedir. "Hep biraz ağır aksak olan devlete" kent "ikamesi mümkün olmayan canlılığını" ödünç vermektedir, "kent hayal kırıklığına uğradığında bile yukarıdan bakmaya devam etmektedir" (Fernand Braudel). Kent-kır zitlığı tüm gücünü toplamakta ve buna yeniden sahip olmaktadır. Herhalde VIII. Charles'ın Reims'te kutsandıktan sonra, 8 Temmuz 1484'te Paris'e girişini anlatan manzum anlatı kadar hiçbir şey, orta çağın sonunda kent ile hükümdar arasındaki ilişkileri simgeleyemez.

Kent önce krala tabiyetini dile getirmektedir:

Kralımız kapıya geldiğinde
Kendini bekleyen burjuvaları buldu.
Heyecanla ona getirildi
Temsilcilerden biri tarafından
İşlenmiş büyük bir gümüş anahtar
Ki bu işaretiydi
Onun tabiyetinde ve koruması altında
İtaat altına giriyordu.

Fakat kent kendini kralın hocası olarak da kanıtlamaktadır. Kent uygarlıktır, değerlerin yaratıcısı değilse bile, dağıtıcısıdır. Krala felsefesinin, siyasal ahlakının ne olması gerektiğini söylemektedir.

Kent kapısındaki *moult belle* (çok güzel) bir çadırın üstünde parlak bir güneş ve her bir sapında kralın yanında, ona ilham verecek erdemlerin oturdukları büyük bir zambak temsil edilmektedirler.

Zambağın tepesinde oturmuştu
Kralı temsil eden bir oğul,
Sonra her yaprağın üzerinde
Gösterecek olan erdemi,
Adalet orada ayaktaydı
Merhamet, Aşk ve Bilim,
Akıl ve Barışı ifade etmekteydiler.
Yardımlarının çok olduğunu,
Ve hiçbir şeyi yönetemeyeceğini
Eğer erdemler onda olmazsa,
Yönetemez
Ne ona bağımlı olan halkı,
Ki bu halk onun izniyle,
Bu erdemlerle yönetilmeli,
Barış içinde tutulmalı ve idare edilmelidir,
Ve tanrıya ve şanına hizmet edilmiş olacaktır.

Adalet, Merhamet, Aşk ve Bilim, Akıl ve Barış. 10. ve 12. yüzyıllar arasındaki Barış hareketinden doğmuş olan, yeni hukuki ve yardımsever kurallar koyma kaygısına sahip, bilgi ve aklın -bütün biçimleriyle- birleştikleri entelektüel değerlerin harekete geçiricisi ortaçağ kenti, ona boyun eğdirmiş olan, ama ona ihtiyacı da olan devlete kendi programını çizmekteydi. Bu program, 31 Ağustos 1461'de kente neşeli girişi esnasında altın işlemeli yünlü elbiseler

giymiş olan beş kadın Paris alegorisini canlandırırlarken -Barış, Aşk, Akıl, Sevinç, Güven- XI. Louis'ye önerilmiş olanına benzemekteydi. Aşk, 1485'te Rouen'da kesinleştirileceği üzere "kamusal aşk", yani kent halkının kralda tezahür eden devlete olan aşkını ifade etmekteydi. Buna da kralın bu iyi kentler için olan aşkı karşı gelecektir. Aziz Louis oğluna yazdığı *Enseignements*'da ona, kentleri "lütuf ve sevgiyle" tutmasını tavsiye etmekteydi. Kent ile krallık arasındaki bu duygusal bağlantı çağrısının, kentsel Fransa tarihinin yeni bir bölümünü mü açacağını, yoksa *Ancien Régime* retoriğinin ölü bir sözü olarak mı kalacağını gelecek belirleyecektir.

Jacques Le Goff

NOTLAR

1 March Bloch, *Annales d'Histoire économique et sociale*, 1938 s. 87-88.

2 Yves Barel, *La Ville médiévale: système social, système urbain*, Grenoble, 1975.

3 Françoise Choay, "Sonsöz", in E. T. Hall. *La Dimension cachée,* Fra. çev., Paris, Seuil, yeni bas., 1978, s. 239 ve 241.

Burjuvanın Kökeni

BURGUS KELİMESİNİN TARİH VE COĞRAFYASI

10. yüzyılın ortasından biraz daha önceleri, hızı iki yüz yıldan daha uzun bir süre düşmeyecek olan geniş bir hareket başlamıştır. Bu hareket, her yerde aynı anda başlamamış, her zaman aynı yoğunluğa sahip olmamıştır, ama hiçbir bölge onun dışında kalamamıştır. Bu hareket yeni bir kentsel manzara yaratmış ve yeni bir toplumsal sınıfın -burjuvazi- kökeninde yer almıştır. Ortaçağ kenti, kendi tarihinin ilk zamanlarında kendine özgü bir biçimde büyümüştür. Çevresinin tedricen kentleşeceği tek bir merkezin etrafında gelişmek yerine, çoğu zaman çok çekirdekli bir yapı sunmuştur; bu çekirdeklerin unsurları genel olarak *burgus* adını taşımışlar ve ortaçağ kentinin kaderi bu unsurları canlandıran faaliyetlerin işlevinde değişkenlik göstermiştir.

Burgus, kentsel atılımın çeşitli topografik veçhelerini ifade etmek üzere en sık kullanılan terimdir. Bu kelime

üzerinde yakın tarihlerde yapılan araştırmalar, onun anlamını kesinleştirmeye ve yayılma alanını belirlemeye olanak vermişlerdir.

Terimin kökeni herhalde Germaniktir: dişil haldeki *burgs* kelimesi, başlangıçta tahkim edilmiş bir yükseltiyi ifade etmekteydi; Tacitus ve Ptolemaios'un eserlerinde ilk kez *saltus Teutoburgiensis* ve *Asciburgium* gibi yer adlarında bu haliyle gözükmüştür. Fakat *burgus* kelimesi eril olduğundan ve Vegetius'a ait olan daha eski bir tanımda küçük bir kale olarak ortaya çıktığından, bazı kimseler kelimenin kökeninin Yunanca *pyrgos* (müstahkem kale, burç) olduğunu ileri sürmüşlerdir. Her halükârda İspanyalı Oresius 5. yüzyılda ve daha sonra da düzmece Fredegarius kroniği, terimin barbarlar tarafından kullanıldığını belirtmişlerdir. Kelime bazen askeri bir anlama sahip olmuş ve Germanik dillerde *burg* dişil haliyle bir tahkimatı ifade etmeyi sürdürmüştür. Ancak, Panonya'da bulunan ve 371 yılına ait olan, imparator Valens tarafından kaleme aldırılan bir yazıt, *burgus*a yeni bir tanım getirmektedir: mübadele için ayrılmış bir yer. *Nunc burgum cui nomen Commercium, qua causa et factus est, a fundamentis construxit* (Bunun üzerine Ticaret adını verdiği bir kenti baştan sona kurdurdu, bu adın nedeni kentin yaratılmasının bu işe bağlı olmasıydı). Bu anlam değişikliğinin, imparatorluk ile barbar dünyası arasındaki sınırı belirleyen müstahkem mevkilerin, aynı zamanda mübadele yeri olarak da kullanılıyor olmasından kaynaklanmaşı mümkündür. Öte yandan, Orosius *burgus*u, mütevazı yapıların yığılmasından meydana gelen bir sınır yerleşim yeri anlamında da kullanılmaktadır: *Crebra perlimiteni habitacula constituta burgos vulga vocant* (sınırda kurulmuş yerleşim yerlerinde halk dilinde *burgos* denilmektedir). Aynı Orosius, Burgondların adının da buradan geldiğini söylemektedir. Birçok yazar bu etimolojiyi benimsemiştir. 10. yüzyılda Cremonalı Liutprand İtalya'daki *burgus*u, as-

lında surlar arkasındaki kentin dışında yer alan açık dış mahallelere (*faubourg*) uygun düşen bir şekilde tanımlamıştır: *Romani... et quoniam ipsi domorum congregationem, quae muro non clauditur, burgum vocant* (Bizzat Romalılar, bir surla çevrelenmemiş bir yerleşim yerine *burgum* demekteydiler).

Karolenj döneminden itibaren *burgus*, kentin yanında olduğu kadar, kırsal alan içinde de yer alabilen bir yerleşim yeri olarak ortaya çıkmaktadır. 10. yüzyılın ikinci yarısında *burgus*ların göründükleri alan daha da genişlemiş ve bunların görüntüleri değişmiştir. Saintes'teki Saint-Vivier *burgus*u 961 yılında kentin sınırlarının dışında yer almaktadır, ama aynı sıralar Saint-André, le-Bas'ya ilişkin bir sözleşme Vienne (Viyana değil, Fransa'da bir kent) kentinin içinde "Yahudilerin kamusal *burgus*undan söz etmektedir (*Burgus publicus Hebraeorum*). Aynı şekilde, Kel Charles'ın bir fermanında Bourges kentinin içinde tam bir *burgus*un yer aldığı anlaşılmaktadır (*Burgum totum in civitate Biturcias*). Yüzyılın sonunda terim Akdeniz kıyılarına, 1000 yılından sonra da Pirenelerin ötesine ulaşmıştır.

Burgus, belki de Robertlilerle Karolenjler arasındaki uzun mücadelenin ürünü olarak, Dise ve Marne havzalarında çok yavaş bir şekilde yayılmıştır. Bu mücadele kent dışı mahallelerin oluşması için uygun bir ortamın ortaya çıkmasını engellemektedir. Öte yandan, Karolenj modellerine sadık kalmaya devam eden kâtiplerin de *burgus* yerine *suburbium* kelimesini kullanmaya devam etmelerinin etkisi ihmal edilmemelidir. Örneğin, *burgus* Reims'deki Saint-Rémi'de, eski *suburbium* teriminin yerine ancak 1090 yılında, ve o da bir krallık *carta*sında, geçebilecektir. Zaten imparatorluk kançılaryası, Germanik ülkelerdeki anlamının farklılıklar gösterdiği bu terimi kullanmaktan kaçınmaktaydı. Bu durum, Latinceden türeme diller alanından çıkıldığında daha da net olarak görülmektedir. Özellikle, kent-

sel atılımın erken olduğu kadar güçlü de olduğu Flandre'da, tıpkı Karolenj döneminde olduğu gibi, *portus* kelimesi kullanılmaya devam etmiştir. *Burgus* kelimesi bu bölgede, ilk örneği 1085'te Cassel'e ilişkin olarak görüldüğü üzere, Cambrai ve Tournai piskoposluk kançılaryalarının etkileriyle kendine alan kazanmıştır. Ancak, kelime burada netleşememiş ve çoğu zaman şato ile çevresini ifade eder bir şekilde kullanılmıştır.

Böylece, yeni yerleşim yerlerinin iki ana odaktan itibaren geliştikleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Bunlardan *portus* adıyla ifade edileni daha az yaygındır ve Flandre ile Meuse vadisini kaplamaktadır. *Burgus* adıyla simgeleneni ise, Loire ve Saône bölgesinden harekete geçerek, 150 yıldan daha kısa bir sürede Fransa coğrafyasının tümüne yayılmıştır.

12. yüzyılın ilk yıllarından itibaren *burgus*, Kuzey Denizi'nden Akdeniz'e kadar, tüm Fransa alanı için bildik bir kavram haline gelmiştir. Ama, bu terimin bölgesine tutulmasının nedeni çok farklı veçhelere bürünebilmiş olmasıdır. Kelime haznesinin tekanlamlılığının arkasındaki bu esneklik, onun özel koşullarının çeşitliliğine uyum sağlamasına olanak vermiştir. Buna karşılık, *burgus*lar bazı ortak çizgilere de sahiptirler. Özellikle de hepsi daha önceden varolan ve tamamladıkları bir merkezin yakınındadırlar. Ayrıca kırsal, manastıra bağlı ve şatoya bağlı *burgus*lar olarak yapılacak bir ayrım da yararlı olabilir, ama bu kategorilerin geçişimli olduklarını unutmadan.

Kırsal *burgus*lar üzerinde fazla durmaya gerek yoktur, çünkü bunlar hiçbir zaman kentsel tipten bir gelişme düzeyine ulaşamamışlardır. Bu gibi yerleşim yerleri esas olarak tarımsal faaliyetlerle uğraşan bir nüfusa sahip olmuşlardır. Ama gene de büyük *burgus* ailesine mensupturlar, çünkü eski köy topraklarının üzerinde kurulan bu yerleşim yerleri, toplu halde yaşanılan merkezleri tanımlamaktadırlar. Öte yandan, bunlar eski yapılardan net bir şekilde

farklılaşmaktadırlar, çünkü onları kuran senyörler nüfusta, ekonomide ve siyasette meydana gelen değişmelerden çıkar sağlamak istemektedirler. Kendi rezervlerini bizzat işlemekten vazgeçen senyörler, böylece özellikle Normandiya'da olmak üzere kendilerine yeni kiracılar sağlamaktadırlar. Fakat senyörler para ekonomisinin gelişmesinden yarar sağlamak istediklerinden, bu kiracılarından nakdi ödenti talep etmekte ve çoğu zaman da bir pazar kurarak mübadeleleri teşvik etmektedirler. Bunun yanı sıra, senyörler kiracılarını birarada tutarak, onların üzerindeki yetkilerini genişletme avantajından da yararlanmak istemektedirler.

Manastır *burgus*ları ise, iki büyük kategoriye bölünmektedirler: Soyutlanmış bir manastırın yakınında olanları yeni bir yerleşim yeri olarak ortaya çıkarlarken; bir şato veya bir kentin yakınında yer alan bir dinsel kuruluşun genişlemesiyle ortaya çıkanları da vardır. Soyutlanmış manastırlar ekonomik faaliyetler için her zaman uygun bir konum sağlayamamaktaydılar. İnsanların kalabalık bir şekilde yerleşmedikleri bu cinsten çok sayıda *burgus* varolmuştur, zaten daha sonra Citeauxlular ve Chartreux gibi tarikatlar, yalnızlıklarını koruma konusunda çaba sarf etmişlerdir. Bazı manastırların kurucuları ise, bir "çöl" arayan ortaçağ başının münzevi bir keşişi olmuştur, bunların yanına kurulan *burgus*lar da büyücek köyler olabilmişlerdir. Buna karşılık, Cluny gibi manastırların civarında kurulanlar ile ünlü bir kutsal emanete sahip manastırların *burgus*larının başarısı, esas olarak kendi ünlerine bağlı olmuştur. Kutsal emanetlerden birine sahip olan her manastır, nerede olursa olsun, bir cazibe merkezi oluşturmakta ve bu çekim gücü, sonunda gerçek bir yol ağının doğmasına neden olmaktaydı. Hac ziyaretleri, o sıralar insan hareketliliğinin güçlü bir motorunu oluşturmaktaydı.

Bu *burgus*lara yerleşenler, manastıra bağlı olan kutsal

korumadan yararlanmaktaydılar. Liège yakınlarındaki Saint-Trond Kroniği'ne inanmak gerekirse, kim olursa olsunlar, 11. yüzyılda düşmanların ufukta manastırın çan kulesini görmeleri, daha ileriye gitmeye cüret etmelerine engel olmaktaydı. Bu *burgus*larda öncelikle, önemli bir pazar oluşturan din adamlarının ihtiyaçlarının karşılanması söz konusuydu. Bernand ve Tiron'un 1110'lara doğru Perche'te münzevi tarzda kurduğu manastıra bile, Orderic de Vital'in söylediğine göre, zanaatkârlar, marangozlar, duvarcılar ve demirciler hücum ederek, hizmetlerini sunmuşlardı. Eğer manastır bir hac yeriyse veya bir hac yerine ulaşan bir yolun üzerindeki menzillerden biriyse, hacı kalabalığı, sürekli yenilenen bir müşteri kitlesi sağlamaktaydı; üstelik bu kitle, çoğu zaman arkasından bir fuarın geldiği büyük bayramlar esnasında büyümekteydi.

Şatolara bağlı olarak kurulan *burgus*lar çok sayıda olmuşlar ve oldukça faal yerleşim yerlerinin doğmasına neden olmuşlardır. Şatoların tesadüfi olarak kurulmadıklarını biliyoruz, fakat bunların konumları her yerde aynı değildi. Sınır bölgelerinde, rakip senyörlerin şatoları birbirlerinin karşısında yer almaktaydı. Bu gibi şatolar siyasal konjonktürdeki dalgalanmalardan çok etkilenmişlerdir. Diğer yerlerdeki şatoların kuruluş yeri ise, zengin bir bölgenin denetimini elde tutacak şekilde seçilmiştir. Bunlar yalnızca büyücek kasabalara can vermişlerdir. Şatoların çoğu, aşikâr stratejik nedenlerden ötürü bir kara veya su yolunu tutan noktalarda kurulmuştu, bunların en iyi yerleşmiş olanları, bu iki yol cinsinin birbirlerini kestikleri noktada yer almaktaydılar. Ama en iyi konumlar, en eski şatolar tarafından işgal edilmişti. İşte gerçek kentler bu noktalarda doğmuşlardır.

Kartal yuvası gibi olan ve sayıları az olanları hariç, tüm şatoların yanında bir yerleşim yeri bulunmaktaydı. Bir *villa*, eski bir *vicus* veya daha yakın tarihli bir *portus* yakınlarında

kurulmuş olan şatoların durumu böyleydi. Bazen bu şatolar bu ilk çekirdeğin bir miktar uzağında inşa edilerek, yerleşim yerinin kaymasına yol açmışlardı. Şato *burgus*a koruma kadar, müşteri de sağlıyordu, özellikle eğer senyör yüksek mertebedense. Senyör de kendi cephesinde, daha iyi denetleyebilmek için insanları buraya çekmek istiyordu. Senyörün ayrıca, savunmasını güçlendirmek için de insana ihtiyacı vardı. Böylece, buraya yerleşmeye gelenlere ayrıcalıklar tanımaktaydı. Ama laik arşivlerin korunmamış olması nedeniyle, bu ilkel *burgus* hakkında genellikle hiçbir şey bilmiyoruz. Senyör aynı zamanda din adamlarına da çağrıda bulunmuş ve onlara, geçimliklerini sağlamaları için, bir manastır veya yalnızca basit bir kiliseyi merkez edininen bir veya birden fazla yeni *burgus* kurma hakkını tanımıştır. Senyör rahiplere, kendisine yeni bağımlılar sağlamaları konusunda güvenmekteydi. L. Musset'in yazdığı üzere, "Manastır bir malikânenin süsü ve koruması, şato askerin savunma yeri, *burgus* da bunlardan biri veya diğeri tarafından korunan, onu değerlendiren ekonomik araç olmuştur... *Burgus*, tıpkı şato veya manastır gibi, toprağını geliştirmek isteyen senyörün amaçlı bir yaratısı olmuştur". Buna, şato yerleşiminin ideolojik üç tabaka şemasını somutlaştırdığını ekleyelim: Savaşanlar, dua edenler ve çalışanlar.

Böylece, büyücek bir şatonun biri laik, biri de kiliseye mensup, en azından iki *burgus*u bulunmaktaydı. Bunlar dış mahalleler gibi, surun hemen dibine sıkışmamaktaydılar: savunma zorunlukları toprak bir yükselti gerektirmekteydi ve *burgus*ların birbirini karşılıklı olarak rahatsız etmeksizin büyüyebilmeleri gerekmekteydi. Nihayet, şato çoğu zaman ekonomik faaliyetler ile ortaklaşa hayatın kolaylıklarına pek uygun olmayan bir yerde yükselmekteydi. Şatoların çoğu bir sıkıntıya, iki tarafı eşit olmayan bir vadinin daha yütsekteki kıyısına, nehirle çevrelenmiş bir adacığa yerleşmekteydi. Bu durumda, yerleşim yerinin, şatodan belli bir

uzaklıkta, uygun bir konumda aranması gerekmektedir.

Çok vurgulu bir köylü tavırları olan kırsal *burgus*ların ve hac ziyaretlerinin ritmine dayalı bir şekilde yaşayan manastır *burgus*larının tersine, şato *burgus*ları gelişmelerini çok erkenden ticaret ve zenaata borçlu hale gelmişlerdir. H. Ammann tarafından ortaya konulan Vendôme örneğini ele alalım. Buranın *castrum*'u, bölge 10. yüzyılda Anjoulıların etkisine girmeden önce, siyaset sahnesinde önemli roller oynamış bir kontluğun merkezi idi. Anjou yanlısı yeni kont Geoffroy Martel yetkisini meşrulaştırmak üzere 1033'te burada Trinité Manastırı'nı kurup, 1040'ta ona bir *burgus* oluşturdu. Daha sonra aynı işi Marmoutier de Tours'a bağlı olan Saint-Martin Manastırı için yaptı. Bu arada, tıpkı şato gibi *castrum* adını taşıyan kendi *burgus*u da ilk yerleşim yerine tekabül etmekteydi. Bunların hepsine birden 1092'de *oppidum* adı verilmişti, fakat artık buranın ekonomik işlevi askeri rolünü çoktan gölgede bırakmıştı. 11. yüzyılın ortasından itibaren Vendôme, bağcılar ve sıradan köylülerden başka, çok çeşitli alanlarda uğraşan zanaatkârları da barındırmaktaydı: kürkçüler ve dericiler, terziler ve kunduracılar, fırıncılar ve kasaplar, duvarcılar ve dülgerler, değirmenciler, parşömenciler ve demirciler. Bu kentte, bazen eşek kervanlarıyla yürütülen, bazen de Loire yoluyla denizcilerin de katıldıkları kara ticareti yapılmaktaydı. Vendôme'da darphane de bulunmaktaydı. Darphane görevlilerinin yanı sıra, 1049'da iki tefecinin ortaya çıktığı görüldü: Girardus *usurator* ve Rainerius *usurarius*. Arşivler tüccarların varlığını da çok erkenden ortaya koymaktadırlar: 1040'da Hubertus, 1050'de Landricus, 1072'de Tegrinius; bunlar en azından bir pazara ve 1074'te de bir fuara sahiptiler. 1145'te ikinci bir fuar kurulmuştu, ama tüccarlar dışarıya da satış yapmaya gidebilmekteydiler, çünkü Trinité Manastırı Tours yolu üzerinde bir geçiş resmi ödemek zorunda kalan kendi tüccarları için müdahale etmek zorunda kal-

mıştır.

Kentlerin (*civitates*) yanı başlarındaki *burgus*lar, kent surlarına belli bir uzaklıkta kurulmuş olmalarından ve işlerinin çoğunun manastırlara bağlı olmasından ötürü, şato *burgus*larına benzemekteydiler. Fakat, önceki iki kategoriye modellik edenler kent *burgus*ları olmuştur, çünkü bunlar açıkça daha eskidirler. Kent çevresindeki dallanıp budaklanma daha ortaçağın başlarında bile net bir şekilde görülmekteydi. Ama bu ikincil merkezler her şeyden önce dinsel bir işleve sahiptiler ve bunların çoğu Norman istilaları sırasında söndü.

Kilise, *burgus*ları, 10. yüzyıldan itibaren bir surla çevrelenmiş olarak önce Seine'in kuzeyinde, biraz sonra da güneyinde, yeniden belirmişlerdir. Bu surlar her zaman özenli bir gözetime mazhar olamamışlardır: Örneğin Saint-Hilaire'de 1136'da surun üstüne bir ev yapılmıştır. Zaten *burgus*lar artık açık hale gelmişlerdir ve sayıları ile yayılma alanları hızla genişlemektedir. Bu insan gruplaşmaları sadece dinsel kuruluşlara bağlı yerler değillerdir; onlar da artık kendilerine ait kiliselere sahip olmaktadırlar.

Burgus sayısındaki artış *civitas*ın darlığının sonucu değildir. Örneğin, Fransa'nın en geniş kent surlarından birine sahip olan ve sur içi alanı en azından 42 ha. olan Poitiers'de en azından altı *burgus* oluşmuştur. *Burgus* sayısı kentin faaliyetleriyle de bağlantılı olmamıştır. Örneğin, Bayeux'de beş *burgus* varken, Rouen'da yalnızca bir tane kurulmuştur. Canlanma öncesinde de var olan kent-dışı bir çekirdeğin bulunduğu yerlerde, bu çekirdek kent çevresindeki genişlemenin tekelini uzun süre elinde tutmuştur.

Manastır *burgus*larının bazıları, daha sonra sözünü edeceğimiz "yeni *burgus*"larınkine benzeyen, daha faal bir hayata sahip olmuşlardır. Birçok tapınak, eskiden Galya-Roma mezarlıklarında bulunan kutsal kabir alanlarında kurulduğundan ve bu kabirler de geleneksel olarak yolların

üzerinde yer aldığından, öte yandan da buraları ziyaret edilmeye devam ettiğinden, bazı *burgus*lar buralardaki trafik sayesinde gelişmişlerdir. Örnek olarak Châlons-sur-Marne'daki Saint-Pierreaux-Monts *burgus*unu zikredelim. Verdun yolu üzerinde yer alan bu *burgus*un bir bölümü hâlâ Büyük Menzil Sokağı adını taşımaktadır, rahipler burada geçiş resmi almaktaydılar. Su yataklarının kıyılarındaki diğer yerleşim yerleri de deri ve dokuma zanaatkârlarını kendilerine çekmekteydiler. Saint-Père-de-Chartres adlı eski manastırın durumu budur. Dağın eteklerindeki bağlar onu *civitas*tan ayırmaktaydı, ama 11. yüzyıl boyunca manastır ile Eure Nehri arasındaki nemli topraklara dericilerin, semercilerin, kumaş bükücülerinin ve burada kendilerine gerektiği kadar bol su bulan dokumacıların yerleşmesine tanık olundu.

Nihayet bazı *burgus*lar, komşu siteyle gerçekten rekabet edecek düzeyde bir kentleşme hızına ulaştılar. Böylece kent dışındaki kilise *burgus*ları çok farklı görünümler sunmuşlardır; bazıları daha çok sıradan köyleri hatırlatırlarken, diğer bazıları tartışılmaz bir şekilde bir kent edası takınmışlardır. Bunların belirleyici özellikleri geleneksel olarak kalmıştır; özerk birimler olarak ortaya çıkan bu bütünlerin kentle çoğu zaman bağlantıları olmamıştır. Düzenli gelişmeleri, onlara hayat vermiş olan ve refahlarına katkıda bulunan dinsel kuruluşu içlerine alarak, kapsamalarına yol açmıştır. Bu gelişme tabii ki hacılar sayesinde olmuştur, ama inşa edilen tapınakların şantiyelerinden kaynaklanan katkılar da bir kenara atılamaz. Bir yüzyıllık bir süre boyunca, tapınak inşaacıları Roman sanatının şaheserlerini meydana getirmek üzere uğraşmışlardır.

Bir tapınağın desteği olmaksızın gelişen veya böyle bir kuruluşa daha sonra sahip olan *burgus*lar da olmuştur. Sayıları diğerlerine göre daha az olan bu *burgus*lar, arşivleri tutacak bir kuruluş olmadığından da, en az bilinenler ara-

sında yer almaktaydılar, bu cins *burgus*lar, diğerlerinden daha fazla yeni zamanların çocuklarıdır. Ekonomik gelişmeden ve ufkun genişlemesinden ötürü ortaya çıkan bu *burgus*lar, en uzaklardan gelen göçmenlere kucak açmakta ve para burada her yerde olduğundan daha büyük bir yere sahip olmaktadır. Servetler burada çabuk edinilmekte, çabuk kaybedilmekte ve düzensiz kulübeler, bazıları daha şimdiden kâgir olan evleri çevrelemektedir. Buralarda da tabii ki hem en sefiller, hem de en cüretliler bir arada yaşamaktaydılar.

Sonuncu bir unsur, çoğu zaman çok faal bir kent dışı mahalleye, çarşıya can vermiştir. Bu konuda da her türlü istatistiğin henüz olanaksız olmasına rağmen, örneklerin çoğu itibariyle, pazar surun dışında kurulmaktaydı; bu durumda pazarın kurulduğu yerde yerleşik hale gelmesi gecikmemiştir. Pazarın eskiliğinin göstergelerinden biri, Hıristiyanlığın ilk zamanlarına kadar geri giden, Sanctus Petrus, Sanctus Stephanus veya Sanctus Johannes'e adanmış bir kitabesi olan *in faro* veya *de faro* denilen bir kiliseye sahip olmasıdır. Pazarın kent dışına kurulmasının nedeni, pazar yerinin antik *forum*un veya daha eski bir buluşma mahalinin yerine geçmesiyle oluşan gelenekle açıklanabilir. Pazar yerinin kent dışına konulması, bazen de *civitas* alanının dar olmasının zorunlu bir sonucu olmuştur. Bazen de güvenlik sorunu bu konumu belirlemiştir: Düşman unsurların sızabilecekleri birikme alanlarını kent dışına yerleştirmek daha uygundu. Sağlık nedenleri de yabana atılacak gibi değildi, özellikle hayvanlara ilişkin olanları. Öte yandan, kana ilişkin tabular da kasapların, mezbahaların veya benzeri faaliyetlerin kent dışına yerleştirilmelerine yol açmıştır.

Bu pazar, kentin kapılarından birinin yakınında yeni bir mahalleye hayat vermiştir. Bu mahalle kentin bir uzantısından çok ayrı bir *burgus* olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin

Tournai'deki bu mahalle (*mercatus*) başlıca kara yollarının mahrecinde yer tutmuş olduğundan, kentsel gelişimi, Escaut Nehri'nin kıyısında kurulmuş olan *Portus*'tan daha fazla hareketlendirmiştir.

Bu değişimler esnasında gelişenler yalnızca kent dışı alanlar olmamış, surların içindeki değişmeler de, bazen en azından dışardakiler kadar önemli olmuşlardır. Reims bu konudaki en açık örnektir. Saint-Rémi *burgus*u her şeyden önce büyük bir bağcı köyüyken, *civitas* 11. yüzyılın sonundan itibaren iyice belirli iki kısma ayrılmış durumdaydı. Güneyde ruhban mahallesi bir katedral ve manastırın dışında, en azından dört kiliseye sahipti; kuzeyde ise yalnızca iki kilise bulunmaktaydı, ama antik *forum* pazar yeri olarak durmaktaydı. Kuşkusuz aynı *forum*, I. Philippe'in 1067 tarihli bir fermanının teyit ettiği üzere, fuarları da barındırmaktaydı. Ve öte yandan, Galya-Roma döneminden kalma güzergâhlara sadık kalan yollar metinlere, Kasaplar Sokağı, Yün Pazarı, Buğday Pazarı vb. adlarıyla geçmişlerdi. Laon'da da pazar *intra muros* (suriçi) idi ve bugün hâlâ Saint-Pierre-au-Marché Sokağı adını taşıyan, kentin doğu ucunda yer almaktaydı.

*Civitas*ın ekonomik faaliyetlerinin bir ana cadde boyunca yoğunlaştığı durumlar da vardı. Bordeaux'da eski *cardo*'nun (Roma askeri kamplarıyla sitelerini kuzeyden güneye kesen yol) mirasçısı olan Sainte-Catherine Sokağı canlılığını günümüze kadar korumuştur. Poitiers'de ise, Fransa'da bir sokak adı taşıyan ilk yol olan *rua fabroria* kontluk sarayından hareketle, iki ana kapıdan gelen akımları birleştirmekte ve zenaata dayanmaktaydı.

Suriçi alan yeterli olduğunda, inşaatlar özellikle, dinsel kuruluşların ortaçağın başlarında işgal etmedikleri alanda yoğunlaşmaktaydı. Bazı zanaatkârlar da istekle kentin içine yerleşmekteydiler, özellikle maden işleyenler. Güvenliğe ihtiyaç duyan mücevherciler ile eğer varsa darphanenin de

sorumluluğunu üstlenen sarraflar için bu durum normaldi. Ama kent içinde demirciler de görülmekteydi; bu durum herhalde bunların saban demiri değil de, garnizonlar için silah ve zırh yaptıkları dönemin kalıntısıydı. Bol suya ihtiyaç duyan ve bulundukları yerleri kirleten dokumacılık veya dericilik gibi meslekler, ancak büyük kentlerin içinde kendilerine yer bulabilmekte ve bu gibi durumlarda bile, şehrin iyice uçlarında, merkezden geniş alanlarla ayrılmış olarak yerleşebilmekteydiler. Böylece zanaat faaliyetlerinin hiyerarşisi yavaş yavaş çizilmiş oldu ve daha sonra *inhonesta mercimonia* (uygunsuz faaliyetler) adını alacak lanetli zenaatları surların dışında bıraktı.

Site faaliyetlerinin bir bölümü de geleneksel işlevlerinden kaynaklanmaktaydı. Çoğu zaman prensin, her zaman da psikoposun oturduğu yer olması, ona anıtsal karakterini vermekteydi. Diğer kesimlerde istisnai olan taş binalar, yukarı mahallelerde daha sıklıkla bulunmaktaydı. 12. yüzyılın ortalarından itibaren kent olgusu aşikâr hale gelmiştir. Artık kent adını hak edenler yalnızca eski siteler değildir, hemen her yerde, çoğu bir şatonun yanında olmak üzere, yeni merkezler doğmuştur. Fakat kentleşmenin ihtiyaçlarına cevap verecek sayıda olmadıkları kuzey kesimi hariç, kentdışı mahallelerle zenginleşmiş olan bu siteler hâlâ en kalabalık ve en müreffeh yerleşim yerlerini meydana getirmektedirler. Bunun anlamı, bu sitelerin işin başında sahip oldukları kozları ihmal etmemek gerektiğidir. Bu kozlar onların coğrafi konumlarından, surlarının sağladığı güvenlikten, tapınaklarının prestijinden, buralarda yaşayan rahip ve *militesin* (şövalyeler) meydana getirdiği piyasadan kaynaklanmaktaydı. Gene bunun anlamı, ortaçağın başlangıcı ile olan sürekliliğin aşikâr olduğudur.

Ancak bu kentler henüz mütevazıdırlar. Hiçbir rakama sahip değiliz ve hiçbir dolaylı ortalama doyurucu olmanın uzağında kalmaktaysa da, en kalabalık kentin bile birkaç

binden fazla nüfusa sahip olmadığını söyleyebiliriz. Bu kentlerden çoğu, bugün bize dar alanları ve mimari vasatlıklarıyla, büyük kentler olarak gözükmektedirler. Bu dönemin asıl büyük özelliği, kentsel birimin kendine ancak çok tereddütlü bir şekilde ortaya koymakta olmasıdır. Kentler bu sıralar, henüz bir senyörlükler çakışması olarak ortaya çıkmaktadırlar, yani birbirlerinden geniş ölçüde bağımsız, derinlemesine kırsal bünyelerin birlikteliği olarak. Yalnızca Flandre ve bu bölgenin kıyısındaki kentler daha tutarlı bütünler olarak ortaya çıkmaktadırlar -ister bir *civitas*tan, ister bir şatodan kaynaklanmış olsunlar. Bu kentler aynı zamanda, bu birliğin simgesi olan tek bir sura erkenden kavuşmuşlardı. İlksel *castrum*un dışında, daha 10. yüzyıldan itibaren bir sur yükseltilmiştir. 11. yüzyılda yetersiz hale gelen bu surun yerine, daha geniş olan bir başkası geçmiştir. Bu cins ikinci surların en eskisi olan Saint-Omer'deki 1071'de ve belki de 1050'den önce yerli yerindeydi ve 30-35 hektarlık bir alanı çevrelemekteydi. Bruges ve Gand'daki tahkimatlar ise 1090 civarına ait olup, 70 veya 80 hektarlık alanları çevrelemekteydiler.

Diğer yerlerde ise, sur civarındaki yeni mahalleler bazen ilkel bir şekilde tahkim edilmişlerdir. Bu tahkimat onları korumaya yönelik olduğu kadar, kapılardaki geçiş resmini alabilme amacına da bağlıydı.

KENTSEL GELİŞME VE İNSANLAR: BURJUVAZİNİN DOĞUMU

Burgus, terimi yeni iskân biçimlerini ifade etmeye yaradığı kadar, kaderi daha da ünlü olan bir kelimeye de hayat vermiştir: *burgensis*, burjuva. Tıpkı *burgus* kelimesi gibi, ama ama ondan çok daha geç tarihlerde olmak üzere, *burgensis* terimi de önce Orta Fransa'da ortaya çıkmıştır. En eski iki örnek kesinlikten yoksundur: 989 yılında Le Puy'de bir *bur-*

gensis civitatis zikredilmiştir, bu "site burjuvası" ifadesi ancak görünüşte paradoksaldır, çünkü Le Puy, Richer'in o dönemde yalnızca *urbs* olarak ifade ettiği, aslında *civitas* olmayan yeni kurulmuş bir piskoposluk kentiydi. 1000 yılına doğru ise, La Réole Örfleri, burjuva sözünü, şövalyeden farklı olmayı ifade etmek için kullanıyordu: *Nec miles nec burgensis* (ne şövalye, ne burjuva). İlk gerçek atıf, 1007 tarihli metindedir. Bu metin Touraine eyaletindeki Beaulieu-lès-Loches adlı şato-dışı manastır *burgus*unda oturanları ifade etmek üzere *burgensis* terimini kullanmıştır. Büyük Guillaume'un Saint-Hilaire de Poitiers'ye verdiği 1016 tarihli bir *carta*, burjuva ile köylü arasındaki farkı vurgulamakta, ama bu farkın neye dayandığını belirtmemektedir. Aşağı yukarı aynı tarihlerde Cluny'de de burjuvalardan söz edilmiştir. Daha sonra tüm Normandiya'da, önce belirsiz biçimlerde olmak üzere görülmüştür: *burgarius, burges*. 1035 yılında Albi'de, Tarn üzerinde inşa edilen bir köprüye ilişkin bir metinde, "*tam cives quam burgenses*" (kentliler kadar burjuvalar da) ifadesinin kullanılması, *civitas* halkı (*cives*) ile burjuvalar arasındaki ayrımı ilk kez vurgulamış olmaktadır. 1050'lere ait belgeler Chartrain ve Güney Britanya'da *burgenses* kelimesinin kullanılmaya başlandığına tanıklık etmektedirler. Terim 1056'da Saint-Omer'de kullanılmış ve 1066'da Huy *carta*sında ortaya çıkmıştır. Kelimenin Provence'a ulaşabilmesi için, ilk kez Grasse'da görüldüğü tarih olan 1143'ü beklemek gerekmiştir.

Burgensis terimi 1100'den itibaren daha yaygın bir alanda ve daha sık kullanılır hale gelmektedir, ama bu kullanım henüz sistematik duruma gelmemiştir. Ayrıca belirtilmesi gereken nokta, bu tarihten sonra artık *burgensis*in yalnızca *burgus*larda değil, *civitas*larda da oturanları ifade eder hale geldiğidir. 1100'de Bourges'da *burgenses ville* teriminin kullanıldığı kaydedilmiştir. Artık burgensis, *cives*in eşanlamlısıdır ve bu iki terim birbirlerinin yerine kullanıl-

maktadır. Bordeaux'da 1145'e doğru artık *cives* ile *burgenses* arasında toplumsal veya hukuki bir fark kalmamıştır. En anlamlı formül, VII. Louis'nin 1141 tarihli bir fermanında yer almaktadır. Bu belgeyi kaleme alan kâtip, sarayda Bourges *cives*i tarafından temsil edilen "rahip, şövalye ve *burgensis*ten söz etmektedir. Demek ik artık burjuvaları kentte oturan ve ne ruhbana, ne de aristokrasiye mensup olan kişiler olarak tanımlamak mümkündür. *Burgensis* teriminin, kentsel, nüfusun faal unsurlarına yaygınlaştırılması özellikle ilginçtir, çünkü bu tavır, 1100 ile 1150 yılları arasında, artık ekonomik içerikli olan yeni bir kentsel birlik biçiminin doğumunu vurgulamaktadır.

11.-12. yüzyıllar arasındaki döneme ilişkin kentsel faaliyetler ele alındığında, aslında kırsal dünyaya bağımlı olanlarının tuttuğu yerin büyüklüğünün fark edilmesi çarpıcı olmaktadır. Öncelikle, her gün civardaki tarlalarıyla uğraşmaya giden, ama konutları kent surlarının güvenliği içinde olanlar vardır. Öte yandan, daha önceden işledikleri toprakları terk etmedikleri halde, kente bir zenaat icra etmeye gelenler de vardır. Bu iki grup da kente köylü bir görünüm vermeye katkıda bulunmaktadır; ama bu durum onların tüm haklara sahip kentliler sayılmalarını engellememektedir. Hatta kuzeyde bile durum böyledir. Saint-Qentin (1080'ler) *carta*sından türeme kuzey *commune*leri (belediye yönetiminin kentliler tarafından ele geçirilmesi) belgelerinde, burjuvaların ayrıcalıklarını yitirmeksizin "Martları için" ve "Ağustosları için" uzun süre kent dışında kalabilmeleri öngörülmektedir. Kentlerde hayvan besleyenler daha da kalabalıktırlar. Yeni kentlerde bile hayvanlara yer ayrılmaktadır.

Bunların bir üstündeki basamak, özellikle güney kentlerinde olmak üzere, Bahçecilik ve bostancılık olmaktadır. Saint-Jean-d'Angély de 11. yüzyılın ortalarında, bahçeciler (*hortolani*) terziler, kürkçüler ve marangozlarla aynı düzle-

me konulmuşlardır. Bunlar suriçi boş alanları ve surdışı vadi düzlüklerini işleyerek, kente sıkı sıkıya bağlı bir durumda bulunmaktadırlar; ürünlerini kent pazarında satmakta, topraklarını kentten topladıkları gübreyle zenginleştirmekte ve ihtiyaç arttığında kent sokaklarında gerekli işgücünü sağlamaktadırlar. Bunlar çoktan, köylü ile zenaatkâr arasındaki yolun yarısını katetmiş durumdaydılar.

Demek ki, bağ ve bahçeler yerleşim yerlerinin çevresinde değerli ve zorunlu bir hare meydana getirmekteydiler. *Civitas*ların 10. yüzyılda *quinte* adı verilen askeri amaçlı bir alanla çevrelenmiş olduklarını biliyoruz. Daha dar olan bir başkası bu alanın yerine geçmiştir, burası banliyö (*banlieu*) denilen bölgedir. Çoğu zaman bir fersah, yani dört kilometre kadar bir yarı çapa sahip olan bu bölge, sınırlarını doğal engellerin ve yolların belirlediği çok düzensiz bir çember oluşturmaktaydı ve bu çemberin dış sınırı kentten itibaren bir günlük uzaklık olarak belirlenmekteydi. Onu kırdan farklılaştıran kurumsal donanımlara sahip olan banliyö, kentin ihtiyaçlarının bir bölümünü karşıladığı alan olarak, kır ile kent arasındaki geçiş kesimini oluşturmaktaydı. Anne Lombard-Jourdan'ın ifade ettiği üzere, "tıpkı bir evin bahçesinin girişinden itibaren başladığı gibi, kent de banliyönün sınırından itibaren başlamaktadır."

Banliyönün bu ekonomik kökeninin yerine bazı tarihçiler siyasal nitelikli temeller getirmeyi tercih etmektedirler. Böylece, örneğin Flandre'da banliyö, kontun yetkisinin şatodan itibaren yayıldığı alanı kapsamakta ve bu durumda banliyö kentin büyüklüğüyle değil de, kontun iktidarıyla bağlantılı olmaktadır.

"MEKANİK SANATLAR"IN DOĞUMU

Ölçeği ne olursa olsun, her kentte halkın en kalabalık kesimini zanaatkârlar meydana getirmektedir. Bunların bir bö-

lümü su enerjisinin kullanılmasıyla, teknolojik gelişmeden yararlanmaktadır. Yün bükme dolapları Dauphiné'de herhalde 11. yüzyılın ortasında dönmeye başlamışlardı, aynı işin Normandiya'ya sıçrama tarihi 1085-'87'dir; arpa ezen bira dolaplarının varlığı ilk kez 1042'de Montreuil-sur-Mer'de, sonra da 1088'de Evreux'de kaydedilmiştir; nihayet, Amiens piskoposluğu 1085'te bir dövme dolabına sahiptir ve 1095'te Beauvais'te bir bileyi değirmeninin varlığı bildirilmiştir.

11. yüzyılın bir bölümü süresince zenaatkârlar, genel olarak, bağımlı oldukları kentsel senyörlük veya kent dışı senyörlük makamının yakınına yerleşmişlerdir. Her dinsel kuruluşun, ama aynı zamanda her laik "saray"ın kendine bağımlı zanaatkârları bulunmaktaydı. Daha sonra, ekonomik hareketin etkisiyle bu zanaatkârlardan bazıları pazarın veya kent *portus*unun yakınlarına yerleşerek, buralarda kendilerine bir müşteri kitlesi sağlamak istemişlerdir. Diğer bazı zanaatkârlar da kendilerine enerji ve su kaynağı olacak nehir kenarlarına yerleşmişlerdir. Senyörlük otoritesi, çok erken tarihlerden itibaren, onları daha iyi denetleyebilmek için bu faaliyetleri bir araya toplamak istemiştir. Gerçekten de bu faaliyetler yönetim yetkisine (*ban*) sahip olanlar için hem kazanç, hem de gerekenleri sağlama kaynağı idi.

Böylece, hiç değilse en büyük yerleşim yerlerinde olmak üzere, lonca adını, ancak 18. yüzyılda alabilecek olan ilk meslekler ortaya çıkmışlardır. Tarihçiler bu meslek kollarının kökenleri konusunda çok farklı düşüncelere sahiptiler. Bu meslek kuruluşlarının, ortadan çoktan beri silinmiş olan Galya-Roma dönemi *collegium*larının mirasçıları olduklarına artık inanılmamaktadır. Bizans veya İslam esnaf kuruluşlarının da Güney Avrupa meslek kuruluşlarını etkilemiş olabilecekleri savı kuşkuyla karşılanmaktadır. Daha iyi savunulan *domaine*e bağımlılık teorisi ise, meslekleri şato veya manastır atölyelerinin basit bir uzantısı haline ge-

tirmektedir; bu teori esas olarak, Saint-Riquier Manastırı'nın tarihi çok iyi belirlenemeyen bir belgesine dayanmaktadır. Bu metin, her biri kentin bir sokağına yerleşmiş olan meslekleri, manastıra karşı aynı yükümlülüklere tabi olarak göstermektedir. Teori bu metinden hareketle, meslek kollarına mensup zanaatkârların, *domaine* ekonomisi içinde kalmayı hâlâ sürdüren serfler oldukları sonucuna varmaktadır.

Daha sonra ortaya iki teori daha çıkmıştır. Tabanı Paris havzasının bazı kentleriyle sınırlı olan birincisi, en eski meslek kollarının kökeninde, üretimi senyörün ve ona bağlı cemaatin çıkarları doğrultusunda düzenlemek isteyen otoritenin bir kararını görmektedir. Böylece, Paris havzasında incelenen kentlerde tek veya birbirlerine yakın birkaç uzmanlık mesleği, bir usta tarafından yönetilmekteydi (*magisterium*, yargıçlık, yöneticilik, komutanlık gibi anlamları tarihin çeşitli zamanlarında tek tek veya bir arada taşımış olan bu Latince kelime, Fransızcada birçok kelimenin yanı sıra, usta anlamına gelen *maître* kelimesi ile ustalık veya belli bir sanat dalına hakimiyet anlamına gelen *maîtrise* kelimelerine de can vermiştir, M.A.K.). Bu ustalar kralın veya büyük senyörlerin adamlarına feodal bağlarla bağlı olup, onlara ödentilerde bulunuyor, buna karşılık zanaatkârların üstünde, yargı hakkıyla simgelenen bir otorite uyguluyorlardı. Ortaya çıkan diğer teoriye göre ise, üyelerini doğal olarak bir araya getiren loncalar kendiliklerinden ortaya çıkmışlardır. Bu insanlar aynı türden faaliyetlere, hayat tarzlarına ve hedeflere sahip olduklarından bir araya gelimişlerdir. Mesleki nitelikte olan bu cins gruplaşmalar, *confrérie* (lat. *confraternitas,* M.A.K.), *charité* gibi adlarla bilinen dinsel birliklerin kalıbında oluşmuşlardır. Daha geçerliye benzeyen bu teori, zanaatkârlara bir dinamizm yüklemektedir, ama bunun böyle olduğuna dair hiçbir kanıta sahip değiliz. Ama girişim kiliseden gelmiş, mesleki veçhe

daha sonradan ortaya çıkmış olabilir. Ama belki de, yere ve mesleğe göre, bu çeşitli kökenler farklı oranlarda işe karışmışlardır.

Zanaatkârlar giderek iki kategoriye bölünmüşlerdir: Ürettiklerini dükkânlarında veya pazarda bizzat satanlar ve üretim sürecinin yalnızca belli bir aşamasına katılanlar. İlk grupta demirciler, mücevherciler, camcılar veya fıçıcılar gibi meslekler yer almaktadır. Gıda madderiyle uğraşanlar da bu grupta yer almaktadırlar, ama bunlar daha çok aldıklarını yeniden satan kimseler olduğundan, belgeler onlardan *mercatores* (tüccar) olarak söz etmeyi yeğlemektedirler. İkinci grupta ise, daha çok deri ve dokuma işlerinin çeşitli aşamalarındaki zanaatkârlar yer almaktadır. Bu arada, yünlü dokumacılık kentlerin esas faaliyet alanı haline gelmekle birlikte, üretim kapasiteleri yerel boyutu pek aşamamaktadır.

Tüccarlar hem faaliyetleri, hem ortaklık biçimleri, hem de kökenleri itibariyle tarihçilerin dikkatlerini diğer kentsel toplumsal grupların hepsinden daha fazla çekmişlerdir. Bu konuda da bölgeler arasında ayrım yapmak gerekmektedir. Kuşkusuz 11. yüzyıl süresince en mütevazı yerleşim yerlerine varıncaya kadar *mercatores*in ortaya çıktığı görülmektedir, ama bu terim o zamanlar, bizim bugün küçük tüccar veya esnaf dediğimiz, sokağını ve yerini terk etmeyen unsurları ifade etmekteydi. Bunların yanı sıra, hemen her yerde, metinlerin *cursaii* veya *mercatores cursores* adını verdikleri gezgin tüccarlara da rastlanmaktadır. Bunlar daha o sıralar bile oldukça hareketlidirler, ama iş hacimleri sabit tüccarlarınkinden henüz çok yüksek değildir; herhalde bunların çoğu sıradan çerçilerden ibaretti.

Belgeler bireyleri karanlıkta bırakmaktaysalar da, tüccar birliklerine dair bilgileri içermektedir. Bu bilgilerden 1021-24 tarihli olan ve rahip Metzli Alpert tarafından düzenlenen birinde tüccarlar sermaye ve kâr ortaklığı halinde

gösterilmektedir. Bunlar herhalde bir *ghilde* halinde örgütlenmişlerdi, fakat bu cins ortaklığın aydınlığa çıkması için yüzyılın öteki yarısını beklemek gerekecektir.

Tüccarlar bu *ghilde*leri icat etmemişlerdir. Daha Karolenj döneminde bunlar, karşılıklı yardımlaşma örgütleri olarak ortaya çıkmaktadırlar. İyi tanımlanamayan ve germanik unsurların açıkça ağır bastıkları bu örgütlerde, dayanışma kişisel bir yeminle güçlendirilmekteydi ve bu yemin, sarhoşluğa kadar varan bir yeme içme töreni olan kabul ayini *conpotacio* ile somutlaştırılmaktaydı. Bu cins ilişkiler 779'dan itibaren yasaklanmıştır, çünkü sivil otorite yemin töreninin gizli birtakım faaliyetlere gebe olmasından kuşkulanırken, Kilise de bunların günah olduğunu düşünmekteydi. Bu uygulamalar yok edilemediklerinden ötürü Hıristiyanlaştırılmışlar ve bundan sonra *confrérie* (kardeşlik) adı altında, ölülere cenaze töreni ve canlılar için de ziyafet düzenler hale gelmişlerdir. 9. yüzyılın sonunda Reimsli Hicmar onları sert bir şekilde hizaya getirirken *geldonias vel confratrias* deyimini kullanarak, iki kurumun eş anlamlı olduklarını vurgulamıştır. Confrérieler dinsel karakterini uzun zaman korumuşlardır. Yardım işleri onların bazen *charité* (yardım) veya *caritet* diye adlandırılmalarına yol açmıştır, ama ortaklık yanları vurgulanmak istendiğinde de *amitié* (dostluk) adını almışlardır.

11. yüzyılda *ghilde* güçlü bir kuruluş haline gelmiştir. Gelirlere ve mal varlığına sahip olan kuruluşun, üye toplantıları için bir de *ghildhalle*'i vardır ve daha o tarihlerde bile kent yönetimine katılma eğilimindedir. Aynı zamanda, bu tüccarlar kendilerine özgü bir hukuka ve hukuk usülüne de sahip olmuşlardır. *Jus mercatorum* adını taşıyan bu kurum kamu otoritesi tarafından tanınmaktadır.

Böylece ortaya çıktığına göre, bu tarihlerde kentsel ortam servete ulaşmak için çok eşitsiz olmalarına rağmen, birçok yol sunmaktaydı. Bağcılık, zanaat, ticaret veya ko-

damanlara hizmet gibi alanlardan sağlanan kârlara arazi spekülasyonu ile faiz karşılığı borç vermeden sağlananları eklemek gerekmektedir. Kentlerin büyümesi, şehrin içinde veya hemen kıyısında toprakları olanlara büyük gelir olanakları sunmuştur. Bu durumdan öncelikle fief sahipleri veya daha doğrusu, hiç kimseden devralınmamış özgür toprak (*alleu, allodium*) sahipleri yarar sağlamışlardır. Değişmez bir miktar olarak belirlenmiş ödentiyle yükümlü olan kiracılar da bu durumdan yarar sağlamışlardır, çünkü toprağın değeri artarken, kira sabit kalmıştır. Bir de kiralanan çiftlikler bağ veya bostan haline getirilince, kiracılar daha da büyük kârlar edinmişlerdir, ama esas büyük vurgunu, üzerlerine ev yapmak üzere bunları parselledikleri̇nde vurmuşlardır. F. Blochmans burjuva ailelerinin çoğunun servetlerinin kökeninde arazi spekülasyonunun yattığını düşünmektedir. Burjuvaların birçoğu da ödünç para vermekte ve tefeci olarak adlandırılmaktadır, çünkü Kilise, oranı ne olursa olsun, faizi yasaklamaktadır. Ama burjuvazinin içinde para işinde uzmanlaşanlar nadirdir; toplumda para sahibi olan herkesin karşısına borç verme konusunda çok çeşitli fırsatlar çıkmaktadır. Bu durum onların zenginleşmelerine katkıda bulunmaktadır, fakat kasalar sahiplerinin servetini tek başlarına sağlayacak doluluğa henüz ulaşamamışlardır.

Burjuvazinin kökenleri aslında çokludur: 12. yüzyılın ilk yarısına kadar, henüz tam istikrar kazanamayan ve tam bireyselleşemeyen toplumsal gruplar, çokbiçimli edalarını muhafaza etmişlerdir. Kent kırdan, ancak süreç içinde farklılaştığından, kentsel ortamda ancak yavaş yavaş farklılaşabilmiştir. Örneğin, rahipler ve şövalyeler *ghilde* üyesi olmaya kalkışmışlar, *milites* (şövalyeler) verimli operasyonlara girişmekte tereddüt geçirmemiştir. Bunun tersine olarak, burjuvalar da kodamanların arasına kabul edilmişler, soylu olmuşlardır.

Bütün bu durumlar, kaynaklarımızın ilk kentsel servetlerin kaynaklarını çoğu zaman belirtmemelerine rağmen, elde hiçbir kanıt olmamasına rağmen, bunların tüccarlara ait olduğunu söylemenin de ne denli yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Öte yandan, Henri Pirenne'in teorilerinden de uzağa düşmüş bulunmaktayız. Pirenne geçen yüzyılın sonunda oluşturduğu teoriyle, burjuvazinin başlangıçta yabancı veya kaçak serflerden meydana gelen gezgin tüccarlardan oluştuğunu ileri sürmüştü. Ona göre, bilek gücüyle yükselen bu kişiler, mesleki faaliyetlerinin doğal sonucu olarak özgürlük ve birlik hareketlerinin de sürükleyicileri olmuşlardı. Başarıya ulaşan ilk burjuvaların arasında tüccarların da olduğundan kimsenin kuşkusu yoktur, ama başarıya ulaşanlar yalnızca onlar değillerdi; hatta Fransa'nın büyük bölümü itibariyle, onlar bu yeni toplumsal grubun içinde küçük bir azınlık olmuşlardır ve bu tüccarların servetlerini sağlam bir şekilde tutmak için, diğerlerinden çok daha fazla zorlandıkları görülmüştür. Onların "yeni zenginler" mi, yoksa "zengin çocukları" mı oldukları konusunda da çok tartışılmıştır. Henri Pirenne'in inandığının tersine, bunlar örneklerin çoğu itibariyle yeni kişiler olmamışlardır; ama hayat tarzları, bundan da fazlası zihniyetleri açısından çağdaşlarının gözüne yeni zenginler olarak gözükmüşlerdir.

Özellikle piskoposluk kentlerinde kalabalık olmak üzere, her yerde var olan rahiplerin ve güneye inildikçe oranları artan *militesin* yanı sıra, onların da grubu kendisine bir yer edinmektedir. Bunların ilklerinin meydana getirdiği kısıtlı gruba, 1150'lerde vatandaşlar demek için vakit henüz erkendir. Bunlar kentsel toprağı, ancak istisnai olarak denetleyebilmekte ve senyörlük artı ürünlerini ticarileştiren tüccar ve senyörlük görevlileri, pazarın esas bölümünün sağladığı iaşe faaliyetlerine ancak nadir olarak katılmaktadırlar. Aynı şekilde, zenaat faaliyetlerinin yünlü dokumacı-

ların dinamizmi sayesinde hızla geliştiği kentler de nadirdir. Nihayet, burjuvalar çoğu zaman meclislerde arzı endam ediyorlarsa veya kent senyörleri arasına katılıyorlarsa da, kent yöneticisi olanları henüz çok nadirdir.

André Chédeville

11. ve 12. Yüzyıllarda Bizans'ta Kent ve Köy

İncelediğimizden önceki dönemlerde zanaat ve ticaret merkezleri İstanbul ile antikiteden beri korunmuş diğer birçok merkezden ibaretti. Bu dönemde "kent"lerin çoğu yönetsel veya piskoposluk merkezleri idiler. 11. ve 12. yüzyıllarda bile zanaat ile tarım arasındaki işbölümü, sistematik olarak gerçekleştirilmenin uzağındaydı ve kentsel tarımsal bölgenin, üst bir basamakta yer alan merkezlerinden başka birşey değillerdi.

Öte yandan, bu cinsten "kent"lerin kitlesel olarak kentsel ekonomi kategorisinde yer alan şehirlere dönüşme süreci tam da 10. yüzyılda başlamış ve 11.-12. yüzyıllarda daha yoğun bir şekilde sürerek tamamlanmıştır.

Kentsel zanaatların gelişmesi, zanaat ile tarım arasındaki bölünmenin daha yüksek mertebeden gerçekleştiğine tanıklık ederk, dış siyasetin lehte olmayan koşullarına rağmen, özellikle bu yüzyıllarda çakışmıştır. Korinthos'un Isparta'nın, Atina'nın ve diğer incelenmiş arkeolojik kentlerin

seramik üretimleri, özellikle 11.-12. yüzyıllarda bir gelişmeye tanık olmuşlardır.

Şimdiye kadar bilinen yegâne Bizans cam atölyesi olan Korinthos'taki imalathane bu dönemde ortaya çıkmıştır. İpek üretimi ve dokumacılık 12. yüzyılda eyalet merkezlerinde gelişmekteydi. Timarion, Peloponnesos dokumacılarının ellerinden çıkma parçaların Selanik fuarında satıldıklarına tanıklık etmektedir. Freizingensis, bizi Korinthos, Thebes ve Atina dokumacılarına ilişkin konularda aydınlatmaktadır. Ioannes, Tzetzes, Thebes'in güzelliğini ünlü hale getirmiştir; Tudeleli Benjamin (açıkçası büyük bir abartmayla) Thebes'te yalnızca Yahudi olanları hesaba katarak, 2 bin dokumacı saymıştır. Thebes üzerine yapılan Norman akınına rağmen, bu kentteki ipekli dokuma atölyeleri 12. yüzyılın sonunda çoktan ün kazanmışlardı bile: Bizans sarayının ve haraçlarının mutlaka Thebes kumaşlarıyla ödenmesi konusunda ısrarlı olan Selçuklu emirlerinin isteklerini özellikle bu atölyeler karşılamaktaydı.

Bu dönemdeki büyük ipek üretim merkezi tabii ki, Selanik'ti. Nihayet, 12. yüzyılda şurada, burada ve adalarda ipekli kumaş hazırlayan atölyeler bulunmaktaydı.

Arkeolojik malzeme, fiili durumda 10. yüzyıldan itibaren ve özellikle de 11.-12. yüzyıllarda Bizans eyaletlerinde kent inşa edilmesi faaliyetlerinin yoğunluğuna tanıklık etmekteydi. İmparatorluğun büyük merkezlerinde (İstanbul, Selanik) olduğu kadar, taşra kentleri ve tarımsal yerleşim yerlerinde, bu dönemde ortaya çıkan anıtsal yapıların nispeten büyük miktarı (daha önceki yüzyıllara nazaran), bu durumun sonucu olmaktaydı. Anlatı metinleri de, 11. ve 12. yüzyıl imparatorlarının (özellikle Aleksis ve Manuel Komnenos) kent yapımını teşvik ettiklerini vurgulamaktadırlar. Anna Komnena, babasının her yerde inşa ettirdiği kentlerle iftihar ettiğini anlatmaktadır; başka bir yerde ise, İzmir'den Antalya'ya kadar olan alanda kentler inşa edildi-

ğini bilhassa vurgulamaktadır. Kinnamos ve Niketas, Khoniates, I. Manuel dönemindeki kent inşa faaliyetleri (kuşkusuz bunlardan bazıları kale idi) hakkında bizi bilgilendirmektedirler.

Bizans taşra kentlerinin 11. ve 12. yüzyıllardaki gelişimi, özellikle bazı Bizans kentlerinde yapılan arkeolojik kazıların ürünü olarak ortaya çıkan para basımına ilişkin verilerin karşılaştırılmasından anlaşılmaktadır. Tabloları zikretmeksizin, yalnızca Atina, Korinthos, Bergama, Priene ve Sardis'teki kazıların hepsinin birden, 11. ve 12. yüzyıllarda para dolaşımının yoğunlaştığına tanıklık ettiklerine işaret edeceğiz. Ancak, 12. yüzyılın sonundan itibaren tedavüldeki para miktarı düşmüştür.

Taşra kentlerinin 11. ve 12. yüzyıllardaki canlılığı, doğallıkla köylere yansıyamamıştır. Ne yazık ki, kentle kır arasındaki mübadeleler konusundaki bilgiler çok kıttır ve bu sorun hakkında karineler ile varsayımlarla yetinmek zorundayız. Tabii ki köylü işletmeleri, alet ve birincil ihtiyaç maddelerini geniş ölçekte kendi olanaklarıyla karşılamayı sürdürmüşlerdir. Köylüler yünlü paltolarını ve diğer birçok mamûlü kendileri üretmektedirler. Öte yandan, kaynaklar senyöre bağlı zenaat faaliyetlerinin varlığına da tanıklık etmektedirler. Valsamon manastır feodallerinin tuzları, çayırları ve su değirmenlerinin yanı sıra, çanak çömlek atölyelerine de sahip oldukalrından söz etmektedir. Athos tepesindeki (Aynaroz) Pilotheaus manastırında, 12. yüzyılda marangoz, ayakkabıcı, terzi, dokumacı gibi zanaatkârlar bulunmaktaydı. Aya Sofya Kilisesi'nin "batıda ve doğuda) yer alan mülklerinde, bağımlı zanaatkârlar ve tüccarlar bulunmaktaydı. Senyörlüğe bağımlı zenaat faaliyetlerinin yanı sıra, köylülerin zenaat faaliyetlerinin de gelişmiş olması çok mümkündür; örneğin 12. yüzyılda Teselya' daki bıçkıcılar ün kazanmışlardı; ancak bu üretim örgütlenme biçimi açık bir şekilde bilinmekteydiler. Bu zayıf ve-

riler ne yazık ki, köy zanaatkârlarının durumunun geçmiş yüzyıllarla kıyaslanmasına izin vermemektedirler.

Aynı şey ticarete ilişkin olarak da söylenebilir. Tarımsal ürünlerin kentlere sevk edildikleri tartışılabilir bir konudur. Attaliates, birçok arabayla Raidestos'a buğday taşındığını ve bunun burada manastırlar ve kent halkı tarafından satın alındığını anlatmaktadır. Diğer birçok yerde de herhalde aynı olaylar olmaktaydı. Ancak kaynakların bugünkü durumunda, iç ticarette meydana gelen değişmeleri geçmiş yüzyıllarla kıyaslayarak belirleme olanağına sahip değiliz. Ancak 12. yüzyılda tarımsal maddelerin satış için üretiminin eskiye nazaran daha yoğunlaştığını düşünmemize yol açan birçok olgu vardır: Bu dönemde buğday, şarap, et ve diğer tarımsal ürünler Bizans'tan İtalyan kentlerine ihraç edilmeye başlamışlardır.

Kentlerin gelişim ve para dolaşımının artması, hem devlete, hem de özel kişilere karşı borçlu olunan ayni veya angarya cinsinden yükümlülüklerin nakdi ödentilere dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. Özellikle 11. yüzyılda askeri yükümlülük çok büyük sıklıkla nakdi ödentiye dönüştürülmüştür. Daha sonra, 11. yüzyılın sonunda, Atina metropolitinin kiralanan bağlar, tarlalar, mülkler ve değirmenlerden alınan onda birleri nakdi ödentilere dönüştürmeye gayret ettiği bilinmektedir. IV. Mikail'in saltanatı sırasında, ayni ödentilerin nakdi ödentilere dönüştürülmesi 1040-1041'de halk ayaklanmalarına yol açmıştır. Ama her ne olursa olsun, 11. yüzyıldan sonra nakdi yükümlülükler vergilendirmenin temelini oluşturmuştur. Bu olguyu belki de, özellikle ayni ödentiler ve angaryalardan meydana gelen olağanüstü yükümlülüklere ilişkin ayrıntılı listelerin (I. Aleksis'ten sonra) belgelerden kaybolmasıyla ilişkilendirmek gerekmektedir. Zaten G. Ostrogorski'nin ikna edici bir şekilde işaret ettiği üzere, ek nakdi yükümlülükler, özellikle de *zeugaritikon*, tam da 11. yüzyılın başında bir artma

göstermişlerdi.

Kentlerin gelişmesiyle ayni ve angarya cinsinden ödentilerin nakde dönüştürülmesinin Bizans köyünün toplumsal yapısı üzerine etki meydana getirdiğini beklemek durumundayız. Fakat bu sonuncu çözüm, her şeye rağmen gerekli kaynakların yokluğu nedeniyle, çok güç aşılacak büyük bir engele çarpmaktadır. Yalnızca, daha geç tarihli kaynaklarda, sözümona özgür denilen köylülerin, 10. yüzyılda olduğu gibi katı sabit kategoriler halinde (askerler, *ekskoussatoi*, *purosodiarioi, dimosiarioi* vb.) bölümlerine rastlamadığımızı işaret edebilecek durumdayız; bu köylüler kısmen feodallerin ellerine geçerek, özel *parikoi* haline gelmişler (bu süreç Niketas Khoniates tarafından daha açıkça tasvir edilmiştir), bir kısmı da imparatorluk malikânelerinin köylüleri haline dönüşmüşlerdir. Kentlerin ekonomik gelişimi ile parasal dolaşımın artması, devletin yararına olmak üzere ayni ödenti ile angarya cinsinden yükümlülüklere dayalı olan, özgür köylülüğün sömürülmesine yönelik geleneksel Bizans sistemini açıkça bozmuştur. Aynı zamanda laik ve kilise mensubu feodallerin konumları da, mülklerinin artmasıyla güçlenmiştir. Bizanslı mülk sahiplerinin konumları dikkat çekici bir şekilde güçlenmiştir, çünkü halk milislerinin ortaya çıkması, imparatorluğun askeri gücünün artık her şeyden önce feodallere bağımlı hale gelmesine yol açmıştır.

KENTLERDE ÇOĞU ZAMAN ARİSTOKRATLAR EGEMENDİ

11. ve 12. yüzyıllarda feodal mülk sahiplerinin konumlarının pekişmesi, aynı zamanda kentlerin konumları üzerinde de yansımalara sahip olmuştur. Artık kentlerde egemen olan bu toplumsal gruptur. Kaynaklar, bazen çok belirsiz terimler kullanarak -*dunatoi* veya *arkhonte* gibi- kentsel soylu-

luktan söz etmektedirler. Ancak metinlerden, Byrennios "*dunatoi*"sinin kesinlikle devlet memuru olmadıklarını çıkartmak mümkündür, çünkü bunlar İstanbul yönetiminin temsilcisi olan *stratopedarchos* Aleksis Komnenos'a karşı dirençli bir muhalefet göstermekteydiler.

Kent soyluluğunun kapsamı içinde, Herakleia'da yaşayan ve gemi konusunda büyük bir deneye sahip olan Mavriks gibi adam kökeni itibariyle soylular arasında sayılmamaktaydı, fakat Bizans imparatorlarının hizmetinde büyük bir servet edinmişti: O kadar çok kölesi ve hizmetkârı vardı ki, bunlardan askeri bir birlik oluşturmuştu. Kentlerde çoğu zaman egemen olanlar, yerel toprak sahipleri, aristokratlar idi. Örneğin 1047'de Raedostos'taki (Tekirdağ) durum budur; Vatatziz aristokratik ailesinin yerel kolunun başkanı, Leon Tornikios ile akraba olduğundan bütün dikkatleri üstüne çekmekteydi; Tornikios isyanı sırasında Vatatziz imparatora sadık kaldı ve asilerin baskınını def edebildi. 11. yüzyılın sonunda Raedostos'taki en etkin kişi Vatatziz'in (dul?) karısıydı ve bu kadın Nikephoras Bryannios ile akrabaydı. Neikoulitsas Delphines'in, 11. yüzyılın ortasında vassallerine yaslanarak ve kent ile çevre alanlara egemen olarak, Larissa'da benzeri bir konuma sahip olmuş olması mümkündür.

Bazen de Bizanslı veya yabancı feodaller bir kenti armağan olarak almaktaydılar. Örneğin Vikentios Prajckii, Moravya Dükü Konrad'ın akrabalarından olan Bogula adlı birinin, 1164'te Bizans imparatorundan armağan olarak "zengin bir kent" (*castro quondam ditissimo*) aldığını anlatmaktadır. Selanik, 11. yüzyılın sonunda, Bizans feodallerinin en büyüklerinden biri olan Caesar Nikephoros Melissinos'a verilmiştir; öte yandan, Doryleaus'un civarındaki köyler de ona aitti ve öyle gözüküyor ki, bu kentte de egemendi. Bir diğer Bizanslı feodal Theodoros Gavras'a I. Aleksis'in saltanatı döneminde, Trabzon özel mülk olarak

verilmişti.

Kentin bizatihi planı da, çok vurgulu bir aristokratik karaktere sahipti. Kent surlarının içinde, ortaçağ metinlerini çok büyük sıklıkla Arapça kule kelimesiyle ifade edilen akropol inşa edilmişti. Kekaumenoms'un *Nasihatler ve Hikâyeler* adlı eserinde, kentte oturan feodale yönelik ve kulenin rolünün vurgulandığı şu nasihata rastlıyoruz: Eğer bir isyan çıkarsa, Kekaumenos kuleye, feodalin ailesi, köleleri ve özgür hizmetkârları için yeterli miktarda erzak yığılmasını tavsiye etmektedir; bu kişiler akropolün savunulmasına katılacaklardır; demek ki kule, kentlere egemen olan feodallerin dayanak noktalarını meydana getirmekteydi.

Tarih yazınından edinilen kesin izlenim, 10. ve izleyen yüzyıllarda Bizans kentlerinde hiçbir özerklik unsurunun bulunmadığıdır. Fakat bu kanı, tam da 10. yüzyılda başlayan, Bizans taşra kentlerinin ekonomik gelişmesiyle uyuşmamaktadır. Aslında, 11.-12. yüzyıllarda kentin bağımsızlığının yerleşik hale gelmiş olması beklenir (söylemek bile gereksiz, tabii ki aristokrasi temeli üzerinde, çünkü feodaller kentlere egemendirler). Gerçekten de, kaynaklar aslında çok fakir olmakla birlikte, bu dönem kentlerinin özerkliğine dair bazı bilgiler içermektedirler.

Bu bağlamda özellikle ilginç olanı, geleceğin imparatoru Aleksis Komnenos'un Amasya'da düzenlediği toplantının anlatısıdır (Anna Komnena da sonradan bu anlatıyı ele almıştır). İki tarihçiye göre tüm yurttaşlar toplantıya katılmışlardır, ama öncelik yurttaşların en önemlileri olan *dunatoi*'ye aittir. Aleksis toplantıya katılanlara şu terimlerle hitap etmiştir: "Amasyalı yurttaşlar". Roussel'in kurtarmalığı için istenilen para gürültülü bir şekilde karşılanmıştır. Amasyalılar isyan etme tehdidini savurmuşlardır.

Küçük Melanguia kenti halkı, 1195'te imparator III. Aleksis Angelos oraya geldiğinde, bağımsız olarak davran-

mıştır; onu imparator -otokrat- olarak ilan etmişler, ama düzmece Aleksis'e karşı ona yardım etmeyi reddetmişlerdir.

12. yüzyılın ortasında Amasya, *arkhonte*leri ve kuralları olan bağımsız bir kentti; Amasya *arkhonte*leri kenti I. Manuel'in generali Mikhail Gavras'a teslim etmek istiyorlardı, fakat kurallar Amasya'yı Kılıç Arslan'a teslim ederek onları aşmışlardır. *Nikon Metonites*'in Hayatı adlı eserin verilerinden, 10. yüzyılın sonunda Isparta kentinde *arkhonte*ler olduğunu biliyoruz. Mikhail Khoniates 12. yüzyılın sonunda Atina'da *arkhonte*lerin varlığını zikretmektedir. Aynı şekilde Larissa'da yaşlılar, Korinthos ve Adramytion'da ekâbirler bulunmaktaydı. Kentler kendi silahlı güçlerine de sahiptiler. IX. Konstantinos, *patricius* Mikhail'e Dyrrachion silahlı halkının seferber edilmesi emrini vermişti; Anna Komnena Avydos kentinin askerlerini zikretmektedir; Bryennios ise Nikeia'daki (İznik) çok sayıdaki halk milisinden söz etmektedir. Kentlerdeki bu halk milisleri tüccar ve zanaatkârlardan değil de, Kekaumenos'un tasvir ettiği üzere, daha çok yerel feodallere bağlı birliklerden oluşmaktaydılar.

Bazı Bizans kentlerinin, onlara bazı ayrıcalıkları garantileyen belgeleri elde etmiş olmaları mümkündür. Bu ayrıcalıklar, kısmen mali ayrıcalıklar (*elefteria*) halinde olabilirdi: örneğin I. Aleksis'in Dyrrachion kentine tanıdıları bu cinstendi. Başka durumlarda ise ayrıcalıklardan sağlanan kazanç daha genel nitelikli olabilmekteydi: Örneğin Niketas Khoniates, Baudouin'in Selaniklilerin talebi üzerine onlara bütün kent ayrıcalıklarını garanti eden ve kırmızı mürekkeple imzalanmış bir *carta* verdiğini aktarmaktadır. Öyle gözüküyor ki, Baudouin'in verdiği *carta*nın, Bizans imparatorlarından biri tarafından Selanik kentine daha önce tanınmış olan ayrıcalıklar cinsinden bir modeli bulunmaktaydı.

Bizans taşra kentlerinin yönetsel bağımsızlığının pekişmesi, bilhassa 11. yüzyılda görülen *thema* sisteminin çözülmesiyle bağlantılıydı. Eski bölgesel birimler -büyük *thema*'lar- 11.-12. yüzyıllara doğru küçük ilçeler halinde (bazen bunlara eskisi gibi *thema* denilmekteydi) bölünmüşlerdi; bu küçük idari birimler bir kente veya kaleye bağlanmışlardı. Bu sürecin, feodal düzenin zaman içinde köyde yerleşmesi (işletmelerin malikâne sistemine dönüşmesinin yaygınlaşması, feodal kurumların güçlenmesiyle malikâneye bağlı yargılama, vassalite vb.) olgusuyla çakışması ve bizatihi bu olgu tarafından geniş ölçüde koşullandırılması nedeniyle yerel yönetim, imparatorluk yöneticilerinden yerel feodallerin temsilcilerine geçmiştir. Kekaumenos'un daha kendi zamanında, özel kişilerin koskoca bir bölgenin halkını kendilerine tabi kıldıklarını ve onlara adalet dağıttıklarını anlatmaktadır. I. Andronikos Komnenos'un (1183-1185) söylevinde, toprak maliklerinin tabilerine karşı sahip oldukları haklar, eyalet valisinin haklarıyla özdeşleştirilmiştir. Buna bağlı olarak, 11-12. yüzyıllar Bizans taşra kentlerinin güç kazanmaları, sonuçta taşra feodal soyluluğunun istikrar kazanmasına katkıda bulunmuştur.

Eyaletlerdeki ekonomik, toplumsal ve siyasal değişmeler İstanbul'a çok doğrudan ulaşmaktaydılar. İstanbul 10. yüzyıla kadar imparatorluğun en büyük ekonomik merkeziydi. Kentin zanaat üretimi (ipekli kumaşlar, mücevherler ve hatta seramik), yalnızca sarayın ihtiyaçları, ordu veya başkent soyluluğunun hizmetinde kullanılmakla kalmamakta, aynı zamanda ülke sınırlarının dışına ihraç edilmekte ve taşraya gönderilmekteydi. Örneğin Korinthos'ta 10. yüzyıla ait anıtların çoğunda, İstanbul'dan getirtilmiş olan çok sayıda rengârenk seramikler bulunmaktadır. 11. yüzyıldan itibaren, Korinthos'taki çok renkli seramik miktarı önemli oranlarda azalmıştır. İstanbul ayrıca büyük bir ticaret merkeziydi de; bu kent de Arap, Rus, Bulgar, İtalyan

malları gelmekteydi. İstanbul zenaat ve ticaretinin, ortaçağın sonunun koşulları içindeki gelişimi, büyük miktarda vergi hasılasının bu kentte yoğunlaşması olgusu tarafından koşullandırılmaktaydı (ayni ve nakdi vergiler); bu vergi hasılatı imparatorluk sarayına, İstanbul zenaatlarını destekleme olanağını sağlamaktaydı.

11. ve özellikle de 12. yüzyıl esnasında İstanbul'un durumu sarsılmıştır. Bu olguyu açıklamak üzere, âdet olduğu üzere dış siyasetin durumuna ve hepsinden önce de, Doğu Akdeniz'de Venedik ve Cenova etkisinin pekişmesine atıfta bulunulmaktadır. Bu tartışılmaz doğrulukta bir gözlemdir: Devlet korumasının sağladığı koşullar altında büyüyen, Bizans başkentinden dışarı çıkmaksızın sağlayabildikleri garantili kârlara alışkın olan İstanbul tüccarları, İtalya'nın genç tüccar cumhuriyetlerinin tacirleri ile bir rekabete girişmeye tahammül edememişlerdir.

Ancak bu olgunun yanı sıra, hiç de daha az önemli olmayan başka iç nedenler bulunmaktaydı. İktidara III. Nikephoras Votaniates'in, sonra da I. Aleksis Komnenos'un gelmeleri, feodal toprak, sahiplerinin zaferini belirlemiştir; Komnenosların meydana getirdiği geniş "klan" ile etkili akrabaları devlete ait toprak mülklerini ellerine geçirmişler ve bunları geniş ölçüde kendi yandaşlarına dağıtmışlardır. Bu durumda, köylülüğün merkeze bağlanmış işletmeler içindeki payı azalmıştır. Öte yandan, taşra kentlerinin ticari açıdan gelişmeleri, İstanbul'u eski tekelci konumundan mahrum etmiştir; Thebes 12. yüzyılda Bizans başkentinden daha önemli bir ipekli dokuma merkezi haline gelmiştir; Timarion'da çok renkli bir şekilde tasvir edilen Selanik fuarları, en azından İstanbul pazarları kadar yabancı tüccarları kendilerine çekmektedirler. Bunlara K. Stevenson tarafından yapılan gözlemi eklemek mümkündür: İstanbul'daki çanak-çömlek üretiminin kalitesi hissedilir bir şekilde gerilemektedir ve 12. yüzyılın sonuna doğru, bu endüstri ça-

kılla karıştırılan kaba hamurlarla imalat yapar hale gelmiştir. Bu durum açık bir şekilde, İstanbul'un ekonomik gerilemesinin dış görüntüsünü meydana getirmektedir. 12. yüzyılda İstanbul'un bu gerilemesi, kenti toplumsal temellerine kadar sarsmakta ve I. Manuel buna karşı boşuna mücadele etmekteydi.

Bu koşullarda, taşra kentlerinin 12. yüzyılın karmaşık siyasal mücadeleleri esnasında, imparatorluğun merkeziliğini yok etmek isteyen feodal soyluluk açısından, ülkenin feodal parçalanmasında destek noktaları haline gelmiş olmalarında şaşılacak hiçbir yan bulunmamaktadır. I. Andronikos Komnenos'un saltanatı sırasında, isyana girişenlerin başında özellikle Küçük Asya kentleri yer almaktaydı. "Büyük Hizmetkâr" ünvanını taşıyan, büyük bir feodal olan İoannes Komnenos Vatatziz, isyana Alaşehir'de (Philadelphia) girişmişti; ayaklanan İznik'te başı çekenler, Isaaikos Angelos ve Theodoros Kantakuzenos gibi aristokratlardı. Ve Bursa kentindeki isyanı Theodoros Angelos yönetmekteydi. İsaaikos Angelos'un saltanatı döneminde Alaşehir bu kez Thedoros Mankafas'ın yönetiminde olmak üzere bir kez daha ayaklanmıştı; Mankafas kendini imparator ilân etmiş ve üzerinde kendi kafa kabartmasının yer aldığı sikkeler bastırmıştı. 13. yüzyılın başında Leo Sgouras Korinthos ve Ağbolu (Nauplia) kentlerine egemendi ve Aleksis Aspittis de Filibe'deki (Philippoupolis) isyan hareketlerinin başını çekmekteydi. Sonuç olarak, taşra kentleri bağımsız ticaret-zenaat cumhuriyetleri haline dönüştürme eğilimindeydiler; bu kentler feodal toprak sahiplerine karşı olmakla birlikte, feodalların en güçlü oldukları alanlarda yer almaktaydılar.

KENT İKİ PARTİYE BÖLÜNMÜŞTÜ

Tabii ki bu eğilim, vassallerine ve kentlerin sıradan halkına dayanan, kentin feodal yöneticilerinin yürüttükleri müca-

delenin sonucu olarak gerçekleşmekteydi. Ne yazık ki, kaynaklar kentlerdeki iç mücadele konusunda çok fakirdirler, bu nedenle olaylar hakkında fazla bir bilgimiz olmadığından, varsayımlara bel bağlamak durumundayız. Ancak bu sırada, İoannes Komnenos Vatatziz'in ölümünden sonra Alaşehir yurttaşlarının İstanbul hükümetinin tarafına geçtiklerini ve Vatatziz'in oğullarını Selçuklulara sığınmak zorunda bıraktıklarını kaydedebiliriz. İznik'te de aynı şekilde, Theodoros Kantakuzenos'un isyan sırasında beklenmedik ölümünden sonra fikir ayrılıkları ortaya çıkmış, yurttaşlar "partiler" halinde bölünmüş ve piskopos Nikolas'ın yönetiminde olan bu partilerden biri, kentin Andronikos'a teslimi konusunda ısrarlı olmuştur.

Kent içindeki çelişkiler, Bryennios'un Antakya isyanlarına dair anlatısında çok daha kesin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu isyanlar, 1070'lerde hüküm sürmüş olan patrik Ekilianos döneminde meydana gelmişlerdir. Bryennios'a göre, kent iki parti halinde bölünmüştür; bunlardan biri *arkhonte*ler ile soylulardan meydana gelmekte, diğeri de "kalabalığı soylulara karşı" silahlandıran, palazlanmış kişilerden oluşmaktaydı. Antakya dükü İsaakios Komne-nos, akropolde kuşatılmış durumdaydı ve isyancılar *arkhonte*lerin evlerini yakıp yıkmaktaydılar. İsaakios Komnenos komşu kentlerdeki birlikleri yardıma çağırdı ve isyanı bunlarla ezdi.

Bunların sonucunda, 11.-12. yüzyıllarda taşra kentlerinde, zanaat ve ticaretle uğraşan halkın çıkarlarını temsil eden (Antakya gibi merkezlerde özellikle güçlü) gruplaşmaların olduğunu, ama bu gruplaşmaların feodallerin egemenliğini kırmayı başaramadıklarını varsayabiliriz. Bizans 11. ve 12. yüzyıllarda zafere ulaşan "kent komünleri devrimleri"ne tanık olmamıştır. Bu olgunun nedenini Bizans kentinin ekonomik yapısının kendine özgü olmasında aramak gerekmektedir.

İstanbul'daki demokratik hareket konusunda kaynaklarda bulunan bilgiler daha ayrıntılıdır.

Bu konuda, Niketas Khoniates'in İsaaikos Angelos'un saltanatı döneminde, Aleksis Vrana'nın isyanının başarısızlığa uğramasından sonra, İstanbul'un dış mahallelerinin bozgununa dair anlattıkları daha da anlamlıdır. Isaaikos Angelos İstanbul halkına, İstanbul civarında oturan kırsal nüfusun mallarını yağmalama izni vermiştir; bu yağmaya Conrad de Monferrat'nın Latin birlikleri ve "çarşının fakir kalabalığı" özellikle aktif bir biçimde katılmışlardır. Bu eylemler İstanbul esnafının öfkesine yol açmıştır; bunlar birlikler halinde örgütlenerek Latinlere saldırmışlardır. İlk saldırı püskürtülmüştür, fakat silahlanmış halk yeni bir güçle vurmaya hazırdır. İşte bu sırada imparator isyancılarla görüşmeler başlatmış ve esnafı işlerinin başına dönmeye ikna etmiştir.

Çoğu zaman Latin karşıtı bir nitelik kazanan İstanbul demokratik hareketi (çünkü daha 12. yüzyılda, Bizans başkentinin ticaret ve zanaat ortamı İtalyanların rekabetinden rahatsızlık duymaktaydı), devlet yapısına ilişkin kökten reformlara ulaşamamıştır. Fakat bu hareket hiç kuşkusuz, 12. yüzyıl imparatorlarının siyasetini etkilemiştir; örneğin II. Aleksis Komnenos'un saltanatı sırasında imparatorluğa ait toprakların feodal soyluluk tarafından ediniminin kısıtlanması; Andronikos Komnenos döneminde sahilde oturanların haklarının ilga edilmesi veya İsaaikos Angelos döneminde organ kopartma cezasının yasaklanması gibi oluşumları, tam da bu ticaret ve zenaat ortamından yükselen taleplerle ilişkilendirmek gerekmektedir. İzleyen olay İstanbul'un tüccar ve esnaf kesimlerinin artan etkilerine tanıklık etmektedir. I. Friedrich'le imzalanan sözleşmelerde, İsaaikos Angelos'un yanı başında beş yüz kişi yemin etmişti; bu beş yüz kişi saray mensupları ile koşullara uyulmasını gözetmeyi üstlenen "çarşı esnafı"ndan meydana

gelmekteydi.

Böylece, 11.-12. yüzyıllarda taşra kentlerinin ekonomik gelişimi bağımsız kent beledi yönetimlerinin (komün) Bizans'ta da oluşumuna yol açmamıştır: Kentlerde feodaller egemendiler ve demokratik hareketin üstesinden gelebilmişlerdir. İşte bu nedenden ötürü kentler feodal ayrılıkçılığın kaleleri haline gelmişlerdir. Taşra kentlerinin ekonomik gelişimi ve bu gelişmenin harekete geçirdiği dönüşüm, eski devlet yükümlülükleri sistemini sarsalamıştır. Birçok iç ve dış nedenden ötürü eski tekelci konumunu kaybeden Bizans başkentinin tüccar ve esnafının eylemleri, imparatorluk iktidarını birçok kereler esaslı tavizlerde bulunmaya ve reform yapmaya zorlamış olmasına rağmen, İstanbul güçlü bir beledi özerklik hareketinin de merkezi haline gelememiştir.

***

Bizans kentiyle köyü arasında 11.-12. yüzyıllardaki karşılıklı ilişkinin tarihinin incelenmesi aşağıdaki sonuçları üretmektedir:

Bu ilişkilerin esas gelişme çizgisi, oldukça eski tipten bir ilişkinin ağırlığına bağlıdır; eğer kent, civarındaki kırsal kesime egemense, o zaman ortaçağ tipi ilişkiler söz konusudur. Antikitede kent ya köyle siyasal olarak birlikti (özgür çiftçilerin kent yurttaşlarının egemen tabakasını oluşturduğu klasik Balkan kentlerindeki durum özellikle böyleydi) ya da kent tüm kentsel siyasal haklardan yararlanamayan özgür çiftçilerin veya bağımlı üreticilerin oturdukları kırsal kesime siyasal ve ekonomik olarak egemendi (örneğin Helenistik tipten kentlerdeki durum böyleydi). Köleci üretim tarzının bunalımı antik kentin varoluşunun temellerini yok etmiş ve imparatorluk rejimi de bu süreci teşvik etmiştir. Bunun sonucunda kentsel seçimli yönetim-

ler bağımlı bir statüye gelmişlerdir. Antik kentin bunalımı, antik toplumun tümüyle bunalıma girmesi ve özellikle de köleci üretim tarzının kriziyle koşullanmıştır.

Bu koşullar altında, 4.-7. yüzyıllar arasındaki barbar istilaları, antik toplumun içinde olgunlaşmış olan iç süreçlerin gerçekleşmesinde dikkat çekici bir rol oynamışlardır. Barbarlar antik devletin üst yapısını tahrip ederek, antik toplumun bağrında olgunlaşmış olan bu güçlerin serbestçe gelişmelerinin yolunu açmışlardır. 7.-9. yüzyıllar arasında Bizans kentlerinin çoğu küçük kasabalar, kaleler veya ekonomik açıdan köyden ayrılması güç yönetim merkezleri halindedir. Fakat Bizans'ta bu dönemde kentsel hayat tamamen sönmemiştir. Doğu Roma kenti, Batı Roma kentinden daha sağlamdır. İstanbul, Selanik ve bazı başka kentler zanaat ve ticaret merkezleri olma özelliklerini sürdürmektedirler. Bu kentlerin belirleyici özelliği olan ticari ilişkilerin etkisi gerçekte, bu kentlerin civarındaki alanlarda özellikle duyulmaktadır.

Zanaat ve ticaretin yeni bir atılım içine girmesi, her şeyden önce İstanbul'u etkilemiştir (daha 9. yüzyılda). Bu durum coğrafi unsurlar kadar kentin imparatorluğun siyasal merkezi olma konumuyla da kısmen açıklanabilmektedir. 11. ve 12. yüzyıllarda taşra kentlerinin gelişimi özellikle aşikâr hale gelmiştir; bu gelişimin esas nedeni zenaat ile tarım arasındaki işbölümünün yoğunlaşma sürecidir, ama bu süreç bu dönemde sona ermiş değildir. Eski kaleler ve dinsel yönetim merkezleri tedricen ortaçağın tipik kentleri haline dönüşmüşlerdir. Taşra kentlerinin gelişmesi, bilhassa tarımsal ilişkileri etkileyerek, mal/para ilişkilerinin artmasını teşvik etmiş; bu süreç de kendi hesabına ayni ve emek rantın nakde dönüşmesine yol açmıştır. Öte yandan, taşradaki kentlerin gelişmesi İstanbul'un ekonomik öneminin azalmasına yol açmış ve kendi sömürü merkezlerine sahip küçük ekonomik bölgelerin oluşumunu hızlandır-

mıştır. Bu süreç, 12. yüzyılın sonunda ve 13. yüzyılın başında ülkenin feodal parçalanmasının koşullarından birini oluşturmaktaydı.

11.-12. yüzyıllarda Bizans kentinde egemenlik tüccar ve esnaf çevrelerinin yöneticilerine değil de, yerel feodallere aitti; bu sonuncu unsur kentin yönetimini de elinde tutmaktaydı. İşte ortaçağ kenti ile antik kent arasındaki kökten fark, bu olguya dayanmaktadır. Artık köye egemen olan kent değildir; tersine köy kente egemendir. Eğer Antikitenin kökleri kentteyse, ortaçağın kökeni de köydedir. Tüccar ve esnaf çevreleri, feodal unsurların kentlerde güçlenmelerine direnmişler, fakat bozguna uğramışlardır. Bu olgu, Bizans kentlerinin gelişiminin bizatihi devletin feodal parçalanmasını hızlandıran ve derinleştiren unsur haline gelmesinin kökeninde yer almaktadır.

Bizans'ta köy ile kent arasındaki karşılıklı ilişkilerin toplumsal gelişimi, ifadesini canlı bir sosyal mücadelede bulmaktaydı. İlk safhada; kent ile (öncelikle kentsel soyluluk) kente bağlı olan kırsal alanın yarı bağımlı halkı arasında var olan zıtlaşma, antik kentlerin yok olma süreci esnasında ortadan kalkmış ve feodal bağımlılığın içine giren köylülük daha önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Ortaçağ kentleri büyüdükçe, kent halkı ile kentlere egemen olmaya çalışan feodaller arasındaki yeni zıtlaşmalar daha belirgin bir hale gelmişlerdir.

Kent çerçevesindeki sınıfsal mücadele, toplumsal yapılar üzerinde esaslı bir etki meydana getirmiştir. Kentsel demokratik güçlerin bozguna uğramaları, Bizans'ın izleyen yüzyıllardaki ekonomik gerilemesinin en önemli unsurlarından birini meydana getirmiştir.

A. P. Kacan

Floransa: Hümanizmin Beşiği

"Birkaç saat içinde yandılar, kolları ve bacakları zamanla düştü; vücutlarının bazı parçaları zincirlere asılı olarak kaldığından, halkın kabaran öfkesi bunları düşürmek üzere çok miktarda taş fırlattı; cellatlar ve görevliler daha sonra kalıntıları yerde yaktılar, bunların üzerlerine koydukları çalı çırpı ateşi canlandırınca, ölü gövdelerden geriye pek az şey kaldı. Sonra görevliler araba bulmaya gittiler ve kapıcıların yardımıyla sonuncu kül kalıntılarını, bunları kimse bulmasın diye Ponte Vecchio üzerinden Arno nehrine döktüler." Landucci, Savanarola ve çömezlerinin idamını seyrettikten sonra günlüğüne böyle yazmıştır. Deccallığa soyunan, lükse, açgözlülüğe, gösterişe ve tiranlığa karşı attığı nutuklarla Floransa toplumunu parçalamış olan Ferraralı acayip Dominiken rahibinin sonu böyle olmuştur.

Savanarola'nın kendi sonuyla buluştuğu *Piazza* (meydan) Rönesans sanatının en derinlemesine heyecan verici eserlerinden bazılarıyla bezenmiştir. Sonradan mahkûm edilmesine neden olan mahşeri vaazlarını, yeni mimarinin

bizatihi bir zaferi olan katedralin kemerli kubbesnin altında vermiştir. Dinleyicileri arasında İtalyan hümanizminin kaynağı -Pico della Mirandola, Poliziano ve Platon Akademisi'nin Başkanı Marsilio Ficino- da yer almıştır; Savonarola onlara karşı çok sert davranmış ve yaşlı bir kadının bile iman konusunda onların Platon'undan daha çok şey bildiğini söylemiştir. Floransalı sanat hamilerinin en büyüğü olan Lorenzo de Medici bile onun dostluğunun peşinde koşmuş, fakat reddedilmiştir. Savanorola Rönesansı reddetmiştir. Floransa'nın yüzyıllık bir süreden beri resim, heykel, felsefe ve zarafet alanlarında İtalya'nın önderi olduğunu unutarak, Rönesansı kabul etmemiştir. Tüm İtalyan kentlerinin içinde, Rönesansın beşiği Floransa olmuş, fakat çok ilginç bir şekilde, çok eski devirleri hariç, Savonarola zihniyeti her zaman bu kentte hazır ve nazır olmuştur. Floransa şiddetli zıtlıklar kenti; aynı anda hem aydınlığın, hem de karanlığın kenti olmuştur.

Floransa fizik açıdan yanıltıcıdır: çok zengin, çok verimli, iklimi çok müsait ve ılıman harika Toskana toprakları, hayatın ritminin doğanınkiyle uyum içinde olduğu Vergiliusgil bir hayat tarzını ortaya koymaktadır. Hiçbir yer değilse bile burası tek başına, bir Giorgione veya bir Tiziano için çok uygun bir ülkedir, ama Floransa doğanın şiirini ölümsüzleştirmeyi bilebilen hiçbir ressam yetiştirmemiştir. Floransa hayatının gerçekleri nazik değil, kabadır. Konumunun zengin ve güzel olmasına karşılık, bu konum ekonomik ve stratejik açıdan her zaman umut kırıcı olmuştur. Batı yönünde, denize çıkabildiği yegâne yer alan Piza'yı denetim altında tutarak, Akdeniz dünyasının dört bir yanıyla bağlantılı şekilde müreffeh ve güçlüdür. Ancak Piza yolunun üstünde, Floransa'nın yenilmez düşmanı Lucca bulunmaktadır. Kuzeyindeki düşmanı daha da beterdir, toprağa doymayan ve insan ile nakit kaynakları zengin Milano. Güney yönünde, Floransa'nın burnunun dibinde Siena,

Roma yolunu denetim altında tutmaktadır ve Sienalılar da tıpkı Floransalılar gibi gururlu, cesur ve savaşçıdırlar. Doğu tarafında ise, Papalık topraklarının savaş ve şiddet sayesinde geçinen küçük tiranlarının, yağmacılarının, kurtlarının kastı yer almaktadır; zengin Toskana toprağı bu müstebitler açısından, yağmalanması çok tatlı bir alandır. Bu nedenle, ayakta kalabilmek için genişlemek zorunda olan Floransa, kentlilerinin savaşkan niteliği kadar, cesaretlerine, kaynaklarının bolluğuna, diplomasi sanatını iyi uygulama iradelerine de sahip olmuştur. Bütün bunların hepsi para demektir ve nihai çözümlemede zenginlik ve yalnızca zenginler Floransa'nın ayakta kalabilmesini ve coğrafi konumunun dezavantajlarının üstesinden gelmesini sağlamıştır. Floransa hayatının gerçekleri kılıç ve florin olmuştur. Bunların her ikisinin birden kullanılması, insan doğasının okunmasındaki beceriyle birleşmiştir ve insan ile onun kaderi ile meşgul olmanın Floransa Rönesansının merkezinde yer almasında şaşılacak bir yan yoktur.

Floransa yukarıda sayılan tüm bu tehlikelere rağmen zafere ulaşmıştır. Gücünün ve zenginliğinin ilk kaynağının *artel*erinde (çoğ. *arti*) -tüccarların ve usta zanaatkârların birlikte oluşturdukları loncalar- bulmaktadır. Bu loncaların ilk örgütlenenlerinden biri de *arte di Calimata* olup, bu kuruluş Floransa'nın altın çağı boyunca egemen konumunu muhafaza etmiştir. Bu lonca İngiltere, Flandre ve Fransa ile ticaret yaparak, Floransa'yı bitirilmemiş kumaşlar getiren, bunları burada nadide malzeme ile yeniden işleten ve Rönesans ressamlarının unutulmaz hale getirdikleri görkemli, canlı renklerle -azizler ve madonnaların elbiselerinin renklerini verdikleri maviler, erguvanlar ve kırmızılar- boyattıran tüccarların birliğiydi. Bunlar tamamına erdirilmiş malları tüm Avrupa'ya ihraç etmişler ve loncanın damgası değerin ve işçiliğin garantisi haline gelmiştir. Lonca özenle yönetilmiştir ve üyeler yalnızca iş ve gündelik hayatlarında

değil, aynı zamanda manevi hayatlarında da sıkı bir disipline tabi tutulmuşlardır. *Calimata*, 12. yüzyıl ve sonraları ve 13. yüzyıl başlarında Floransa'nın ekonomik ve siyasal hayatına egemen olmaya başlayan büyük loncalar için bir model haline gelmiştir. *Calimata*'nın da dahil olduğu bu büyük loncalar yedi tanedir -yün tüccarları, ipekçiler, bankerler, noterler, müstahzaratçılar (aynı zamanda baharat ve değerli taşlarla da uğraşan bu loncanın üyeleri arasında Dante de yer almıştır) ve kürkçüler-. Bu yedi kuruluş Floransa'nın tüm büyük tüccarlarını kapsamakta ve bunlar ekonomik hayatın kalbini meydana getirmektedirler. Fakat Floransa büyük bir kenttir ve kalabalık bir hinterlanda hizmet etmektedir; öte yandan alt zenaatlar olarak bilinen dükkâncılar kendi loncalarına sahip olacak kadar kalabalık ve güçlüdürler -hancılar, ayakkabıcılar, marangozlar, demirciler, bakkallar, fırıncılar, vb.- ve on dört lonca meydana getirmektedirler. Her loncada kamu görevlileri bulunmaktadır -konsüller, noterler ve loncanın piri olan azizin gününde düzenlenen alayda büyük armaları taşıyan *gonfaloniereler*. Her lonca kendi kilisesine de sahiptir ve burada ticaret kadar dine de derinlemesine dalmış bu tüccarlar, pirleri için özel ayinler düzenlemektedir (bugüne kadar ulaşabilen, bu tüccarlardan birine ait bir muhasebe defterinin her sayfasında sahtekârlığı cehenneme göndermek üzere bir haç işareti yer almaktadır). Floransa loncaları sıkı sıkıya düzenlenen, özbilince sahip, hak ve örfleri konusunda kıskanç ve güçlerinin tamamen farkında olan, kendi başlarına küçük dünyalardı.

Doğal olarak, büyük ve küçük loncalar arasındaki ilişkilerde çoğu zaman güçlükler meydana gelmiştir. Küçük loncalar sayılarını azaltıp, üyelerine iktidar hakkı tanımışlardır; büyük loncalar ise, nihai çözümlemede Floransa yönetimini savaşta ve barışta destekleyenin kendi paraları olduğunu bilmektedirler. Ancak bu yirmi bir lonca içindeki

sayıları hiçbir zaman üç veya dört yüz kişiyi geçmemiştir ve Floransa yaklaşık 100 bin insan barındırmaktadır. Nüfusun kitlesi proleterlerden oluşmaktadır -büyük yapağı, yünlü veya ipek balyalarının meydana getirdiği hammaddeyi, eğirme, boyama, dokuma, tarama veya taşıma işlerinde yevmiye karşılığı çalışan işçiler-, bunlar iyice eski dönemlerde kentin içindeki özgürlükler ve civar kırlara egemen olunması için çarpışmış olan ve Savonarola'nın sözlerinin kalplerinde yangın çıkardığı kimselerdir. Bu kişiler her birinin bir armayla -tek boynuz, yılan, aslan- belirlendiği dört mahallesi olan 4 kesim halinde örgütlenmişlerdir. Her yurttaş gerektiğinde bu armaların altında, kentin özgürlüğü için savaşmaktaydı. Floransa'yı yöneten, savaş ve barış yapan, vergi toplayan Signoria hükümetinin üyeleri bu mahallelerden çıkmaktaydı. Signoria doğal olarak muazzam merasimlerle donanmıştı ve başlıca memurlar, *prior*lar ihtişam içinde yaşamaktaydılar, fakat bunların görev süreleri kelebeğin hayatı kadar kısa olup, iki ay sürmekteydi. Bu karmaşık yönetim mekanizmasını denetleyebilmek için insanlar sokaklarda çarpışmış, katledilmiş, sürgün edilmi, yağmalanmış ve kuşaklar boyu birbirleri tarafından yok edilmişlerdir. Öylesine ki, bir Floransalının bildirdiğine göre, sürgün edilenler başka bir kent oluşturacak kadar kalabalık olmuşlardır. Başlıca mücadele konusu kimin *prior* olacağı veya olmayacağı olmuştur, fakat bu konu aslında iktidarın yaygınlaştırılacağı mı, yoksa dar bir çevre içinde mi tutulacağıdır; bunun altında yatan ise, hükümet kurumlarına büyük *arte*lerin mi, küçük *arte*lerin mi egemen olacağıdır. Hiziplerarası kavga yalnızca lonca saflarında değil, aynı zamanda kıpırtılı ve huzursuz proletarya saflarında da ortaya çıkmıştır; proleterler Floransa'nın denetimsiz kapitalizminin yol açtığı sert ekonomik fırtınalardan zarar görmekte ve siyasal bakımdan uyanmaktadırlar. Böylece, yüzyıllar boyunca Floransa'ya iktidar, gel-git hareketi

içinde bu oligarkların eline geçmiş, sonra da bir halk ayaklanmasıyla halkın temsilcilerine geçmiş ve süreç böyle sürüp gitmiştir.

Rönesans döneminin büyük bölümünde, Floransa'da siyasal iktidar, Medici ailesinin önderliğindeki çok zengin bir tüccar grubunun ellerinde olmuştur. Bu sıkı dokunmuş oligarşi görevler için yapılan seçimlerin tümünü denetim altına almış, kentten toplanan vergileri kendi lehlerine düzenlemiştir. Ve tabii ki bu oligarşi Floransa'nın Avrupa'nın dört bir yanıyla sürdürdüğü zengin uzak mesafe ticaretinin mirasçısı olmuştur.

Kuşkucu, koruma altında ve zengin oligarklar iktidarlarına inatla sarılarak, Mediciler kendilerine hizmet ettiği sürece onlara hizmet etmişlerdir. Hırsları onları bazen komplo düzenlemeye sürüklemiş ve Pazzi ailesi hizbi Medicileri Duomo'da öldürerek başarısız bir ihanet hareketine girişmiştir. Bu adamların siyasal ve mali öngörüleri zayıf olmuştur, iktidarlarını kentin zenginliklerini kendi ceplerine akıtmak için kötüye kullanmışlardır. Ancak kurtarıcı bir unsura sahiptirler; bunlar kentsel bir himaye geleneğinin içinde doğmuşlardır. Babaları ve büyükbabaları onlardan önce manastırları, kiliseleri donatmışlar ve imaretler kurmuşlardır. Öte yandan, tefecilik ve bankacılığa karşı beslenen günah duygusu, onları kârlarının kefaretini ödeme tavrına yöneltmiştir. Tabii ki tanrının onlara karşı olan özel şefkatinden yararlanmaktadırlar ve imanları çabucak himaye sistemine dönüşmüştür. Ancak bu gelenek hem doğası, hem de ifadesi bakımından 1400'lerden itibaren değişmeye başlamıştır.

Bu değişme, Floransa'da kök salmış olan edebi ve sanatsal hareketlerin aleyhine işleyen umutsuz bir savaş tarafında biçimlendirilmiş ve sonuç resim, heykel, mimari, felsefe ve insan hayatını süsleyen sayılamayacak kadar çok sanat ve zanaatın dikkat çekici bir gerilemesi olmuştur. Bu

değişme suyun buza dönüşmesi kadar dramatik olmuştur.

1343'te Toskana'daki egemenlik alanlarının silah zoruyla kurtarılması girişiminin başarısızlığa uğramasından sonra, Floransa komşu şehir devletleriyle mümkün olduğunca ittifaklar aramaya, onları yutmaktansa himayesi altına almaya yönelmiştir. Floransa şansölyesi ve ilk büyük hümanistlerden Coluccio Salutati'nin yazdığı üzere, kendi kentlerinde tiranlıktan nefret eden Floransalılar, diğerlerinin de özgürlüklerini savunmayı istemektedirler. Bu duygu kent yönetiminde güçlü olmuş ve Floransa cumhuriyetçi Roma'nın gerçek yoldaşı olmuştur; Salutati, Bruni ve Poggio Floransa diplomasisi ve vergi tahsilatı konusunda sistem oluşturmak üzere Cicero'yu incelemişlerdir. Cicero'nun hümanizmin kalbini oluşturan düşüncelerini, onları yeni bir keşif karşısındaymışçasına teşvik etmiş ve iyi bir hayatın kendini medeni (kentsel) erdemlere adamış biri tarafından yaşanabileceğine iman etmişlerdir. *Piazza*'da buluştuklarında veya birbirlerinin evlerinde toplandıklarında Roma, Cicero ve Platon'dan söz etmişlerdir. Düşüncelerini Ghiberti, Donatello, Brunelleschi gibi heykeltraş ve sanatçılarla tartışmaktan çekinmemişler ve bunları himaye etmişlerdir. Ve kenti, buradan hareketle de Lombardiya ve Toskana'nın tümünü kendi egemenliği altında toplayan Gian Galeazzo Visconti 1402'de zehirlenerek yok edilmiştir, onlar bu müstebitin döneminde geçmişi ve geleceği yorumlarken getirdikleri delillere nasıl da bir haklılık yüklemişlerdir. Bazı Atina tarjedilerinde olduğu gibi başarısını kadehlerle kutlayan Gian Galeazzo hayatının baharında hastalanmış ve ölmüştür. Böylece Floransa'nın üzerindeki tehdit ortadan kalkmış, ama kalkarken de yeni bir hayat tarzını ortaya çıkartmıştır.

Floransalılar kendilerni kurtaranın talih olduğunu düşünmemişlerdir. Onlara göre bu medeni erdemin, cumhuriyetçi ülkünün tiranlara karşı mücadelesinin zaferidir. Ci-

cero'nun sözünü ettiği ve Yaşlı Caton'un bir ülke saydığı eski Roma erdemleri Floransa'da yeniden doğarak, kente geçmişle bir özdeşlik vermiştir. 1402 yılı bir zaferi, bir kurtuluşu simgelemiştir ve bu yeniden uyanan özgürlük duygusu, yalnızca felsefe ve tarih alanlarında değil, plastik sanatlar alanında da etkili olmuştur. Masaccio'nun yonttuğu azizlerin tüniklerinin eski Romalılarınınkinin tarzında olmasında şaşılacak bir yan yoktur.

Klasiklere, antik sanata duyulan ilgi, yeni resim, heykel ve mimari teknikleri Milano ile girişilen yıkıcı mücadeleden önce de var olmuşlardır, fakat bu mücadelenin Floransa Rönesasına muazzam bir atılım sağladığından kuşku yoktur. Kent mücadelelerin zirvesine, simgesel olarak, ilk ve en etkili eski Yunanca hocası olan Chrysoloras'ı yerleştirmiştir. Bir yurttaş karakterinin oluşturucusu olarak klasik eğitimin değerine olan inanç ve büyük ahlaki değerlerin klasik felsefenin incelenmesinden türeyeceği kanısı, tıpkı 19. yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi, 15. yüzyıl Floransa geleneğinde derinlemesine bir yer edinmiştir. Ve Mediciler Platon Akademisi'ni kurup, teşvik ettiklerinde ve birkaç tane olan büyük düşünürü -Ficino, Pico vb.- himayelerine aldıklarında, bu uygulamanın mucitleri olmamışlar ve himayelerinin amaçları geniş ölçüde anlaşılmıştır. Tamamen Floransalı olduğu düşünülen insan hayatı karşısındaki bir tavrın güçlendirilmesi söz konusudur. Hümanist incelemelerin kökleri medeni (kentsel) hayatın içinde olduğundan, doğal olarak onun disiplinleri ve ihtiyaçlarının terimleri içinde çabucak gelişmişlerdir. Araştırıcılar kendilerine, klasiklerin incelenmesinde miras alınan metne ve dile ilişkin sorunlara adamışlar ve bu araştırıcılar kendi tekniklerinin hışmına uğramışlardır. Ancak üslup, gramer, tashih ve eleştiride özenlilik, yaratıcı hayal gücünün yerini almışsa da, Augustus çağına taş çıkaracak bir Latince ile yazılmış üst düzeyde nesir ve nazım eserler de büyük miktarda üre-

tilmiştir. Ve Floransa'daki hümanist Rönesans ile klasik incelemelerin teşvik edilmesi, İtalya'nın saray ve kentleri boyunca yeşerecek araştırma faaliyetleri ile uyum içinde olmuştur.

Ancak kentin kendini antikite ile özdeşleştirmesinin en büyük kazanımları sanat, özellikle de heykel alanında olmuştur. Antik Atina'da da olduğu gibi, heykeller kentlilere kamu yaşamını öğretmişlerdir. Donatello'nun esrarlı Davut heykeli ile Michelangelo'nun devasa Davut heykeli, her ikisi de Floransalılara kentlerinin her zaman devleri öldürdüğünü ve özgürlüğüne tutkun olduğunu anlatmaktadır; bizzat kent halkı Helofernes ve Judith heykellerini Medici'lerin sarayından alarak, bunları Palazzo della Signoria'nın ön cephesine yerleştirerek, tiranların kaderlerinin ne olacağını vurgulamak istemiştir. Başka hiçbir yerde böylesine cömertçe himaye edilen ve bu kadar fazla sevilen heykeltraşların eserleri yer almamıştır. Bunun sonucu olarak Floransa 15. yüzyılın en büyük üstatlarını üretmiş, bunların eserleri Roma, Venedik, Milano'nun yanı sıra, daha az önemli diğer İtalyan kentlerini de kendilerine hayran bırakmışlardır. Mimaride de aynı şey olmaktadır: Milano ve Venedik gotik sanatın izini sürmeye devam ederlerken ve Roma harabelerinin içinde otururken, Brunelleschi klasik dünyanın ağırbaşlı ve sade uyumlarını yeniden yaratmaya ve Floransalılara, yoğun kentsel yaşam bilinçleri için kendilerine özgü bir yapı oluşturmaya başlamıştır. Resimde de aynı *gravitas*, insan karakterinin ağırlığı, insan kaderinin gücü duygusu vardır ve bu durum Rönesans dönemi başlarının incelme ve kendine karşı hoşgörüsünün bazı sanatçılarda daha estetik yargıların belirmesinden önce ortaya çıkmıştır. Öylesine ki, Floransa'nın yetiştirdiği sonuncu büyük sanatçı Michelangelo, kentinin geleneğinin Giotto ve Masaccio tarafından yaratıldığını söylemeyi sürdürmektedir.

Milano ile olan mücadele hümanizmi moda haline ge-

tirmek veya antikiteye tapınmayı teşvik etmek veya sanatları desteklemek veya Cicero'yu incelemeyi soylu eğitiminin esaslı parçası haline getirmekten daha fazlasını yapmıştır. Bu mücadele oligarşinin iktidarını pekiştirmiştir, öylesine ki Gian Galeazzo'nun talihli ölümü onları kurdun ağzından kurtardıktan başka, onları askeri başarıların içine de yerleştirmiştir. Ortaya çıkan ekonomik refah onların silahlarının zafer kazanmasıyla bağlantılıdır. Hâlâ özgür, hâlâ cumhuriyetçi olan Floransa, benzersiz bir refahın tadını çıkartmaktadır. Ancak oligarşiler uzun süremeyecek kadar dengesizdirler, ilk güçlüklerle birlikte, arkasından entrikaların geleceği eleştiriler de başlamıştır. Yönetimdeki oligarşinin en güçlü üyesi olan Maso degli Albizzi'nin 1417'de ölmesi üzerine, eski sınıf ve lonca zıtlaşmalarının bir kez daha su üstüne çıktığı bir iktidar mücadelesi zincirlerinden boşanmıştır. Bu kıskançlıkları beceriyle kullanan Giovanni de' Medici ve 1429'da ölmesiyle de oğlu Cosimo, ailelerini iktidar koltuğuna öylesine sağlam bir şekilde yerleştirmişlerdir ki, Cosimo'nun torunu Lorenzo, hükümdar ünvanını taşımamakla beraber, iktidarın sahibi olmuştur. Medicilerin yeniden dirilmeleri ve Neronilerin, daha sonra da Pazzi'lerin komplolarını bozguna uğratmaları, yandaşları tüccarların olduğu kadar, himayeleri altındaki bağımlılarının da kendilerine sadıkane destek vermeleri sayesinde olmuştur.

Medici yönetiminin bu yarım yüzyılı esnasında Floransa, İtalya'nın entellektüel ve siyasal hayatına egemen olmuştur: Cosimo binalara -saray, manastır, kilise-, heykellere ve resimlere bir zenginlik seli akıtmıştır. Kendini Tanrı'ya karşı borçlu hissederek, eski eserlerin ihya edilmesi için elinden geleni yapmış ve en sevdiği dinsel yapı olan San Marco manastırı ve San Lorenzo'daki köy kilisesi gibi birçok binayı yeniden yaptırtmış ve güzelleştirmiştir. Onun izinden giden oğlu Piero, San Miniato al Monte'deki

mucizevi taç için bir *tabernaculun* (çadır) yaptırmış, bir diğerinin de Santissima Anunziata'da yapılmasını emretmiştir, bu sonuncu yapının yalnızca mermer destekleri dört bin florine mal olmuştur: Cosimo kendi sarayını mütevazı, ama yeni tarza sıkı sıkıya bağlı bir şekilde yaptırtmıştır; Donatello'yu yaşadığı sürece himaye etmiş ve mimariden sonra ikinci tutkusu olan heykelciliği korumuştur. Oğullarının yalnızca ressam ve bezemecilerle uğraşmalarına ses çıkartmamış, ama ödemeleri de yapmıştır. Ve Fra Angelico, Filippo Lippi ve Benozzo Gozzoli'nin muhteşem freskolarının çoğu Medici altınlarının, onların tefeci altınlarının kefaretlerinin, bir insanın elde ettiği zenginlikleri herkesin yararlanabileceği güzelliklere dönüştürmesi ihtiyacının ürünüdürler.

Cosimo'nun torunu Muhteşem Lorenzo, büyükbabasının sarf ettiği büyük meblağlardan şaşkına dönerek, daha ucuz himayeleri, yani filozofları korumayı tercih etmiştir. Ancak, atalarının geleneğini sürdürmüş ve Floransa'nın ihtişam ve güzelliği sürekli olarak artmıştır. kent halkı sürekli olarak ihtişamlı gösteriler, turnuvalar ve karnavallarla beslenmiştir. Bu dünya, sermayenin çok büyük bir rahatlıkla askeri manevralar, diplomatik faaliyetler ve Lorenzo'nun maliyeti ne olursa olsun kendine İtalya'da bir yer edinme endişesinden ötürü, hiç düşünmeksizin israf edildiği bir dünya olarak ortaya çıkmaktadır.

Floransa'nın ünü yeni zirvelere tırmanırken, kamusal borç miktarı için de aynı şey meydana gelmiştir (bu, oligarşinin harika bir faiz haddinden muhteşem bir güvenceyle verdikleridir). Dünya zengin bir adamın istiridyesi gibi olmuştur; Floransa ticaretinin dallı budaklı kolları Kahire'den İngiltere'deki Cots Walds'e ve hatta darbe ve felâketlere -Osmanlı yayılması ve İstanbul'un düşmesirağmen Doğu Akdeniz'e kadar uzanmaktadır; hatta bu felâketler bir süre için, ilâhi bir tecelli ile Floransa'nın lehi-

ne dönmüştür. Lüks kumaş üretimi için hayati olan Bizans şap kaynaklarının kaybı, hemen Papalık devletinde keşfedilen Tolfa yataklarıyla telâfi edilmiş ve tabii bu yatakları işleme imtiyazını Mediciler almıştır. Osmanlı ülkesinden satılacak kitaplar ve öğretilecek eski bir dille kaçan Rumlar, zarif bir evin son süsü olarak hüsnü kabul görmüşlerdir. Güvenli ve kendilerine karşı hoşgörülü olan Floransa toplumunun önderleri o andaki felâketlerden ve gelecekteki çöküntülerden kaçmaya çalışırlarken, Floransa yönetimi paralı asker, diplomasi, ek ücret ve rüşvet ile ayakta kalmayı başarmıştır. Kentsel erdemlere çağrıda bulunmak, kentin zenginliğini ve insanlarını seferber etmek, burjuva aristokrasisine uzun süre cazip gelmemiştir. Onların kendilerine özgü dünyalarında o kadar çok lezzet vardır ki, bunları tehlikeye sokmak çılgınlık olacaktır. Lorenzo di Pier Francesco de'Medici'nin villasının yumuşak ihtişamı içinde, Toskana akşamlarının altın gibi kırmızısında, genç adamlar Ficino'nun Boticelli'nin *Primavera*'sındaki düşüncelerine dair ince açıklamalarını dinlemektedirler. Boticelli'nin bu resmi, villanın duvarlarını süslemektedir ve bu adamlar için yün balyaları, kumaş renkleri, deriler ve baharat bir hayat tarzı olmayıp, bir gerekliliktir. Ve bu adamlar kılıç ve kargı kullanabilmekte ve kentlerinin geleceği için silah kuşanarak, savaşın dehşeti içinde ter dökmekten kaçınmamaktadırlar. Lorenzo bütün otoritesini, bütün becerisini bu acı gerçeklerden kaçınabilme yönünde kullanmıştır. Ancak bu kibar dünya karışıklıkların tepesine tünemiştir ve Lorenzo'nun ince siyaseti ve devlet adamlığına bağımlıdır; bu bağımlılık, yalnızca sistemi, Pazzi komplosunun yeteri kadar uyarıcısı olduğu iç çatışmalara karşı koruma konusunda değil, aynı zamanda, Lorenzo'nun ölümünden birkaç yıl önce umut ve beklentileri bir demagog tarafından kullanılmaya başlanan huzursuz halk kesimlerinin tehlikeli husumetine karşı da ortaya çıkmaktadır.

Floransa Rönesansı şaşırtıcı sanatsal ve bilimsel başarılarıyla -Leonardo'nun huzurlu mükemmelliğinden, Machiavelli'nin trajik gerçekçiliğine kadar- birçok kuşağı sahneye çıkartmıştır. Ve bu sürekli başarıları mümkün kılan çalışan insanların sarf ettikleri sonsuz emek gücü unutulmuştur. Yalnızca Michelangelo değil, aynı zamanda Floransa hayatının çok özel cazibesi ile parlak ihtişamını tüm ressamlardan daha iyi yansıtan Boticelli'nin de yaratıcı hayal güçlerini derinlemesine etkilemiş olan sıradan insanların durumu trajiktir. Savonarola'nın aşırı çarpıcı söylevleri bunların her ikisini de dehşete düşürmüştür.

15. yüzyılın son on yılı esnasında Floransa ticareti keskin bir daralmaya uğramıştır. İngilizler kendi kumaşlarını üretmeye başlamışlar, Flamanlar kumaş yapma ve boyamada İtalyanlardan daha becerikli hale gelmişlerdir. 1478'de Londra'daki Medici Bankası kapanmıştır; 1483'te Tolfa yatakları terk edilmiştir, hatta Floransalılar bir süre Papalık bankerleri olma konusundaki geleneksel rollerini bile kaybetmişlerdir. Doğu Akdeniz'le olan ticaret şiddetle daralmıştır. Canlanan savaşlar, pahalı ittifaklara ve bundan da maliyetli *condottieri* istihdamına yol açarak, ekonomik zorluklara eklenmiştir. Floransalılar gelecek birçok kuşak boyunca, maliyecilerinin becerisine rağmen, azalan ticaretten artan gelir sağlama büyücülüğünü gerçekleştirememişlerdir. kentsel fakirlik yüzyıllar boyunca, tıpkı bir kuru ot yangını kadar hızlı yayılan ve acımasız salgın hastalıkların sefil gecekondu mahallelerinde çoğalmasına yol açmıştır. Veba, ateşli salgınlar ve bitkin düşerek tükenme, ölümü fakir evlerinin sürekli konuğu haline getirmiştir. Onlar da dehşet duygularını uzaklaştırmak, cesaretlerini toplamak ve umutlarını geleceğe yöneltmek üzere Bakire Meryem ve azizlere bel bağlamışlardır. Din -vahye dayalı, hatta mahşeri- onların fakirliklerini ve bu konumdan kaynaklanan elemlerini unutmalarının bir yolu olmuştur. Onlara göre,

kentlerindeki otoritenin sahibi, erguvanlara bürünmüş kent eşrafının alanı, tıpkı hiç anlamadıkları bir dilden gördükleri bir rüyadaki gibi, parlak ama anlaşılmaz bir dünyadır. İsa'nın ıstırapları ve Tanrı'nın merhameti onların bilgisini oluşturmakta ve rahip onların hayatında ekmek kadar gerekli olmaktadır. Bir israf, aşırılık ve lezzet dünyasının ortasındaki fakirlik, ıstırap ve elemin meydana getirdiği çelişki derinlemesine duygulu insanların vicdanlarını rahatsız etmiştir. Pico della Mirandola'yı Savonarola'nın mistisizminde teselli aramaya sevk eden bu durum olmuştur, böylece Mirandola Savonarola'nın ölümünden sonra Dominiken kıyafetine bürünmüştür; bu durumdan ötürü Boticelli Savonarola'nın kehanetlerini kabullenerek, antik sevinçlerden ve kentsel ahlaki değerlerden ilginç bir şekilde saparak, bu kehanetleri resmetmeye başlamıştır; gene bu durumdan ötürü Michelangelo insan kaderinin trajedisine dair duygusunu Savonarola'nın mahşeri kehanetleriyle birleştirmiştir.

Savonarola'nın hikâyesi trajedi ile isterinin karışımıdır ve bu karışımda, insanın durumu için duyulan saf bir acıma, nefret ile bulanıklaşmış ve siyasal entrika tarafından saptırılmıştır. Dünyevi olan şeylere karşı olması, boş saydığı şeyleri çocukça yakması, tembel ve yozlaşmış kilise mensuplarını mahkûm etmesi, Avrupa hayatının sıklıkla duyulan, ama sıklıkla unutulan ağıtının bir parçası olmuştur; fakat Savonarola genç Piero de'Medici'nin ailesinin dehasına hiç sahip olmadığını sergilediği bir sırada konuşmaktadır. Savonarola'nın arkasında, bir şans arayan, dinsel olduğu kadar dünyevi umutlara da aç, gayrimemnun fakirler yer almıştır. Medicilerin devre dışı bıraktığı aileler, vahşi vaazlarıyla kalabalıklar harekete geçirebilecek olan bu büyük demagogun nasıl manipüle edileceğini bilmektedirler. Böylece, İncil'in aslına dönülmesini isteyen bir hareket, sonunda siyasal bir devrim haline dönüşmüştür.

Sıradan halk, *piagnoni* (ağlaşanlar) kadar, eski oligarklar da onu çağırmışlar ve o da ülkede bir iktidar unsuru haline gelmiştir. *Popolo e liberta* sözü *piazza*da sıklıkla yankılanmıştır; bu çığlık çabucak Piza tarafından, Floransa'ya karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesinde kullanılmak üzere benimsenmiş, İtalya'nın işgalinin Piero'ya karşı olan ihtilali duraklattığı sırada da Fransa'nın koruması talep edilmiştir. Ama sonunda Savonarola'nın *piagnoni*si bozguna uğramış ve Mediciler geri dönmüşlerdir.

Savonarola olayının tümü garip bir idealizm, ahmaklık ve adaletsizlik karışımıdır. Kuşkusuz Savonarola, kentlilerin tümünün, fakirler kadar zengin ve güçlülerin de dahil olduğu tüm kentlilerin daha yüksek bir temsilini istemiştir. Aynı zamanda da hayattan nefret etmiş, megalomanca öngörülerine kendi hayran olmuş, kehaneti siyasete tercih etmiş ve teşvik etme konusunda fazlasıyla yardımcı olduğu felâketlere hüsnü kabul göstermiştir. Cehalet zararla birleşerek, kör nefret hayata karşı nefrete bağlanarak, bir aziz tarafından uygulanıyor olsa bile, bir devlet adamı için çok kötü bir altyapı meydana getirmiştir.

Bu olaydan sonra Cumhuriyet hiçbir zaman eskisi gibi olamamıştır; Floransa'nın gücü büyük ölçüde azalmıştır. Savonarola'nın 1498'de sapkınlık suçundan yakılmasından on yıl kadar sonra ve paralı askerlerin de başarısız olmalarıyla, Floransa'nın kanı ve parası Piza savaşında tüketilmiştir. 1509'da Piza ele geçirilmiş, fakat bedel Floransa'nın gerileyen ticaretinin, zayıflayan kaynaklarının çok üstünde olmuştur. Gerçekten de, üç yıl sonra Papalıkla birlikte hareket edilmesinin reddi, II. Julius tarafından saygısızlık olarak görülecektir. Papanın profesyonel İspanyol birlikleri Floransa milislerini dağıtmıştır. Bunun arkasından papanın parmağının karışmasıyla başlayan ihtilâl ile Mediciler geri dönmüştür. Medicilerin bu kuşağı atalarının becerilerinin uzağında kalmış ve 16. yüzyılın ilk otuz yılı esnasında Flo-

ransa'nın ihtişamı solmuştur. Ekonomik olarak ve Floransa Rönesansının ihtişamı zenginliğinin üzerinde temellenmiştir. Floransa geleceğini kaybetmiştir. Ticaretinin kalbi dokuma, İngiltere ve Flandre'a kaptırılmış ve bankacılık ticaretin kaderini izlemiştir. Floransa, Yeni Dünya'nın ve Hindlere yönelik yeni yolların keşfiyle ortaya çıkan Akdeniz refahındaki gerilemeden, Venedik ve hatta Milano'dan çok daha fazla etkilenmiştir.

Sanatçılar, Mediciler sonrası Floransa'sında zor bir hayat yaşamışlardır çünkü onları himaye edenler azalmıştır. Sanat ve hümanizm, medeni erdemleri yaratmanın uzağında kalmışlardır. Soylunun sıfatları olarak hassasiyet veya yücelik ve öğrenim, 16. yüzyılın ortalarından itibaren sanatın temeli olma konumunu ve cazibesini belli ölçüde kaybetmiştir. Leonardo ve Michelangelo'nun eserlerinde, içinde doğdukları ve yetiştikleri toplumun artan ataleti ve gerilemesinin yansımaları bulunmaktadır.

Ancak Floransalıların kahramanlık günlerinde geliştirdikleri bireysel kader, insanın değeri geleneği, yalnızca dönemin çalkantılarına karşı direnecek kadar güçlü olmaya devam etmekle kalmamış, aynı zamanda eskisine nazaran daha alt düzeyde deha sahibi bazı sanatçıların -Bronzino, Pontormo, del Sarto ve Fra Bartolemmeo- yetişmelerine de olanak vermiştir. Ve Floransa gerilemesi, adı tarih olan bir sanatın yücelere tırmanması için büyük bir güdü oluşturmuştur. Floransa deneyinin çöküntüleri Machiavelli ve Guicciardini için yaratıcı ufuklar açmıştır.

J. H. Plumb

Kent öyle bir bütünlük ki, üzerinde düşünüldüğünde, onun sosyolojisi, tarihi, coğrafyası, ekonomisi, siyaseti, folkloru ve daha pek çok yanı söz konusu olur. Kılıçbay, makalelerinde, kenti –ve köyü– çok yönlü bir biçimde ele alırken, dünya kentlerinden kendi gözdelerini ve bu tercihin gerekçelerini bizlerle paylaşıyor. Kenti uygarlığın kaynağına koyarken, özellikle İstanbullular tarafından haksızlığa uğrayan Ankara'nın da gönlünü almaktan geri kalmıyor.

TC KB

ISBN 975-533-313-4
9 789755 333137